

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ
БІЗНЕСУ та ТЕХНОЛОГІЙ

ВІСНИК

№1(8)2008

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

В І С Н И К

Випуск №1 (8)

Київ
Видавництво КІБіТ
2008

Висловлюємо подяку президенту Київського інституту бізнесу та технологій Ірині Іванівні Яковлевій за підтримку видання

Наукові статті викладачів та студентів присвячені актуальним проблемам економіки, філософії, психології, управління, інформаційних технологій, економічного аналізу сучасного стану України. У статтях викладено результати наукових досліджень та обговорень під час щорічної науково-практичної конференції Інституту “Студент-Дослідник-Фахівець”.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

РОМАНЕНКО О.В., канд. філос. наук – голова редколегії
ЯЗИНІНА Р.О., д-р географ. наук – відповідальний секретар
МИХАЙЛЧЕНКО М.В., канд. пед. наук
ВЕТЧИНОВ І.А., д-р. екон. наук
РОМАНЮК А.С., д-р. фіз.-мат. наук
ЄНА О.В., канд. екон. наук
КАЛІБЕРДА Л.П., канд. істор. наук
КОНЧИН В.І., канд. екон. наук
КОРОСТЕЛЬОВ В.А., канд. екон. наук
ГРИДКОВЕЦЬ Л.М., канд. психол. наук

Рецензенти:

СКРИПКА П. І., канд. філос. наук (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
ГАПОНЮК М. А., канд. екон. наук (Київський національний економічний університет)

Упорядник — **ЯЗИНІНА Р. О.**, д-р географ. наук

Вісник Київського інституту бізнесу та технологій
№1 (8) 2008

Видається з 2004 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
в Держкомітеті телебачення і радіомовлення
серія КВ № 880 від 01.06.2004 р.

Засновник: ПВНЗ “КІБіТ” ТОВ

Затверджено до друку Вченою Радою
Київського інституту Бізнесу та технологій
Протокол №5 від 07 лютого 2008 року

Тираж 500 прим.

Адреса редакції:
04078, м. Київ, вул. Білицька 41/43
Телефон для довідок: 8-044-430-32-64

Видавець — ПВНЗ “Київський інститут бізнесу та технологій” ТОВ
04078, м. Київ, вул. Білицька 41/43
Телефон для довідок: 8-044-430-32-64
e-mail: kikit@kikit.edu.ua

За достовірність інформації в публікаціях
відповідальність несуть автори статей,
студенти та їх наукові керівники

ФІЛОСОФСЬКИЙ СВІТОГЛЯД НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ

УДК 34:321

АТАМАНЧУК Ю.М.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Нині в усьому світі поширюється так званий “модерністський проект”, що характеризується індустріалізацією, раціоналізацією, дедалі зростаючим поділом праці, урбанізацією тощо. Однак глибина цих процесів і їх вплив на суспільство значною мірою залежать від національної специфіки форм господарювання і культурних традицій. Однією з головних тенденцій світового розвитку є рух до громадянського суспільства і соціальної, демократичної, правової держави. Громадянське суспільство виступає фундатором правової держави. У свою чергу держава як соціальний суб’єкт і офіційний представник усього суспільства, найважливіший елемент політичної системи, продовжує відігравати значну роль, особливо в умовах, коли руйнуються старі структури, народжуються і легітимуються нові політичні інститути і відбувається перегляд традиційних цінностей, що спричиняє докорінні зрушення у свідомості людей.

Громадянське суспільство в цьому випадку протистоїть не стільки державі, скільки запобігає утвердженню таких форм її організації, в тому числі й державних, через які внутрішні інтереси суспільства підмінюються вузькими інтересами певної групи людей або державного апарату. Висвітлюючи концепцію громадянського суспільства, ми вступаємо в дискусійну сферу основних соціологічних теорій, у яких розвиток суспільства, держави тощо розглядаються як універсальні інструменти наукового пізнання. Суть цих дискусій у тому, що творці і послідовники цих концепцій, відображаючи і узагальнюючи історичний досвід країн Заходу, нині претендують на визнання їх універсально застосовними. Якщо різні концепції розвитку були пристосовані для вивчення країн третього світу (напр. модифікація ідеї “держава – нація”), то базове поняття “суспільство” подібні модифікації обійшли.

Громадянське суспільство Заходу відрізняється від інших суспільств світу своєю генезою (воно формувалось поступово протягом тривалого історичного періоду) і своїм типом (розвивалось в межах антично-християнської цивілізації з її специфічними традиціями). Постає питання: чи може всезагальність проблеми відносин між державою і суспільством означати універсальність концепції громадянського суспільства? Чи вичерпує дана концепція цю проблему? Або точніше, чи адекватна ця концепція тому характеру проблеми, якого вона набуває у незахідному світі?

Концепція громадянського суспільства має своїм предметом соціум, будь-який різновид якого – за на-

явності розподілу праці, соціальної диференціації, вреспті-решт держави – визначається як “суспільство”, а отже, проблема “держава – суспільство” може бути пояснена через концепцію громадянського суспільства лише в тому випадку, якщо даний соціум може бути визначений поняттям “суспільство”. Тобто для використання цієї концепції необхідно пересвідчитись, що даний соціум належить до категорії “суспільство”. Не кожний соціум навіть за наявності держави можна адекватно охарактеризувати поняттям “суспільство” (скажімо, навряд чи можна застосувати поняття “суспільство” до радянського тоталітарного режиму), воно може бути застосоване тільки до певного типу соціуму і тільки в цих межах може бути застосована і концепція громадянського суспільства. У науці поняття “суспільство” по-різному тлумачилося аж до визначення його як будь-якої надплемінної, надродинної форми “соціальної організації”.

Якщо звернутися до історії, то побачимо, що існує два великих типи суспільних цілісностей. Перший охоплює всю глибину історичного розвитку: рід, плем’я, родові і племінні союзи. Усі ці спільноти можна вважати традиційними або архаїчними локальними групами. Другий виникає в процесі становлення держави і цивілізації (“велике суспільство”). Найголовніше те, що велике суспільство не тотожне локальним. Воно виникає як якісно нове, а не як механічне поєднання локальних. Соціум, в якому ідентичність шукає опори лише в сімейно-родинних зв’язках, а все, що перебуває за їх межами, сприймає як потенційну або реальну загрозу особистому існуванню і де інституціональне впорядкування відбувається поза волевиявленням громадян, не може стати простором для розгортання власне політичних позицій, що передбачає узгодження соціальних ідентичностей. В архаїчних “доосьових” (К.Ясперс) культурах орієнтація на відтворення встановлених стереотипів ще не сприяє виникненню стійкої культурної традиції, оскільки не має глибокої духовної основи, а є лише побутовою нормою. У традиційних суспільствах принцип соціальної інтеграції був органічно властивий самій структурі суспільства. Суспільні зв’язки сприймалися тоді як природні і на сімейному рівні, і на рівні цілісності. Сучасне суспільство мислить іншими категоріями, що і пояснює необхідність згадати про теорію соціального договору, відповідно до якого суспільні зв’язки мають штучний характер, а отже мають бути узгоджені добровільно.

Починаючи з XVIII ст., усталюються три основні моделі осмислення суспільних зв'язків: суспільний договір (як результат політичних домовленостей між різними суспільними групами); ринок (як система економічних зв'язків); страхування (як вияв суспільної солідарності). В часи Французької революції постало інше питання: як на практиці можуть співіснувати принцип солідарності (згідно з яким суспільство має зобов'язання перед своїми членами) з принципом особистої відповідальності (за яким кожен є хазяїном своєї долі). Західні суспільства вирішили його, здійснивши перехід від традиційного до великого суспільства. Особливістю розвитку українського суспільства є те, що воно намагається здійснити цей перехід не від традиційного суспільства, а від суспільства постоталітарного. Тому слід по-іншому підійти до розгляду усталеної проблеми взаємозв'язку традицій і новацій, а конкретніше – традиційного і індустріального суспільств. Тут не можна застосовувати веберівську схему, згідно з якою індустріальне суспільство у своєму становленні спирається на протестантську етику, порушивши патріархальні засади свого існування.

Оскільки українське суспільство давно вже перестало бути традиційним і є сучасним соціально стратифікованим та індустріально розвинутим суспільством, складається парадоксальна ситуація, коли в межах одного суспільства співіснують дві типології людської свідомості. З одного боку, адміністративна, бюрократична ментальність політичної еліти, яка дійшла до розуміння необхідності держави, а, отже, великого суспільства. З іншого – масова свідомість нижчих верств суспільства, що зберегла незайманіми архаїчні уявлення про світ, в якому патріархальний рід (або сім'я) і держава влаштовані за одним зразком. Постоталітарне суспільство за своєю суттю є перехідним. Найголовніша проблема, яка стоїть перед ним, – відновлення життєздатності суспільства й усіх основних форм соціального існування.

Одним з шляхів переходу є модернізація, що уявляється як складний процес, утворований "традиційними соціокультурними системами", що потребують оновлення. Модернізація соціокультурної системи в напрямку від традиційної до раціональної потребує насамперед урахування ментальних особливостей (самоврядних потенцій української ментальності). Модернізація соціокультурної системи несе в собі великі потенції до розвитку, зокрема, досить поширеною є думка про те, що післявоєнний ривок Німеччини та Японії пов'язаний не з оновленням виробничих фондів, що були зруйновані під час війни, а зі зруйнуванням старих патерналістських бюрократичних систем, що обмежували соціальну ініціативу. Головне – позбутися культурного шоку, притаманного всім посткомуністичним суспільствам, який є результатом колізії та взаємовпливу трьох культуротворчих векторів: 1) нової системи цінностей, що "імпортується" із країн західної цивілізації; 2) старої "радянської" системи цінностей, настанов і стереотипів поведінки, які поки що домінують

у суспільній свідомості; 3) цінностей традиційної національної культури, яка швидко відроджується в нових незалежних країнах. У процесі зближення новацій і вкорінених в політичному досвіді загальносоціальних орієнтацій і норм міжособових відносин одночасно відбувається перетворення структури соціуму. В суспільстві стихійно формуються дві конкуруючі субкультури – традиційна і ліберальна, а тому необхідна кропітка повсякденна робота з культивування суспільного консенсусу, громадської цілісності, злагоди. Необхідне вироблення чіткої культурної політики духовного оновлення і розвитку суспільства в період його реформування, заснованої на "суспільному договорі" між державою, підприємницькими структурами, суспільними організаціями і громадянами.

Цим пояснюється надзвичайний історичний успіх відродження поняття громадянського суспільства, що теоретично об'єднувало нову дуалістичну (як радикально реформістську, так і еволюціоністську) стратегію трансформування диктаторських режимів на підставі ідей про самоорганізацію суспільства та перебудову суспільних зв'язків поза межами державного авторитаризму. Однак на загальносоціологічному рівні досить сумнівною є думка про те, що неіснуюче (в даному разі – громадянське суспільство в умовах тоталітаризму) може сприяти своєму власному усталенню. У суспільствах радянського типу не могло існувати громадянське суспільство, адже не було інституалізованих та юридично розмежованих сфер суспільного життя. Тому у концептуальному плані варто розрізнити неформальну мережу соціальних зв'язків та стосунків й більш формалізовані та інституалізовані структури громадянського суспільства. Тобто розрізнити громадянське суспільство як процес (або рух) і як інституцію. Перше – це громадянське суспільство у становленні, а друге – це сформоване, інституалізоване громадянське суспільство. У теоретично-пізнавальному плані були зроблені спроби застосувати поняття громадянського суспільства лише до національно-державних утворень. У світовому масштабі це поняття було замінено уявленням про світову соціальну систему. В країнах, що не належать до західної цивілізації (насамперед на Сході), елементи громадянського суспільства формувалися на базі тих інститутів і принципів співжиття, які склались в традиційних цивілізаціях – сім'я, громада, каста, монастир. Потенційно паростки громадянського суспільства існують у будь-якій культурі, але вони не завжди можуть бути повністю реалізовані. Ця міра багато в чому залежить від інтерпретаційних можливостей культури, від того, які умови існування пропонує соціокультурна цілісність людині, і від того, як людина розуміє свої відносини з цією цілісністю. В Україні (як частині Російської імперії) саме держава з другої половини минулого сторіччя почала створювати або "не перешкоджати" створенню тих або інших осередків громадянського суспільства. Радянський Союз також намагався "зверху" реалізувати проект нового соціального ладу. А коли ця спроба не вдалася – також "зверху" намагався запровадити громадянське суспільство.

Громадянське суспільство у цьому випадку повинно було виконати роль буфера між звичним соціалізмом та невідомим капіталізмом. Між тим у західному світі процес перетворення феодальної або абсолютистської системи, орієнтованої на статусну структуру, у відкритий, мобільний, модульний, націлений на економічне зростання суспільний лад був тривалим і складним. По суті він передбачав фундаментальну трансформацію всіх євро-пейських цінностей і соціальної організації й проектував таку модель суспільного розвитку, якій би були притаманні установки на загальнолюдські цінності, а демократія поставала б найбільш ефективним режимом і найбільш дієвою формою правління.

Ми розглянемо два виміри громадянського суспільства – соціальний або духовно-інтелектуальний (його історичний досвід) і інституціональний (організаційний), враховуючи, що громадянське суспільство, з одного боку, є безпосереднім способом існування великої частини сучасного людства, а з іншого – виступає як певний соціальний ідеал і перспектива розвитку. Існують різні точки зору на час формування громадянського суспільства: вважається, що воно могло виникнути одночасно з виникненням людства, з виникненням держави або з усталенням капіталістичних відносин.

Існує думка про те, що історично громадянське суспільство формується раніше за державу. На певній стадії свого розвитку воно для захисту своїх інтересів і створює державу. З тим, що суспільство як таке виникло і розвивалось разом з державою, звичайно можна погодитись. Але це не дає підстав сплутувати категорію “суспільство” як людську спільність взагалі з категорією “громадянське суспільство” як історичним феноменом, що виник на певному етапі розвитку людського суспільства, насамперед західної цивілізації. Говорити про громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, що наділений певними правами і свободами, і в той же час несе відповідальність перед цим суспільством за всі свої дії.

Поняття “громадянського суспільства” сягає своїм корінням ідеї поліса Аристотеля, *societas civilis* Цицерона й ідеї природного права. Громадянське суспільство або політична держава (*polis, civitas, state*) є взаємозамінюваними термінами, оскільки у стародавніх греків поняття “політичне” охоплювало всі найважливіші сфери життя суспільства: сім’ю, релігію, освіту, художню культуру, мистецтво тощо. Бути членом політичного суспільства означало бути громадянином – членом держави, зобов’язаним жити і діяти відповідно до певних законів і не завдаючи шкоди іншим громадянам. Такий підхід у майже незмінному вигляді зберігався до XVIII ст. У Дж. Локка, І. Канта, Ж.-Ж. Руссо ці терміни використовуються паралельно. Однак перехід від середньовіччя до нового часу ознаменувався визріванням власне громадянського суспільства та усвідомленням розходжень між

ним і державними інститутами. Вже в XVI ст. після падіння імперії Гогенштауфенів в Європі починає пробуджуватись національна свідомість і, відповідно, народжується ідея національної держави. “Єдність, що виникає таким чином, – зазначав Т. Гоббс, – називається державою або громадянським суспільством, а також громадянською особою”. Він у “Левіафані” виділяє особливу сферу громадянської самоорганізації в межах держави, тобто вперше показує неполітичну, засновану на договорі самоорганізацію громадянського суспільства в політичних кордонах держави.

Спочатку європейська суспільно-політична думка (Ж. Боден, Б. Спіноза, Т. Гоббс) розглядала державу як інститут, що повинен радикально впливати на природний стан суспільства, який одні (Т. Гоббс) оцінювали як стан війни всіх проти всіх, а інші (Ж.-Ж. Руссо) як стан ідилічної гармонії. З цієї точки зору велику роль відіграла також розробка Ж. Боденом ідеї державного суверенітету, яка відкидала суверенітет влади феодалів над своїми землями. На його думку, держава має право суверенної влади над усіма членами суспільства і всім тим, що їм належить. Держава виникає тоді, коли розрізнені члени спільноти об’єднуються під єдиною вищою владою, тобто суверенітетом. Легітимація набуває чинності в результаті угоди між всіма членами додержавної людської спільноти. Громадянське суспільство, яке виникає на цій основі, розглядалося як еквівалент держави та її законів. На думку Г. Гроція, люди об’єднались в державу не за божественним повелінням, а добровільно, пересвідчившись на досвіді у нездатності розсіяних сімей чинити опір насильству. Але сама концепція індивідуалізму, яку розробляли Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск’є та інші, ставила питання про свободу особи як громадянина суспільства, незалежного від держави. Ця традиція (Дж. Локк, А. Фергюсон, С. Пуфендорф, І. Кант) виходила з факту існування суспільства вже в природному стані. Більше того, головна мета держави – захист суспільства. Держава приходить не на зміну суспільству, а повинна керувати ним, держава – це інструмент суспільства, за допомогою якого воно актуалізує себе. Найбільш радикальну концепцію громадянського суспільства сформулював один із провідних ідеологів американської революції Т. Пейн. У нього тема протистояння громадянського суспільства державі є провідною. Держава – необхідне зло; чим його менше, тим краще. В подальшому ця традиція розроблялась А. Токвілем, Дж. Мілем та іншими. Для них поділ між державою і громадянським суспільством є постійною характеристикою справжньої демократичної соціально-політичної системи. Гегель визначив громадянське суспільство як особливу стадію в діалектичному русі від сім’ї до держави у процесі складної історичної трансформації від середньовіччя до нового часу. Соціальне життя, характерне для громадянського

суспільства, радикально відрізняється від етичного світу сім'ї і від публічного життя держави.

Громадянське суспільство складається з приватних осіб, класів, груп і інститутів, взаємодія яких регулюється громадянським правом, і які прямо не залежать від політичної держави. Громадянське суспільство постає в результаті розпаду синкретизації, тобто тієї самої цілісності архаїчного колективу і його культури, в ім'я якої архаїчна людина заперечує велике суспільство. Воно спирається на зрілі соціальні інститути, які архаїчна людина заперечує. Воно виводить людину із тотального підпорядкування ієрархії або силі звичаю, що означає розрив з традицією. Воно базується на інтересах, а не на тому, що традиціоналісти називають "чесною", "добросовісною" або "ідеалами". Воно розриває зв'язок влади і власності, яка нерозривна для традиційного суспільства. Тобто громадянське суспільство заперечує традиційне і в усьому протистоїть йому. Воно є "простором вільних асоціацій і індивідуумів, а також комплексом взаємовідносин, утворених на основі сімейних традицій, віри, кола інтересів і ідеології, які заповнюють цей простір", але характер цих взаємовідносин залежить від домінуючих цінностей. Отже поняття громадянського суспільства може мати як ліберальну, так і комунітаристську інтерпретацію, в залежності від того, що береться за основу – свобода індивідуума чи солідарність асоціацій.

Сьогодні не існує єдиного загальноприйнятого визначення громадянського суспільства. Необхідно пам'ятати, що громадянське суспільство – не якась емпірична модель людського співіснування, а певний теоретичний конструкт, ідеальний тип. Воно є окресленим і одночасно напруженим соціокультурним простором, який створюється в результаті взаємодії трьох принципів: 1) принципу загальновизнаного егалітарного права, що передбачає певний мінімум свобод для кожної людини, закріплені законом рівність прав, обов'язків і відповідальність громадян (правова сфера); 2) принципу приватної власності (економічна сфера); 3) принципу суспільно визнаної внутрішньої свободи людини (сфера особистого, духовного). Саме інститути громадянського суспільства, такі як сім'я, церква, школа, всілякі громади, різного роду добровільні організації і союзи мають засоби впливу на окремого індивіда, для дотримання цим індивідом загальноприйнятих моральних норм.

Громадянське суспільство забезпечує права людини (права окремої людської істоти на життя, свободу, прагнення до щастя); держава – права громадянина (політичні права). Щодо інституціонального виміру громадянського суспільства, то тут проблема значно складніша. Оскільки одразу постає ряд питань: чи існують в сучасній Україні хоч якісь функціональні аналоги тим соціокультурним механізмам формування громадянського суспільства, які були, скажімо, в англосаксонському соціокультурному ареалі, чи здатна наша культура сприйняти "зовнішню" по відношен-

ню до неї традицію, чи є в нас потреба до самоорганізації повсякденного життя і в чому вона виявляється? Скажімо, аналіз сучасного західного суспільства показує, що його структура значною мірою відрізняється в цьому відношенні від структури класичного буржуазного суспільства – суспільства вільної конкуренції. Класичний капіталізм характеризувався стихійним примусом економічних законів і сил. Жорстке регулювання поведінки мас людей виступало лише у вигляді кінцевого результату гри стихійних законів ринку і ринкових відносин, конкуренції, індивідуальної вигоди тощо. Але в сучасному суспільстві, яке відповідає більш зрілому рівню капіталістичного розвитку, стан справ змінився. Як взагалі зросла роль "організованих", а не стихійних зв'язків в структурі суспільства, так зросла і роль свідомості в реалізації мети державно-монополістичного капіталізму. Він породив цілу "індустрію" свідомості, яка певним чином спрямовує й корегує функціонування соціально-економічних структур, політичних інститутів, динаміку ринку і споживання, розвиток реальних або уявних потреб людей, сприяє встановленню і підтримці певної класової рівноваги тощо. Тут більшою мірою задіяні ідеологічні механізми (у найширшому розумінні цього слова) управління свідомістю і – через свідомість – поведінкою людей.

Культура не тільки сприймається членами суспільства, вона ними ж і твориться. Тому культурне життя громадян не повинно зводитись до пасивного споживання культурних "благ". Культуру слід не тільки споживати, але і виробляти, не стільки як певні артефакти, а як соціальну творчість, яка демократизує суспільство. У цьому сенсі розбудова структур громадянського суспільства повинна стати найважливішим компонентом культуротворення. Побудова або модернізація суспільства відповідно до демократичних і загальнолюдських принципів означає, що культурна політика стає основним фактором будь-якої політики. Крізь призму культуротворення наша спроба осмислити суспільство лежить в руслі традиції, пов'язаної з піднесенням цінностей цивілізації і державності. Усвідомлення того, що сучасна людина не може бути поза великим суспільством, вимагає екзистенційного прийняття останнього як найбільшої цивілізаційної цінності. І вже на наступному етапі розвитку, коли прийняття цінностей великого суспільства є безумовним, постає потреба у становленні громадянського суспільства. З логічної точки зору – це наступна сходинка, а практично – процеси формування громадянського суспільства співіснують в нашій реальності з процесами утвердження великого суспільства як такого.

Але громадянське суспільство – структура високої складності, члени якого повинні бути в змозі вільно орієнтуватися в багатомірній реальності. Необхідно, щоб новоутворена національна держава увійшла в русло загальноцивілізаційного розвитку та органічно вклю-

чилася в систему економічних і політичних зв'язків світового співтовариства. У цьому сенсі існує дві проблеми формування громадянського суспільства – культурна толерантність і громадянська консолідація. Тому перед Україною сьогодні стоїть завдання щодо створення засад для світоглядної консолідації людей різних поглядів, розробці ідеології громадянського суспільства та в оцінці наявності передумов його становлення у сучасній Україні. Проблема тут полягає в тому, що зараз більшість активістів громадянського суспільства зосереджується на ринкових перетвореннях в економіці, позбавляючи “культурну” сферу публічної підтримки. Для пересічних людей, позбавлених національної самосвідомості, економічні перетворення, тобто “матеріальність”, стоять на першому місці. А власне права людини сьогодні сприймаються більшістю як права соціальні; інший їх зміст, пов'язаний зі свободою і громадянськістю, фактично не сприймається.

Подальший розгляд проблеми потребує введення ще однієї категорії, що також є універсальною і загальноживаною, – категорії “нації”. Можна вважати класичним запропонований професором Лондонської школи економіки Е.Смітом поділ націй на нації західного і східного типу, які докорінно різняться. Якщо для нації східного типу визначальною є наявність спільної етнічної історії, походження від одного, часто міфічного предка, то для нації західної головне – наявність спільних і рівних громадянських прав і свобод. Західна нація у цьому випадку виступає певною нерозривною єдністю держави і громадянського суспільства, що об'єднана громадянською культурою, яка базувалась на принципах протестантської етики, індивідуалізму та вільної конкуренції. Специфіка української держави у тому, що в нас наявна східна модель нації, а магістральний шлях розвитку людства пролягає в руслі західної цивілізації, тобто в даному контексті – поступовій еволюції до нації західної, тому проблема українського суспільства полягає у перетворенні “рідної” культури на культуру громадянську.

У західному суспільстві ця проблема була вирішена кілька століть тому. Громадянська культура тут виникла органічно на ґрунті перетворення станових субкультур навколо високої національної культури, що базувалась

на принципах протестантської етики, індивідуалізму та вільної конкуренції. У випадку України ситуація дещо інша. “Духовними” засадами сучасного українського соціуму є залишки старого радянського світогляду, націонал-романтичні ідеї, патерналізм, регіональний партикуляризм, особистий інтерес. Все це має свої культурно-світоглядні орієнтири, переконання, установки і моделі поведінки. Якщо з цього розмаїття і можливо побудувати єдину високу загальнонаціональну громадянську культуру, то шляхи і методи мають бути дещо іншими, аніж ті, що використовувались західним суспільством.

Інструментом побудови нового суспільства може бути лише держава. Тільки держава, користуючись “величезною коштовною освітньою машиною”, в змозі сприяти продукуванню високої загальнонаціональної культури, а отже, плекати свого суперника в особі громадянського суспільства. На такий алогічний крок її має спрямувати інстинкт самозбереження, адже громадянське суспільство є основою економічно стабільної і ефективної держави, яка в змозі успішно вирішувати як внутрішньополітичні, так і зовнішньополітичні завдання.

Говорити про громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, що наділений певними правами і свободами, і в той же час несе відповідальність перед цим суспільством за всі свої дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журавський В. С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку: (Правовий аспект) / [Наук. ред. В.В. Копейчиков]. – К.: Парламент. вид-во Верхов. Ради України, 1999. – 110, [1] с.
2. Коротич В. А. Основы права: Учеб. пособие / Киев. междунар. ун-т гражд. авиации. – К., 1998. – 55 с.
3. Котюк В.О. Основы держави і права: [Навч. посібник для студентів юрид.вузів та фак.]/ [Відп.ред. Борис І.Д.]-К.:ВЕНТУРІ, 1995.
4. Кульчицький В.С. и др. Історія держави і права України: [Навч. посібник для студентів юрид. спец.вузів] / Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й.; [Ред.Д.С. Карпин]. – Львів: Світ, 1996.
5. Нечитайленко А. А. Основы теории права: Учеб. пособие. – Х.: Фирма “Консум”, 1998. – 174 с.

УДК 101.9

АТАМАНЧУК Ю.

Наук. керівник ЗУЄВ А.В. – к.філос.н.

ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ ОСОБИ

Поняття “особа” характеризує міру зрілості людини, ступінь втілення в неї суттєвих, власно людських якостей. Особа – це динамічна, відносно стійка система морально-вольових, соціально-культурних, інтелектуальних якостей людини, виражених в інди-

видуальних особливостях її свідомості і діяльності. Особою не народжуються. У кожної людини своя тривалість формування особистісних особливостей, причому протягом життя вони можуть змінюватися. Філософське вивчення формування й розвитку

особи вміщує пошук сенсу життя і смерті, усвідомлення власної долі, скерованості своїх вчинків. І тому зміст феномену особи можна розкрити лише за допомогою таких понять як самосвідомість, свобода, відповідальність, ціннісні орієнтації, вчинок. Особа характеризується унікальним поєднанням природних, соціальних і духовних складових: тілесної організації людини, її соціальних ролей в різних формах спілкування і спрямованості до певних духовних цінностей і ідеалів. Необхідно відрізнити поняття "особа" від поняття "індивід" і "індивідуальність". Індивід – це окрема людина, одиничний представник людського роду, який відрізняється від інших людей перш за все тілесно. Індивідуальність означає унікальність і неповторність людини, її своєрідні особливості. Але властивості особи не зводяться лише до таких особливостей. Особа тим значніша для оточуючих, чим більше в її індивідуальних проявах репрезентовано спільних, загальнолюдських характеристик. Таким чином, особа та індивідуальність нетотожні.

Вибір особистого шляху і поля діяльності – це результат вільного волевиявлення людини. Тому особа неможлива без самостійності, свободи. Свобода, як усвідомлений вибір людиною варіанта певної поведінки в даній ситуації, залежить не тільки від зовнішніх обставин, але й від стану духовного світу людини, від міри її внутрішньої установки на істину, добро, красу, справедливість. Свобода також виражається здатністю людини змінювати реальну ситуацію, планувати і практично досягати нової ситуації. Проблема відповідальності людей за свою свободу і дії завжди пов'язана з розумінням меж цієї свободи, меж втручання в природні і суспільні процеси, в життя інших людей і своє власне життя. Свобода і відповідальність особи – провідна тема екзистенціалізму. Він визначає свободу як фундаментальну характеристику людського існування, яка дозволяє людині творити себе і обирати образ майбутнього світу. Людина одвічно вільна. Її свобода не залежить від обставин даної ситуації, а виражається ставленням до неї, вибором внутрішньої, духовно-моральної позиції індивіда. Екзистенціалізм підкреслює, що людина відповідає за свої дії лише тоді, коли діє вільно, має свободу волі, вибору і засобів їхньої реалізації. Формами прояву людської свободи є творчість, ризик, пошук сенсу життя, гра та ін.

Характер вибору, дій, відповідальності особи багато в чому залежить від стану її внутрішнього, духовного світу, від її ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації – це світоглядні, моральні, політичні переконання, принципи поведінки, глибокі і постійні прихильності людини. Сукупність склавшихся, сталих ціннісних орієнтацій утворює своєрідний стрижень свідомості, який забезпечує стійкість особи,

наслідування певного типу поведінки і діяльності. Саме тому ціннісні орієнтації є дуже важливими регуляторами поведінки індивідів. І тому в будь-якому суспільстві різними шляхами здійснюється цілеспрямований вплив на ціннісні орієнтації особи. Криза особи в сучасному світі тісно пов'язана з необхідністю перегляду старих і наробки нових ціннісних орієнтацій. Людина повинна зберегти свою самотність, індивідуальність і разом з тим змінювати свій внутрішній світ, постійно нарощувати особистісний потенціал.

Говорячи про поняття людини, ми можемо пристати на декілька точок зорк, які не стикуються між собою: релігійну, філософську, наукову.

В релігії людина представлена як деяка недосконала подоба Бога, яка усвідомлює і переживає свою недосконалість, і тому здатна пробачити недоліки та гріхи інших людей. Вихідним пунктом філософського осягнення людини стає пізнаюче "Я", яке завдяки власній автономії, свободі та розумності, оволодіває світом в свідомості і практиці.

Наука характеризує людину як вершину еволюції живих істот.

Філософія відмічає серйозні вади, притаманні науково-природничому розумінню людини:

а) як біологічна істота вона значно слабша у порівнянні з багатьма тваринами і, разом з тим, стала сильнішою за них;

б) немає природжених інстинктів, які забезпечують виживання, однак володіє здатністю гнучкої адаптації;

в) не народжується завершеною людською істотою, а змушена ставати нею в процесі культурного розвитку.

Філософія вбачає в ній духовну, розумну, діяльну істоту. Людині притаманні релігійна віра, ціннісні орієнтації, пам'ять про минуле і надія на майбутнє, почуття гумору, переживання своєї смертності. Завдяки розуму вона здатна контролювати свої інстинкти і потяги. Створюючи науку і техніку людина не тільки осягає закони дійсності, але й перетворює її.

Багатоманітність, різнорідність, суперечливість людського одночасно стимулює і утруднює усвідомлення його цілісної визначеності. Звідси та розмаїтість філософського трактування людини, яку ми побачили вище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. – К.: ТОВ "Міжнар. фін. агенція", 1998. – 158с.
2. Буття людини, природа та соціум: соціально-філософські виміри. – Х.– Бердянськ, 1998. – 79с.
3. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. – К.: Абрис, 1995. – 335с.
4. Романенко В.В. Людина і природа. – Чернівці, 1996. – 18с.

УДК 378.013:81

АЛЬОХІНА Т.

Наук. керівник КАЛЕНДРУЗЬ Л. А.

ІНОЗЕМНІ МОВИ І ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ФАХІВЦЯ

Скільки мов ти знаєш,
стільки разів ти людина.

“Ви розмовляєте англійською?” – такою фразою починається розмова між людьми, які розмовляють різними мовами, але бажають знайти єдину мову спілкування. Дуже гарно, коли у відповідь чуєш: “Так”, і починається розмова.

Знання іноземної мови завжди було ознакою високої культури, освіченості. Не випадково кажуть: “Скільки мов ти знаєш, стільки разів ти людина”. Тому цілком закономірно, що на вступні іспити виноситься іноземна мова, зокрема англійська, як одна з найпоширеніших мов у світі.

Цією мовою творили свої шедеври У. Шекспір і Дж. Байрон, Ч. Діккенс і Агата Крісті, Марк Твен і У. Уйтмен. Нею розмовляли такі вчені та винахідники, як С. Морзе, М. Фарадей, Т. Едісон.

Англійська мова – друга в світі за кількістю людей, що нею розмовляють (після китайської).

Англійській мові не передувала єдина давньоанглійська мова. Англійська склалася в результаті взаємодії діалектів германських племен, що переселилися в Британію з континенту у V-VI століттях починаючи з 449 року.

У IX-X столітті виникає об'єднане королівство (складовими були германські королівства – Нортумбрія, Берніція, Дейра, Ліндсей, Мерсія, Східна Англія, Ессекс, Вессекс, Сассекс, Кент). Країна отримує назву Англія (Angel – Land > England). На мову помітно впливали діалекти споріднених скандинавських племен.

Лише кінець XV століття вважається періодом виникнення сучасної англійської мови (великою мірою завдяки Шекспіру). У 1755 р. Семюель Джонсон опублікував перший англійський словник.

Розширення меж застосування англійської мови – це чудова історія успіху. Сьогодні нею говорять принаймні 750 млн. чоловік, і майже для половини з них англійська є рідною мовою.

За деякими підрахунками, ця цифра наближається мільярда. Та якою б не була загальна кількість, на початку XXI ст. англійською розмовляють і пишуть більш ніж будь-коли якоюсь іншою мовою. Вона стала мовою усєї планети, першою справді світовою мовою.

У результаті поширеності англійської усім світом виник ряд її національних варіантів, особливо вирізняється американська англійська (American English), що має значні відмінності від британської (British English) у вимові, інтонації та лексиці.

Також існує кілька сублюв (жаргонів, аргю), перш за все це кокні (Cocney) та афроамериканський жаргон (AAVE, Ebonics), яким розмовляють деякі афроамериканці.

Три чверті на земній кулі, телексів, телеграм – іноземною мовою. Так само, як і більш як половина світових технологічних та наукових видань. Англійська – це мова технології. Від Силіконової Долини до Шанхая. Це засіб передачі 80 відсотків інформації, зібраної у комп'ютерах світу. Близько половини усіх угод в Європі укладаються цією мовою. Це мова спорту і краси; офіційний голос повітря й моря, голос християнства: це екуменічна мова Ради церков світу. Найбільші радіо-трансляційні компанії світу (Сі – бі – ес, Ен – бі – сі, Бі – сі – сі) передають програми англійською мовою аудиторії, котра часом перевищує сто мільйонів.

Англійська не має рівних!

Сучасний розвиток європейської спільноти сформував умови життя у суспільстві, що постійно змінюється, вимагає відповідальності від кожного за прийняті рішення на основі прав демократичного вибору та рівних можливостей для всіх. Скористатися перевагами сучасного суспільства зможуть обізнані та готові до освіти протягом життя люди. У працях відомих науковців європейських Дж. Тіма, В. Кохонена, Д. Ньюмана, М. Оскарсона та інших розглядаються положення мовної освіти професійної ланки в Європі.

Грунтовна освіта не знеціниться ніколи – вона визначає кар'єру людини і зрештою приносить успіх у житті. Дуже важливо розрізнити поняття “освіта” і “диплом”. Диплом надають всі навчальні заклади, а освіта – це комплексне поняття, однією з важливих складових якого нині є знання іноземних мов.

Українські вчені та дослідники вивчають питання сучасних підходів до вивчення і викладання іноземних мов (Г. Артемчук), індивідуалізацією мовної підготовки фахівців (І. Шестопалова).

Сьогодні в Україні відбувається модернізація освітньої галузі. Гуманітаризація сучасної вищої освіти покликана формувати у студентів цілісну картину світу, розуміння загальнолюдських цінностей, духовність, культуру особистості. Процес входження України до Європейського культурного та освітнього простору зумовлюють необхідність розглядати іноземну мову як важливий засіб міжкультурного спілкування. Оволодіння мовою сприяє розвитку у студентів здібностей використовувати її як інструмент спілкування у діалозі культур і цивілізації сучасного світу. Мова розглядається як засіб міжособистісної взаємодії в умовах багатонаціонального та полікультурного світового простору. А відтак це слугує передумовою для активізації знань про культурні особливості країн і народів, мова яких вивчається. Цьому всебічно сприяє

міжкультурний підхід до вивчення іноземної мови, яка є важливою складовою культури народу, що спілкується цією мовою, і засобом передачі її іншим.

Розвиток соціокультурної компетенції обов'язково передбачає готовність молодих (майбутніх) спеціалістів до представлення своєї країни: її історії, державного устрою, наукових і культурних досягнень, традицій, стилю життя, вкладу у світову культуру тощо.

Молодий фахівець повинен уміти розповідати про особливості рідної культури зарубіжному партнеру з тим щоб сформувати у нього уявлення про цінності нашого суспільства, що сприятиме рівноправному діалогу культур. Адже можна стверджувати, що сприйняття і відчуття людиною чужої культури завжди відбувається у поняттях, сформованих на основі рідної мови з урахуванням властивих у цій мові засобів, які оцінюються крізь призму прийнятих у різному лінгвосоціумі культурних норм і цінностей.

Участь України у Болонському процесі передбачає розв'язання проблем якісної мовної підготовки фахівців для підвищення їхньої конкурентоспроможності. Таким чином іноземна мова стає дієвим фактором соціально-економічного, науково-технологічного прогресу суспільства. Це підвищує статус іноземної мови як освітньої галузі у вищих закладах освіти.

Водночас принципи професійно орієнтованого навчання іноземних мов у сучасній Україні ще не отримали належного втілення. Тому в статті маємо на меті показати систему принципів, що вважаються основними у професійно орієнтованому навчанні іноземних мов, та роль компетенцій, необхідних людині для життя в нових умовах за успішної конкуренції на ринку праці.

Підготовка особистості до дорослого життя передбачає набуття відповідних знань, формування умінь та навичок, які стануть основою її діяльності і самоосвіти у майбутньому. Це ставить певні вимоги перед організацією освіти в цілому і зокрема її професійною ланкою, що покликана сформувати всебічну компетенцію, яка нині, за умов частих змін місця роботи та життя включає:

- 1) спеціальну компетенцію (знання та навички, пов'язані з певною галуззю);
- 2) уміння виражати себе, конструктивно співпрацювати з іншими людьми;
- 3) особисту компетенцію (мати реальну, позитивну самооцінку та почуття відповідальності за своє життя).

Знання іноземних мов є необхідним фактором при вирішенні професійних, суспільних та особистих завдань і враховується при підготовці спеціалістів різних галузей. На перший план виходить формування в особи цілісного поняття про світ, що охоплює, окрім професійної, особисту та суспільну сфери. Для досягнення гармонійного професійного, культурного, особистісного зростання, рекомендується запровадження професійно орієнтованих мовних курсів на усіх рівнях професійної освіти, наголошує на поєднанні

професійного та загального компонентів, що розширюють зміст курсу іноземних мов.

Практичною метою навчання є формування комунікативної іншомовної компетенції робітника; освітня мета полягає у формуванні навчальної компетенції; виховна – у формуванні толерантності, здатності розуміти інший спосіб життя, бачити спільне і відмінне у культурах, готовності практично використовувати іноземні мови; розвиваюча полягає у виробленні здатності до соціальної взаємодії, творчості, інтелекту, позитивного ставлення та бажання опанувати іноземні мови.

Виходячи з практичних потреб неперервної освіти і мовної освіти зокрема, сформульовано основні етапи навчання мов, а саме:

1. Аналіз потреб, що охоплює:
  - концепцію потреб, що має задовольнити потреби використання мов у певних ситуаціях, особистий і суспільний розвиток людини, включаючи набуття умінь навчатися та покладатися на себе у процесі навчання;
  - всі аспекти життя людини та її оточення, що виявляється у потребах та мотивах;
  - моніторинг потреб, що постійно змінюються, які мають враховуватися при укладанні гнучких програм;
2. Уточнення цілей вивчення мови, визначення рівнів знань мови.
3. Дослідження структури, що включає процес засвоєння мови людиною, культурне збагачення, розуміння поняття "соціальної групи".

На основі аналізу змін параметрів сучасної трудової діяльності та життя, ґрунтуючись на посткомунікативному підході, німецькі вчені Г. Еглоф та Е. Фітцпатрік виділяють складові професійно орієнтованого навчання іноземних мов (ПОНІМ), в яких відбуваються зміни.

1. Викладання мови стає спільною справою, під час якої партнери вчать один у одного. К. Крамш (Claire Kramsh) та П. Саллівен (Patricia Sullivan) глобальну перспективу посткомунікативного періоду називають терміном "риннок", концептуалізується у "відповідній педагогіці", за якої кожен учасник має свої цілі, приносячи важливі елементи у процес навчання. Новим є можливість долучати лінгвістичну інформацію до завдань з вивчення іноземної мови.

2. Зміст навчання.

Зміст – є основним джерелом мотивації та проблем у ПОНІМ. Особи відчувають потребу в досконалому володінні мовою, у діяльності на роботі, але професії надто різні, щоб інтегруватися у певну систему. Спроба розв'язати проблему полягає у виокремленні професій за профілями і використання їх при складанні загальних мовних завдань мовних завдань, що сприятиме побудові курсів на економічно більш прийнятних умовах для компаній, що організують навчання мов для своїх працівників.

3. Зв'язок з промисловістю та спільнотою.

Перевагою ПОНІМ є мотивація, що формується на основі поєднання мовних завдань і досвіду роботи працівника. Цей досвід залежить від співпраці промисловості та бізнесу і набувається тоді, коли роботодавці сприймають вивчення мови, пов'язане з професією, не тільки як короткочасну цінну якість, а й тривале вкладання у розвиток ресурсів. ПОНІМ потребує співробітництва роботодавців. Найкращим шляхом підтримки діяльності роботодавців у цьому напрямі є показ прибутковості вкладання у вивчення мови як важливої складової розвитку їхніх людських ресурсів. Потрібна копійка робота з аналізу потреб та мовного аудиту, які наочно доводять, особливо роботодавцям, цінність знання з іноземної мови для робітників. Напрямом наукових досліджень, має стати синергізм впливів, поєднання навчальних завдань на основі трудової діяльності та особистісного розвитку працівника.

4. Ключові кваліфікації.

У професійній освіті основним стає поняття всебічної компетенції: спеціальної (у галузі спеціалізації), соціальної та особистої, де компетенція з іноземної мови є основою (V. Kohonen). У світі, що змінюється, комунікативні вміння та вміння навчатися стають основними рисами компетентного професіонала. У ПОНІМ ці три компетенції мають бути інтегровані у навчання мови.

5. Оцінювання та сертифікація.

Мовну компетенцію (M. Oscarson) спеціальної галузі можна оцінити, добре знаючи термінологію цієї галузі.

Г. Еглоф та Е. Фітцпарк пов'язують принципи пост комунікативного навчання мови зі сферою професійного навчання та профілем трудової діяльності. Автори визначають такі принципи ПОНІМ, враховуючи особливості вивчення іноземних мов на сучасному етапі: філософський принцип, особистісно-зорієнтований принцип, принцип, що ґрунтується на змісті, діяльнісно – зорієнтований принцип, принцип, що ґрунтується на проєктах, принцип співробітництва, міжкультурний принцип, рефлексивний принцип, автономний принцип.

Отже, зазначені принципи спонукають людину до вироблення власної стратегії, свідомого її застосування, розширення меж мовної діяльності, самостійного

вибору змісту, методів навчання, відповідальності за своє навчання, набуття умінь оцінювати свої успіхи, трансформувати свої стратегії на вивчення інших мов. ПОНІМ дає можливість молоді під час навчання або професійної діяльності спрямувати вивчення згідно зі своїми бажаннями і потребами та взяти відповідальність за навчальний процес. Все це підвищує мобільність особистості за умов постійних змін у попиту на працю. Індивідуальні та суспільні потреби інтегруються у концепцію так званого “автономного” учня.

Розуміння ПОНІМ ґрунтується на навчанні особистості у контексті гуманістично-культурологічної парадигми сучасної освіти з урахуванням унікальності кожної людини та за умов надання їй рівних можливостей для розкриття свого потенціалу у суспільстві.

Іноземна мова допомагає студентам пізнати духовне багатство іншого народу, краще зрозуміти культуру свого народу, підвищує рівень їхньої освіти, сприяє активному входженню у світову спільноту.

Вивчення іноземної мови має забезпечити студентів не тільки відповідним рівнем знань мови, умінь та навичками використовувати її у різноманітних ситуаціях життєдіяльності, а й сприяти успішній реалізації освітньо-розвивального потенціалу цього предмета.

Отже, тепер здатність спілкуватися іноземною мовою та використовувати її в професійній діяльності, стала не тільки рисою, притаманною інтелектуальній, високоосвіченій людині, але й необхідним складником підготовки кваліфікованого фахівця з вищою освітою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех П.О., Бирпун Л.В. Іноземні мови: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1993. – 232с.
2. Іванова І.П. Хрестоматія іноземних мов. Навч. посіб. – Л.: “Просвещение”, 1999. – 191с.
3. Карпусь І.А. Англиский деловой язык. – Киев: МАУП, 1995. – 457с.
4. Леветаль В.І. Іноземна мова: Просто про складне. – К.: КНЕУ, 2001. – 462с.
5. Плотникова А.В. Деловой контракт с зарубежным партнером. – Киев: Либра, 2000. – 602с.
6. Чеботарьова Л.І. Ділова англійська мова для економістів: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2004. – 407с.

УДК 316.48

БРОВКО Н.І.

ФЕНОМЕН ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ ЯК ФАКТОР ПОСЯГАННЯ НА ОСОБИСТУ СВОБОДУ

Торгівля людьми – це явище, яке суперечить принципам природного права, фундаментальним правам і свободам людини і громадянина, та, водночас, має глибоке суспільно-історичне коріння. Не зважаючи на багаторічні спроби міжнародної спільноти вирішити проблему торгівлі людьми, ця проблема зали-

шається актуальною і продовжує збільшувати свій масштаб.

Серед жертв транснаціональної торгівлі людьми, зокрема, чимало українських жінок та дітей, що викликає занепокоєність. Разом з тим, саме в період суспільно-політичної трансформації, яка спостерігається

ся сьогодні в нашій державі, видається необхідним звернення до першооснов права, що дозволяє більш фундаментально підійти до пошуку шляхів вирішення цієї дійсно масштабної проблеми.

Невідемним моментом сутності та існування людини є свобода. Вона багатомірна, як і людське буття. Із соціально-історичним розвитком зростає і ступінь людської свободи, відбувається її збагачення. Свобода розглядається у кількох вимірах. Однією з традиційних є проблема співвідношення свободи та необхідності, внутрішньої свободи (свободи волі) і зовнішньої свободи (свободи дій).

Свобода людини – це конкретно-історичне явище, єдність суб'єктивного та об'єктивного. Це – здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів і цілей, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності, можливість самостійно робити вибір, приймати рішення та втілювати його у життя.

Об'єктивний вимір свободи визначається ступенем соціально-історичного розвитку, тобто реально існуючими можливостями людини задовольнити свої потреби та інтереси. Права і свободи людини та громадянина є одним із об'єктів, що беруться під охорону за допомогою норм Кримінального кодексу України.

Під правами і свободами слід розуміти насамперед ті права і свободи, які передані розділом II Конституції України, зокрема право на особисту свободу. Таким чином у Кримінальному кодексі України є ряд статей, у яких чітко визначенні ті злочини діяння, які посягають на особисту свободу.

Зокрема, це стаття 146 "Незаконне позбавлення волі або викрадення людини". Кожна людина не може бути позбавлення волі, інакше, ніж відповідно до процедури встановленої законом.

У чому ж може полягати позбавлення волі?

Воно може полягати у триманні особи у місці, де вона не бажає перебувати, або ж у поміщенні її у місце, яке вона не має змоги вільно залишити, хоча і бажає цього. Способами незаконного позбавлення волі можуть бути – обман, зловживання довірою, відібрання засобів пересування, тощо.

У разі захоплення людини в якості заручника, вона також позбавляється волі та права на особисту свободу. У статті 147 Кримінального кодексу України зазначено: "захоплення або тримання особи як заручника з метою спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника є злочином. Ці ж дії, можуть бути вчинені щодо неповнолітнього, або організованою групою, або бути поєднаними з погрозою знищення людей та спричинити тяжкі наслідки". Під захопленням розуміють напад, пов'язаний зі затриманням особи, та обмеженням її вільного руху, пересування та поведінки.

Позбавленням людини права на особисту свободу є поміщення до психіатричного закладу завідомо здорової людини, адже жодна людина не може бути

поміщена до нього інакше як відповідно до процедури, встановленої законом у таких випадках:

- за рішенням суду в порядку виконання примусового заходу медичного характеру;
- для примусового лікування;
- за рішенням суду для лікування особи, яка є хворою на наркоманію, яка ухиляється від добровільного лікування, або після нього продовжує вживати наркотичні засоби та поведінка якої є небезпечною;
- за висновком медично-експертної комісії для лікування у центрі медико-соціальної реабілітації неповнолітніх віком від 11 років, які вживають алкоголь чи наркотики;
- для визначення психічного стану обвинуваченого за наявності даних, які викликають сумніви щодо його осудності;
- в порядку примусової госпіталізації осіб, хворих на психічні захворювання.

Особливу увагу слід звернути на статтю 149 Кримінального кодексу України "Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини."

Мається на увазі продаж, інша оплатна передача людини, а також здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі іншій особі (особами) з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення в боргову кабалу, усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатації її праці. Ці ж дії можуть бути вчинені щодо неповнолітнього, кількох осіб, повторно, за попередньою змовою групою осіб, з використанням службового становища або особою, від якої потерпілий був у матеріальній або іншій залежності.

Під іншою незаконною угодою щодо людини слід розуміти два види угод:

- дарування, надання у безоплатне користування та інші, за якими особа безоплатно передається у фактичну власність або для тимчасового використання чи експлуатації;
- зворотний бік передачі, тобто купівля або одержання людини внаслідок міни, найму, застави, інших угод за якими винний одержує людину від іншої особи у власність чи тимчасово за матеріальну винагороду чи без неї.

Таким чином торгівля людьми – це досить складна та актуальна проблема, яка потребує свого вирішення та виявлення шляхів подолання цього явища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України
2. Кримінальний кодекс України
3. Вілков О.П., Салтовський М.В., Філософія: Навчальний посібник – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 376 с.
4. Загальна теорія держави і права / За ред. В.В. Копейникова. – К.: Право, 1997. – 145 с.
5. Логвинова М., Кафарський В. Основи правознавства: Навчальний посібник – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 568 с.
6. Михайловський М. Очерки філософії права. – М.: Наука, 1989. – 590 с.
7. Молдован В.В., Чулінда Л.І. Правознавство: Навчальний посібник за модульно-рейтинговою системою. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 184 с.

УДК 158.222.762

ГРИЦЕНКО К.

Наук. керівник ХОМЕНКО Т.В.– ст. викл.

CHILDHOOD DEPRESSION AND SUICIDE – ДИТЯЧА ДЕПРЕСІЯ ТА СУЇЦИД

We have heard of childhood depression and the affects of the disorder, and what medications and theories help to prevent depression in adults. Many people are not aware that not only is depression diagnosed in adults, recently studies show that depression is diagnosed in adolescents. Not only adults become depressed. Children and teenagers also may have depression. Depression is defined as an illness when it persists. Childhood depression is one of the most overlooked disorders. Depression probably exists in about 5 percent of children in the general population. Children under stress, who experience loss, or who have, learning or conduct disorders are at a higher risk of depression. Studies show that depression is more likely to show up in boys than in girls. Depression in men and male adolescents most of the time is overlooked are misdiagnosed. Men for instance, have higher rates of drug abuse and violent behavior that do women or young female adolescents do, and some researchers believe that this behavior masks depression or anxiety. Some psychologists believe that the reason that young males are more likely to suffer from depression because of the stigmatism of being a male and being taught by adults that expressing there feelings are wrong. According to Carol Wade, Travis, depression (major depression) is a disorder that is sever enough to disrupt a person's ordinary functioning. The diagnoses of depression might be the same for adults and adolescents, but the behavior of depressed children and teenagers differs from the behavior of depressed adults. Child and adolescent psychiatrists advise parents to be aware of signs in there youngsters such as persistent sadness. A major change in sleeping and eating patterns and increased activity or irritability. Depression is accompanied by physical changes as well. Frequent complaints of physical illness such as headaches and stomachaches. A child who used to play often with friends may now spend most of the time alone and without interest. Things that were once fun now bring little joy to the depressed child. Then symptoms could trigger antisocial personality, a disorder characterized by antisocial behavior such as sealing, lying and sometimes violence: a lack of social emotions and impulsively. Children and adolescents who are depressed may say they want to be dead or may talk about suicide. Depressed adolescents may abuse alcohol or other drugs as a way to feel better. Children and adolescents who cause trouble at home or at school may actually be depressed but not know it. Because the youngster may not always seem sad, parents and teachers may not realize, that

troublesome behavior is a sign of depression. When asked directly, these children can sometimes state they are unhappy or sad. Children with depression are also slow to develop cognitive skills that could also trigger frustration in a depressed child. Child depression being linked to mothers recent studies show that mothers that suffer from depression could pass the disorder on to their children. Reports show that women that experience depression before conception or after birth could pass on there symptoms to there newborn. Mothers, who experience depression could pass on their behaviors to the kids, usually come from single parent households. Symptoms like verbal abuse, separation anxiety and panic attacks and substance abuse, are some of disorders that could coexist with depression in adolescents. Recent studies also show that mental disorders like depression could possibly be genetic. Studies show that adults that suffered from depression would usually have one child that suffer from the same depression. Social explanations could explain some conditions of mothers that are depressed. The reason that more women are more likely to suffer from depression because women are more likely to be less successful and lack good relations. Bipolar depression in children at 15 psychologist have studied that children can also suffer from bipolar disorder. Bipolar (formally known as manic depressant) disorder is one of the most difficult disorders to detect in young children. Bipolar disorder is the opposite of depression. Adolescents that experience symptoms of bipolar disorder experience mania (a state of euphoria). Mania is an abnormally high state of exhilaration. For example adolescents that experience depression has low self-esteem, where as adolescents that have bipolar disorder may appear to have an inflated self-esteem. Adolescents that suffer from bipolar disorder experience symptoms like overabundance of energy and full of ambition and power. Children with bipolar disorder, will usually be witty outspoken and comedic. Children that are bipolar disorder tend to be very social and talkative.

Why do teens contemplate to suicide? As the third largest cause of death between the ages of 15 and 24, the adolescent suicide rate has tripled since 1960. This is the only age group in which an increase has occurred over the last three decades. While there are approximately 10,000 reported teen suicides annually, it is estimated that the number of teen suicides is actually three to four times that number when unreported deaths and "suicide equivalents" are added. The teenage years are a period of turmoil for just about everyone. You're learning new

social roles, developing new relationships, getting used to the changes in your body, and making decisions about your future. And when you're looking for answers to problems, it can seem like no one has them. That can make a person feel quite alone. Teenagers experience strong feelings, confusion, self-doubt, pressure to succeed, financial uncertainty, and other fears while growing up. Teenagers commit suicide because there is too much pain in their lives and they can do one of the two things: move from the pain or learn to cope with the pain. While some teenagers learn to cope with the pain, others attempt suicide. Suicide among young people have increased in the recent years and it is important that everyone is aware of the major causes, symptoms, and methods of prevention of this self-inflicted death. To further understand suicide, one must take a look at the different reasons behind the act itself. Suicide is not a genetic disease, but rather a series of events that are very depressing or stressful. Without depression, most people would not attempt to take their own lives. Depression is a vital issue in almost every suicide attempt. The victim feels very depressed and everything seems to be going the wrong way. Depression is not "just sadness." Depression is a mild form mental illness, which can be permanent or temporary. It can be simple things like the loss of interest in usual activities. The start of what leads a person to suicide does not have anything to do with the person's present life experiences, but with their early childhood experiences. This is because the view of others, outside family and friends, has no contribution to the pain that causes suicide and depression. Depression can include self-pity, shame, envy, and grandiosity. All of these things play a role in depression one way or another. Depressed people are usually subject to desire and "grandiose ideation." Grandiosity is best described as when a person starts thinking they are above everyone and everything else. They absurdly exaggerate many things in their lives just for attention it brings them. Envy, another cause of depression, has two aspects. In its primary sense, envy is the experience of pain when a person sees that someone else has something desirable, which he would like. Envy is also the experience of pleasure, when the person who has that desired quality suffers misfortune. Shame, in depression, is usually aimed inward toward the victim, or depressed person. When self-pity, another depression mode, is thought of, it usually brings up the feelings of being sad or angry for mistakes that happened in the past. Depressed adolescents frequently communicate their despair before they act out in this final act of desperation. Teens tend to reflect their dysphoria with action rather than words. For example, they are inclined to withdraw from others, complain of boredom, and have an increasingly difficult time concentrating. School performance tends to suffer and changes in personality may include increased aggression. Depression is like a bad dream, but with help, a person can overcome this

"bad dream" and awake. The biology of the brain, genetics, psychological traits, and social forces all can contribute to suicide. Biological research indicates that suicidal behavior runs in families, suggesting that genetic and biological factors play a role in one's suicide risk. Among one community of Amish people in Pennsylvania, almost three-quarters of all suicides that occurred over a 100-year period were in just four families. Studies of twins reared apart provide some support for a genetic influence in suicide. People may inherit a genetic predisposition to certain psychiatric disorders such as schizophrenia and alcoholism that increase the risk of suicide. In addition, an inability to control impulsive and violent behavior have biological roots. Research has found lower than normal levels of substance associated with the brain chemical serotonin in people with impulsive aggressiveness. In the early 1900s, Austrian psychoanalyst Sigmund Freud developed some of the first psychological theories of suicide. He emphasized the role of hostility turned against the self. American psychiatrist Karl Menninger elaborated on Freud's ideas. He suggested that all suicides have three interrelated and unconscious dimensions: revenge/hate (a wish to kill), depression/hopelessness (a wish to die), and guilt (a wish to be killed). An American psychologist considered to be a pioneer in the modern study of suicide, Edwin Schneidman, has described several common characteristics of suicides. These include a sense of unbearable psychological pain, a sense of isolation from others, and the perception that death is the only solution to problems about which one feels hopelessness and helpless. Cognitive theorists, who study how people process information, emphasize the role of inflexible thinking or tunnel vision and an inability to generate solutions to problems. According to psychologists, many suicide attempts are a symbolic cry for help, an effort to reach out and receive attention. Most social scientists believe that a society's structure and values can influence suicide rates. French sociologist Emile Durkheim argued that suicide rates are related to social integration - that is the degree to which an individual feels part of a larger group. Durkheim found suicide was more likely when a person lacked social bonds or had relationships disrupted through a sudden change in status, such as unemployment. As one example of the significance of social bonds, suicide rates among adults are lower for married people than for divorced, widowed, or single people. Studies consistently show that although suicidal people do not appear to have greater life stress than others, they lack effective strategies to cope with stress. In addition, they are more likely than others to have had family loss and turmoil, such as the death of a family member, separation or divorce of their parents, or child abuse or neglect. The parents of those who attempt suicide have a greater frequency of mental illness and substance abuse than other parents. However, suicide occurs in all types of families, including those with little

apparent turmoil. Suicidal behavior has numerous and complex causes and not just one event triggers this act of self-injury, however it is a combination of events that cause an individual to turn to lethal methods. Many of the symptoms of suicidal feelings are similar to those of depression. Parents should be aware of the following signs of adolescents who may try to kill themselves. Child and adolescent psychiatrists recommend that if one or more of these signs occurs, parents need to talk to their child about their concerns and seek professional change in eating help when the concerns persist. Signs and symptoms include: withdrawal from friends, and family and regular and sleeping habits, drug and violent actions, rebellious behavior or running away, marked personality, unusual neglect of personal appearance, alcohol abuse, persistent boredom, difficult concentrating, or a decline in the change, frequent complaints about physical symptoms, often quality of schoolwork, loss of related to emotions, such as stomachaches, headaches, fatigue, etc. Not tolerating praise or rewards. Young interest in pleasurable activities. People who are depressed and suicidal often hide those feelings at home and a school, although they may confide in their friends, often binding them to secrecy. Some of them, especially young teens may not be aware what they are feeling is depression. Depressed teens may fall off dramatically in school performance and have difficulty in concentration. If a child or adolescent says, "I want to kill myself," one must always take the statement seriously and seek evaluation

from a child and adolescent psychiatrist. With support from family and professional treatment, children and teenagers who are suicidal can heal and return to a healthier path of development. Because depression precedes most suicides, early recognition of depression and treatment through medication and psychotherapy are important ways of preventing suicide. In general, suicide prevention efforts aim to identify people with the highest risk of suicide and to intervene before these individuals become suicidal. A person who observes the many signs of suicide should ask the individual in question whether he or she is thinking of suicide. If so, the observer should refer the person to a trained mental health professional to reduce the immediate risk of suicide and to treat the problems that led the person to consider suicide. Most suicides can be prevented because the suicidal state of mind is usually temporary.

В даній статті йдеться про те, що викликає депресію у дітей та про причини випадків самогубства серед підлітків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Blumental, Susan and Kupfer, Davis. *Suicide Across the Life Cycle*. Washington, DC: American Psychiatric Press, Inc., 1990.
2. Hyde, Margaret O. and Elizabeth H. Forsythe. *Suicide: The Hidden Epidemic*. New York: Franklin Watts, 1987.
3. Klerman, Gerald L. *Suicide and Depression Among Adolescents and Young Adults*. Washington, DC: American Psychiatric Press, Inc. 1986.
4. Roy, Alec, editor. *Suicide*. Baltimore, Maryland: Williams and Wilkins, 1986.

УДК 378.013:008

ДОМОРОСЛИЙ В. І. – к.філос.н.

“КУЛЬТУРОЛОГІЯ”, ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ФАХІВЦЯ НОВОЇ ГЕНЕРАЦІЇ

При підготовці нових кадрів в умовах докорінної перебудови економіки та запровадження ринкових відносин у всі сфери господарського комплексу великого значення надається гуманізації навчання: оволодіння фундаментальними знаннями суспільних наук загалом та культурології зокрема. Все це сприяє вільному самовизначенню світоглядних традицій студентської молоді, її духовним інтересам та цінностям.

Вивчення культурології має свої далеко не прості проблеми. Одна з них полягає в тому, щоб не розгубитися у великому обсязі матеріалу та недостатній кількості відведеного на вивчення дисципліни часу, і засвоїти ті принципи, які допоможуть збагнути логіку і складну діалектику формування культурологічних процесів.

Поняття культури означає відношення людини до світу і до самої себе. Вивчаючи культуру, ми вивчаємо не просто ті чи інші пам'ятки та духовні надбання минулих епох та народів, – ми відкриваємо людські

світи в котрих люди жили і творили, часто зовсім іншим способом, ніж ми. Тому осягнення інших культур збагачує не тільки новим знанням, а й новим творчим досвідом.

Складність для тих, хто вивчає цей курс полягає в тому, що останнім часом виникло багато різних праць та підручників з даного предмету. У цих умовах досить легко розгубитися в неоднозначних оцінках тих чи інших явищ культурного життя. Правильному їх розумінні та тлумаченні. Особливо це стосується сучасних студентів, які загалом не мають достатнього життєвого досвіду з певними теоретичними та практичними надбаннями. Звідси й простежується слабкий рівень національної самоідентифікації, захоплення нетрадиційними для нашої ментальності релігійними вченнями та напрямками. Тому важливо орієнтуватися у першу чергу, на випробувані практикою життя наукові та релігійні принципи, що дозволяють за будь яких умов, при дотриманні об'єктивності,

збагнути суть соціальних процесів. Якщо економіку і політику можна порівняти з важелями в розвитку суспільства, то культура є тим керуючим пристроєм, який надає діям цих важелів розумного життєвого змісту.

Одні й ті ж технічні можливості за різних рівнів розвитку культури можуть призвести до її занепаду, або процвітання. Якщо взяти до уваги таку найбільшу трагедію ХХ ст. як Чорнобиль. То це не просто наслідок технічних помилок, але і результат низького рівня виробничої культури.

У системі вищої освіти вивчаються різні науки: математика і механіка; історія і філософія; економіка і право, усі вони є культурою, тому, що вони вивчають результати діяльності людей по переробці, використанню природи, її законів.

Вже у первинному значенні терміну "культура" відображена важлива її особливість – єдність культури, людини і її діяльності. Світ культури, будь-який її предмет або явище сприймається не як наслідок дії природних сил, а як результат зусиль самих людей, спрямованих на удосконалення, обробку і перетворення того, що дано безпосередньо природою.

Тому зрозуміти сутність культури можна тільки через призму діяльності людини і народів, які населяють планету. Культура не існує як самостійна сутність, поза людиною. Вона від самого початку зв'язана з людиною і породжується тим, що вона постійно шукає смисл свого життя і діяльності, удосконалює себе і світ.

Людина не народжується суспільною істотою. Тому освіта, виховання її є не що інше, як залучення до культури, процес передачі його від покоління до покоління. Будь-яка людина, дорослішаючи, перш за все оволодіває тією культурою, яка була створена до неї. Таке оволодіння культурою здійснюється у формі міжособових відносин (виховання у дошкільних за-

ладах, школі, ВНЗ). Звідси, основна мета навчального процесу прививання студентам знань і навичок культури, які є кращими надбаннями усього суспільства з метою виховання не тільки спеціаліста, а й культурної людини, здібної до тривалої цілеспрямованої освіти та самоосвіти. Це не кожному до снаги, оскільки передбачає наявність нахилу до важкої розумової праці. Уцьому простежуються елементи винятковості культурної людини.

Далі до компетенції навчального процесу зокрема, так і культури загалом, входять завдання виховувати майбутнього спеціаліста, який міг би не тільки керувати виробничим процесом, людьми задіяними у ньому, а перш за все самим собою.

Наступне важливе завдання культурології, як чинника навчального процесу – моральність. Фахівець нової генерації зобов'язаний бути моральним. Для цього йому необхідно засвоїти норми і правила поведінки, вироблені людством за попередній період свого розвитку.

Ключовим завданням навчального процесу, як складової частини культури, має бути виховання молодих фахівців, уміння розуміти і оцінювати ними соціальні і інтелектуальні надбання не тільки своєї власної, а й інших народів. А це можливо за наявності знання, вміння спілкуватися, терпимості до інакості. Адже відсутність цих рис і приводить суспільство до конфліктів як на місцевому, так і на глобальному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левчук Л. Т. Історія світової культури. – К., 1999.
2. Фромм З. *Иметь или быть?* – М., 1980.
3. Фукуяма Ф. *Конец истории// Вопросы философии.* – 1990. – №3.

УДК 378.016:811.11

КАЛЕНДРУЗЬ Л. А. – викладач

ВИКОРИСТАННЯ ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ БОЛОНСЬКОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ЕКОНОМІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

У 2003 році країни – члени Європейського Союзу розробили і видали важливий документ, який має назву: "Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання"[1]. У цьому документі визначено спільні засади для розробки навчальних планів, типових програм, іспитів, підручників тощо. Для нас він є своєчасним і цінним документом, оскільки Україна, як відомо, є країною, орієнтованою на входження в Європейський Союз. Адаптація даних рекомендацій до національних умов і потреб є важливою справою сьогодення і стала основою для укла-

дання Програми для Програми з англійської мови для професійного спілкування (2005) [3].

Це викликає необхідність укладання навчальних посібників, які дозволяють реалізувати вимоги національної кредитно-модульної системи, запровадженій у вищій освіті як передумови для приєднання України до Болонського процесу. Змістові модулі курсу мають бути логічно завершеними частинами навчальної дисципліни, орієнтованими на вироблення вмінь в ситуаціях, що є спільними для спеціалістів певного професійного спрямування, в даному випадку економічного [2].

В основу кожного модуля має бути закладено тематичний цикл – навчально-методичну одиницю, яка включає комплекс базових і додаткових текстів, тренувальних вправ та творчих завдань, об'єднаних за тематичним принципом. Зміст кожного тематичного циклу має бути викладений на засадах принципу наступності.

Посібник має складатися з таких розділів:

1. Короткого фонетичного розділу, де подано основні правила читання букв, слів, відомості про ритміко-інтонаційні характеристики англійського речення. Для закріплення навичок вимови пропонується система контрольних вправ.
2. Основного розділу, де подаються розмовні теми з фаху студентів. Посібник повинен мати практичне спрямування, що дає змогу студентам набути професійну та функціональну комунікативну компетенцію у володінні англійською мовою. Навчальна діяльність здійснюється шляхом інтеграції мовленнєвих знань, умінь та навичок у рамках тематичного і ситуативного контексту відповідно до академічної і професійної сфер студента. Матеріал посібника повинен включати завдання для самостійної роботи студента як невід'ємної частини навчальної діяльності. Тексти і вправи для самостійної роботи мають бути розроблені для опрацювання в незалежному режимі, містити чітко сформульовані завдання і зразки їх виконання, деякі з них супроводжуються ключами.
3. Граматичного довідника, де наводяться основні відомості з граматики англійської мови, які супроводжуються вправами. Додаток мають містити список неправильних дієслів.

Опрацювавши матеріал навчально-методичного посібника, студенти повинні оволодіти знаннями:

- Фонетичної будови англійської мови;
- Граматичних структур, що є необхідними для гнучкого вираження відповідних функцій та понять, а також для розуміння та продукування широкого кола текстів в академічній та професійній сферах;
- Мовних форм, властивих для офісних та розмовних реєстрів академічного та професійного мовлення;
- Лексичних одиниць (у тому числі термінології), що є необхідними в академічній та професійній сферах.

В умовах реформування освіти у вищій школі з метою наближення її до загальноєвропейських компетенцій, постають вимоги до мовленнєвих навичок, якими повинен володіти студент. При створенні навчальних програм та навчально-методичної документації повинні враховуватися розроблені і узагальнені в сучасній лінгвістичній та психолого-педагогічній літературі вимоги до мовленнєвої компетенції студентів, що сприятиме розвитку у них комунікативних здібностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання.– К., 2003. – 273 с.
2. Початко Т., Батюк М. Сучасні підходи до укладання програм з іноземної мови для професійного спілкування // Реалізація принципів і завдань Болонського процесу в Україні. – Львів. – 2005. – С. 35-40.
3. English for Specific Purposes (ESP). National Curriculum for Universities. Колектив авторів: Г. Бакаєва, С. Борисенко, І. Зуснок та ін. – К., 2005. – 19 с.

УДК 355 (477)

МАРТИНЮК П. І. – ст. викладач

ВІЙСЬКОВИЙ ІМІДЖ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПАРКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Необхідність системного дослідження військового іміджу України, умов та особливостей використання військової могутності, обумовлена потребою осмислення практичного процесу силового забезпечення державотворчих зусиль нашої держави.

Проблема військового іміджу та військової могутності України на рівні її самодостатнього державно-політичного забезпечення – новий напрям наукового осмислення сутності основ державотворення, оскільки у період 20-х, початку 50-х років ХХ ст. окремими політичними силами України у несприятливих політичних умовах реалізовувались практичні заходи національного військового будівництва, але без їх належного державного забезпечення та теоретичного обґрунтування.

Практика українського державотворення безумовно довела: впродовж 1990-х рр. Україна послідов-

но розв'язувала сукупність військово-політичних завдань, якість яких, перевищуючи внутрішньодержавні виміри, перетворилась в один із ключових чинників європейської і світової безпеки. Це, по-перше.

По-друге, практична ліквідація ракетної армії, здатної до виконання завдань у будь-якій точці земної поверхні, а також з'єднання стратегічних бомбардувальників, готових діяти у географічних координатах обох півкуль.

На наш погляд, глобальна стабільність від цього виграла, але питання про те, чи виграла сьогодні від цього Україна, залишається дискусійним.

По-третє, до не менш помітних явищ регіонального масштабу, ініційованих Україною, належить і подвійне скорочення розмірів національних Збройних Сил протягом неповних десяти років практичної реалізації комплексу державотворчих заходів, а також ліквідація

надмірних запасів озброєнь і військової техніки, складованих на її території.

Крім того, реальністю останніх років стало посилення військового фактору при відстоюванні своїх континентальних інтересів, а також при виконанні нею над актуального для сучасної Москви завдання – збереження внутрішньодержавної політичної цільності на федеральному рівні. Необхідність одночасного військово-політичного реагування України на зазначені події додатково підкреслює актуальність дослідження проблематики її військової могутності та зростання військового іміджу України.

Варто підкреслити, що коло наукових досліджень військового спрямування оборонних проблем в Україні неухильно збільшується, ускладнюючи як тематичний спектр відповідних робіт, так і глибину їх практичних висновків та рекомендацій. Автором враховано результати відкритих дисертаційних досліджень Ю.В. Андрєєва, Е.А. Афоніна, М.І. Варія, Л.В. Гриневич, В.М. Грубова, Л.І. Ільчука, В.С. Клименка, П.П. Крутя, А.Л. Папікяна, Г.М. Перепелиці, Ю.М. Семенова, Г.Д. Темка, М.П. Требіна, М.В. Цюрупи, В.С. Чорного, В.В. Юрчука, Я.П. Ярема, В.Ф. Смолянюка, І.А. Храбана та ін. авторів, у яких розглянуто сукупність важливих для України питань військово-філософського, військово-політологічного, військово-соціального, військово-економічного змісту.

Враховуючи пряму взаємозалежність військової могутності України та рівня її воєнної безпеки, автор визнав за необхідне активне використання робіт І.Ф. Бінька, О.Л. Валецького, М.М. Гончара, В.П. Ковалевського, Б.О. Косевцова, М.А. Кулініча, О.Я. Маначинського, В.І. Мунтія, В.Ф. Онищенко, М.І. Онищука, Є.К. Проніна, А.А. Соболева, В.Т. Шлемка, В.І. Шарова, І.Т. Муковського, П.П. Шляхуна та ін. фахівців, які працюють у сфері наукового забезпечення проблем національної безпеки. Деякі проблеми воєнної безпеки держави на рівні їх системного політологічного узагальнення присутні в окремих підручниках, а також в національних енциклопедичних виданнях останніх років, що хоча й дозволяє окреслити коло актуальних військових проблем, проте додатково підкреслює тематичну не насиченість національної військової школи. Разом з тим, слід підкреслити, що цільових робіт політологічного спрямування, у яких безпосередньо досліджувалася б проблематика військової могутності України, механізми її формування, умови трансформації могутності такого вигляду у військову силу держави, підняття її військового іміджу у національній науковій палітрі фактично не існує.

Враховуючи вищезазначене, автор ставить за мету дослідити теоретико-концептуальні основи дослідження військового іміджу України в сучасних умовах та визначити конкретні шляхи його становлення, а також визначити та систематизувати основні теоретично-методологічні та практичні підходи до проблематики формування військового іміджу України.

Враховуючи певні фрагменти організаційно-кадрової та військово-технічної спорідненості Збройних Сил України, армій інших держав СНД з воєнною організацією Союзу РСР, але принципову якісну відмінність військового будівництва в Україні від його радянського аналогу дослідження О.О. Бабакова, Д.А. Волкогонова, О.С. Міловідова, С.О. Тюшкевича, К.О. Воробйова, В.О. Зубарева, Б.М. Каневського, І.А. Клімова, Б.І. Краснова, Ю.В. Мамонтова, В. Сєбєрянкіова, В.Ф. Халіпова та ін. При цьому слід враховувати як позитивний гносеологічний потенціал таких робіт, стосовно висвітлення окремих військово-політичних проблем повоєнного періоду (1945–2000-ті рр.), так і необхідність критичного ставлення до ідеологізованих спотворень дійсності, властивих радянським дослідникам у період “холодної війни”.

Стійка залученість України у систему регіональних та глобальних військово-політичних процесів, унікальність її географічного розміщення, перетворення України у визначальний чинник східно-європейської стабільності з одночасним її перебуванням у центрі “дуги нестабільності”, перекинутої від Північного Кавказу до Балкан, пояснюють необхідність використання наукових джерел геополітичної спрямованості, що майже повністю ігнорувалась радянським суспільствознавством.

Неможливо обійти увагою наукову позицію тих військових фахівців України та РФ, що звертають підвищену увагу на перспективні напрямки військових досліджень. Праці І. Ващїніна, І.М. Воробйова, М.А. Гарєєва, М.І. Герасьова, В.П. Гуліна, О.О. Дремкова, В.В. Кирилова, Є.Г. Коротченка, Г.Ф. Костенка, В. Кохно, В.В. Круглова, В.А. Мандрагелі, Є.Ф. Подсобляєва, Г.Г. Почепцова, І.С. Руснака, М.Є. Сосновського, В.М. Телеліма, М.М. Шахова, В.І. Шевченка та ін. авторів належать до робіт, які, не заперечуючи конструктивних напрацювань традиційної військової науки, стимулюють її вихід на нові змістовні горизонти у відповідності з соціально-політичними реаліями сучасності.

Особливістю формування військової могутності Української держави, підняття її військового іміджу на міжнародній арені стало налагодження та змістовне насичення розгалужених військово-політичних контактів України і НАТО. Європейський вибір України як багаторівневий комплексний процес, розрахований на тривалу історичну перспективу, не міг не набути військової грані свого прояву.

Визначаючи сутність проблеми військового іміджу України, слід враховувати інформаційні джерела та матеріали західного походження, відповідні виступи, інтерв'ю, заяви Дж.Робертсона, Х.Солани, Дж. Джоулвена, Д. Мак-Конелла, К.П. Клайбера та ін. представників Альянсу.

Водночас, враховуючи підвищену увагу Російської Федерації до комплексу власних оборонних проблем, досвід бойового застосування Збройних Сил РФ

на Північному Кавказі протягом 1995-2006 рр., зміну акцентів російського військово-політичного керівництва стосовно ядерної зброї, а також критичне ставлення російських урядовців до комплексу проблем, пов'язаних з розширенням НАТО, цікавими є відповідні державні документи РФ, які додатково аргументують необхідність формування та підтримання на належному рівні військової могутності Української держави та її військового іміджу.

З практичної точки зору кінець ХХ – початок ХХІ століть доцільно розглядати як новий етап розвитку військової справи Збройних Сил України, зростання її військового іміджу, сутнісними особливостями якого стають розробки провідними країнами світу принципово нових напрямків військової діяльності, орієнтованих на якісне покращення озброєнь і військової техніки, удосконалення організаційних структур, форм та способів бойового застосування військ (сил) на основі освоєння нових “інтелектуальних” технологій.

У затвердженій у 2003 році Концепції військово-технічного співробітництва України із зарубіжними країнами на період до 2010 року військово-технічне співробітництво (ВТС) розглядається як складова державної зовнішньої політики і є сукупністю цілеспрямованих заходів, пов'язаних з розробкою, виробництвом, ремонтом, модернізацією, ліквідацією (утилізацією) і міжнародними передачами товарів оборотного призначення.

Україна приєдналась до низки міжнародних режимів контролю –Вассенаарської угоди, режиму контролю ракетних технологій і групи ядерних постачальників, що не тільки сприяє підвищенню авторитету нашої держави її військового іміджу, а й забезпечує можливість її участі у міжнародних проектах.

З метою підвищення військового іміджу України на світовому ринку озброєння її військової техніки, низкою актів Президента України, запроваджено комплекс заходів щодо забезпечення державного контролю за якістю експортної продукції.

На даний час укладено 32 міждержавні двосторонні угоди з 19 країнами світу. Найбільшу кількість угод укладено з Російською Федерацією – 20.

Певні позитивні результати досягнуто у військово-технічному співробітництві (ВТС) України з Францією, Німеччиною, Словаччиною, В'єтнамом та встановлені тісні зв'язки з НАТО.

Співробітництво України з НАТО нині розглядається у форматі створення необхідних умов зміцнення і поглиблення двостороннього військово-технічного співробітництва з країнами Альянсу та адаптації ОПС до натовських стандартів.

На сьогодні український експорт оборонної продукції здійснюється в понад 60 країн світу. До основних підприємств – експортерів належать ВАТ “Мотор Січ” (м. Запоріжжя), ДП НВКТ “Зоря - Машпроект” (м. Миколаїв), ДАХК “Артем” (м. Київ), ДПЗМКБ

“Прогрес” ім. О.Г.Івченка (м. Запоріжжя), Казенний завод “Іскра” (м. Запоріжжя).

Державною програмою розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 роки, затверджений Указом Президента України, конкретно сформульовано стратегічні цілі та завдання, що будуть визначати майбутнє Збройних Сил, поступове наближення кількісно-якісних характеристик підрозділів Об'єднаних сил швидкого реагування до стандартів армії країн – членів НАТО.

Звичайно на цьому фоні не повинно залишитись поза увагою й питання просування позитивного іміджу Збройних Сил. Оборонна політика України є максимально відкритою. Україна впевнено набуває іміджу стабільної європейської держави – контрибутору у регіональну та світову систему безпеки.

Участь у військових контингентів та персоналу Збройних Сил у міжнародних акціях створює сприятливі умови для формування позитивного іміджу України у світовому суспільстві.

Військовослужбовці Збройних Сил беруть участь у миротворчих операціях і ініціативах під егідою ООН: в Судані, Конго, Ліберії, Лівані, Естонії та Еритреї, Грузії та Косово; під егідою ОБСЄ: у Придністров'ї і Грузії (вії миротворчих місцях та контингентах бере участь 681 військовослужбовець ЗС України) Україна бере участь у Навчальній тренувальній місії НАТО в Іраку, на сьогодні миротворчий персонал Збройних Сил України складає 43 офіцера.

Виступаючи перед особовим складом “Укрінжбату” та численними гостями Командувач тимчасових Сил ООН у Лівані генерал-майор Алан Пеленгрін на урочистій церемонії завершення виконання українським підрозділом миротворчої місії в цій країні сказав: “Своєю самовідданою працею ви на всі сто відсотків повернули високий імідж Збройних Сил України і тепер можете повертатися на Батьківщину з високо піднятою головою”.

Україна залишається учасником анти терористичної операції НАТО в Середземному морі “Активні зусилля”. В Севастополі створено Контактний пункт обміну інформацією в рамках операції, впроваджено за стандартами НАТО Програму спеціальної підготовки офіцерів Контрактного пункту, здійснюється підготовка екіпажів кораблів, оглядових команд.

Ці заходи безумовно піднімуть авторитет Збройних Сил України, формують позитивний бренд військового іміджу України.

Висновки.

Таким чином, проблема формування військового іміджу України у контексті Європейської інтеграції та військової могутності України є вельми актуальною і потребує, як теоретичного осмислення, так і наукової рефлексії здійснення фахових розвідок.

З практичної точки зору розв'язання вказаної проблеми повинно сприяти розповсюдженню дидактичних матеріалів дисципліни, які викладаються на відповід-

них кафедрах теорії державного і військово-соціального управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Храбан І.А. Система Європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до їх структур (Політологічний аналіз 2005)

2. Розумцев О.Г. Комплектування Збройних Сил України: досвід, проблеми, перспективи 2006.

3. Публічний звіт Міністерства Оборони перед народом України у період формування нового складу вищого органу виконавчої влади 2006.

4. П.П.Скурський, А.І.Шевцов, Р.В.Бондарчук Стратегічна панорама №3 2004 року. Міжнародне військово-технічне співробітництво України проблеми та шляхи її вирішення.

5. Концепція державної програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2007–2010 роки.

УДК 75:069(477.42)

ПОЛИВАНИЙ В.П. – к. пед. н.

ВОЙЦІЦЬКА Т.Б.

ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКЕ МИСТЕЦТВО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ (НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ)

Визначний англійський етнограф і культуролог Б.Тайлор в роботі "Первісна культура" наводить думку італійських мислителів доби Ренесансу про єдність світової цивілізації, висловленої формулою: весь світ є єдиною країною.

Підкреслюючи важливість такої позиції для осмислення проблем становлення світової культури, Б.Тайлор разом з тим цілком обґрунтовано доводить необхідність конкретно-історичного підходу до вивчення явищ світового культурного процесу. Цю думку підкреслює і інший визначний культуролог А.Моль в відомій роботі "Соціодинаміка культури". Справді, єдність світового культурного процесу можна зрозуміти лише на основі вивчення конкретних явищ національної культури кожної окремої країни. Але кожна національна культура в структурі світової культурної спільноти є явищем самостійним з характерними для неї особливостями. При цьому слід мати на увазі, що кожна національна культура розвивається в умовах взаємозалежного впливу інших культур. І цей вплив є досить значним і плідним. Згадаймо в цьому зв'язку Шевченкові слова: "... і чужого научайтесь й свого не цурайтесь".

Українська художня культура є досить помітною частиною світової художньої культури. Історичні обставини склалися так, що українському народові для досягнення своєї державної незалежності довелося впродовж багатьох століть зазнавати національного гноблення та утисків з боку поневолювачів різного гатунку. При цьому, розуміється, йшов непростий процес взаємопроникнення і взаємовпливу різних культур. В результаті такого взаємопроникнення і взаємовпливу йшов процес їх взаємного збагачення. Але з цієї загальної закономірності ми виключаємо процеси, які з політичних міркувань ставили за мету поступового знищення і поглинання однієї культури іншою. Мова йде про те, що в контексті української

художньої культури її складовими виступають художні цінності інших національних культур, але вони являють при цьому самостійну творчу цінність, не витрачаючи при цьому ознак своєї національної приналежності.

Українська історія склалася так, що творчість багатьох визначних митців Західної Європи в тій чи іншій мірі пов'язана з нашим краєм, що і знайшло відображення в їх творчості, в той чи іншій спосіб вплинуло на її характер. Притаманні певній історичній епосі стилі і напрямки художньої культури своєрідно переплавалися на місцевій основі.

З цього погляду досить своєрідним і вагомим прикладом є експозиція західноєвропейського мистецтва Вінницького обласного художнього музею. В фондах обласного художнього музею сконцентровано понад 7 тисяч творів мистецтва, більш ніж третина яких складають твори митців Західної Європи: більше 850 творів живопису та понад 1,5 тисячі графічних робіт. Власне, без творів західноєвропейського мистецтва експозиція музею стала б не просто збіднілою, але й втратила б значною мірою й можливості свого виховного впливу з точки зору формування естетичних смаків, розуміння єдності світової художньої культури.

Колекція творів образотворчого мистецтва країн Західної Європи сформована на основі націоналізованих в 1919 році ряду приватних колекцій. Найбільш значна із них за обсягом і змістом колекція графині М.Г.Щербатової з її Немирівського маєтку. Серед націоналізованих поряд з творами С.П.Брюллова, Т.М.Крамського, Я.Засідателя були і досить цінні полотна майстрів мистецтва західноєвропейських країн – Італії, Франції, Фландрії, Голландії, Німеччини, Австрії.

Своєрідні образно-художні проблеми характерні для національного мистецтва тогочасної Італії відображено в представлених в експозиції музею полотнах "Вахх" невідомого художника школи Караваджо та

“Давид з головою Голіафа” теж невідомого автора, але прихильника офіційного напрямку тогочасного італійського мистецтва. Ці полотна вирізняє те, що караваджанська концепція робить акцент на різку виразність неперетвореної натури з використанням антиідеальної за змістом тематики. Традиційно піднесені персонажі і ситуації біблійно-міфологічного кола зображались з відтінком знищуючої іронії в протизагуг ефектному офіційному напрямку. Художники школи Караваджо зображують ситуації і персонажі біблійно – міфологічного характеру з чітко вираженим іронічним відтінком.

Тема стихійної життєвої сили, всевладної і безмежної, проходить через усе мистецтво Фландрії XVII ст. “Натюрморт з собакою” невідомого фламандського автора втілює динаміку буття і внутрішню напругу, що досягає значної драматичної сили. Послідовник Караваджо у Фландрії Т. Ромбоутс використовує улюблений метод караваджистів – тенсборо, що надає будь-якій сцені характеру емоційно напруженої дії. Якщо в “Натюрморті з собакою” кожна деталь композиції стає елементом, часткою світу, що перебуває в постійному русі, то в роботі “Молодий чоловік з лютнею” виразний предметний світ позбавляє картину експресії. Картина, власне, фрагментарно відображає ідеальний побут того часу.

Представлені тут полотна репрезентують різні історичні епохи, різні напрямки і стилі мистецтва. Але в органічній єдності ці твори дають досить виразне уявлення про характер західноєвропейського мистецтва в цілому і живопису зокрема.

Наявні в експозиції музею твори західноєвропейських майстрів XVII ст. засвідчують його цілісність, коли не тільки шедеври прославлених майстрів, а й творів менш відомих живописців відобразили всю складність цієї історичної доби.

Кілька полотен в експозиції музею представляють образотворче мистецтво Голландії. Зокрема, типовою з цього погляду є робота голландського живописця XVII ст. Ф.Воувермана “Евакуація”. Характерна для голландського мистецтва XVII ст. деталізація обумовлюється активністю та яскравістю драматично-напруженого емоційного тону полотна. Своєрідною, хоч і дещо нетиповою для голландського живопису цієї доби, є полотно невідомого майстра “Пейзаж з річкою”.

Досить вагомий творчий спадок залишив на Поділлі австрійський живописець Ж.Б.Лампі – визнаний майстер парадного портрету, який приїздив до двору С.А.Понятовського на його запрошення. Блискуча кар’єра, наближеність до трьох європейських дворів (Відень, Варшава, Санкт-Петербург) засвідчують про суть таланту Лампі. Жива людина та її портрет дуже різні речі у Лампі і майстрів схожої орієнтації. Ж.Б.Лампі – старший навчався в Італії і від академічної італійської школи успадкував класичну кольорову гаму. В своїй творчості надає перевагу

щільному багатокольоровому яскравому живопису. Усі світло-тіньові переходи на його полотнах згаджені, тіні настільки легкі та прозорі, що поверхня живопису швидше нагадує смольовий сплав, ніж поверхню живописного твору. Саме в такому стилі написано ним “Портрет Станіслава Фелікса Потоцького з синами”. Це типовий парадний портрет, що відображає епоху на зламі двох напрямів: класицизму та романтизму. На плечі портретованого червона драпіровка, яка скоріше нагадує плащ романтичного героя. Типовий парадний портрет покликаний донести до нащадків всю велич і красу портретованого, створювати ореол його значимості. Для парадного портрета характерне зображення героя на умовному пейзажному тлі.

Люди, зображувані на них, володіють імпазантним вмінням показати всю велич і значимість. Саме цим вимогам повною мірою відповідає портрет Потоцького, що, безумовно, є окрасою колекції західно-європейського мистецтва обласного художнього музею.

Головними настановами парадного портрету є готовий композиційний стандарт: ефективна поза, театральний жест. Як правило, портретований одягнений в лати, що повинно символізувати високе соціальне становище, шляхетність його роду і походження. Іноді такі портрети створювались з нагоди отримання ордену чи іншої нагороди. Названий портрет С.Ф.Потоцького не єдиний пензля Ж.Б.Лампі. Відомо, що ще один з портретів пензля цього митця зберігається в Луврі, інший – в одному з художніх музеїв Риму. Мистецтво багатьох країн центральної Європи XVII ст. було ще досить міцно пов’язано із старою феодальною культурою і перебувало в стадії формування. Реалістичні тенденції з великими зусиллями проявлялись в рамках пануючих напрямків – бароко, рококо, класицизму.

Стилю цього часу властиві імпазантність, піднесеність і парадність, відмова від усього індивідуального інтимного чи гостро реалістичного. З цього погляду типовим є полотно невідомого майстра “Портрет маршала часів Людовіка XIV”. Саме цей портрет складає центр експозиції одного із залів музею. Цей портрет – надзвичайно образна модель, яка без сумніву писалась з натури. Адже відомо, що до середини XIX століття будь-який портрет був перш за все зображенням конкретної особи.

В “Портреті маршала часів Людовіка XIV” підкреслено, перш за все, соціальну характеристику моделі, риси ідеалу певних верств населення. Індивідуальний зміст образу в полотні ніби відступає на другий план і, хоча художник передає риси портретованого правдиво і сильно, він лише підкреслює цим конкретність і життєвість втіленого ним ідеалу.

Твори західноєвропейського мистецтва XIX ст. виявляють суттєву рису художньої культури цього часу: складність взаємостосунків віджилих тенденцій романтизму з протокольно-прозаїчним за своїм характером

реалістичним напрямком. Твори художників XIX ст. виявляють суттєву рису цієї епохи – конфлікт між художніми прагненнями творчої особистості і потребами вельможних замовників, що були головними споживачами мистецтва. Тому-то особливе місце в приватних зібраннях займали виконані на замовлення їх власників парадні портрети. Парадні портрети увійшли тоді в моду і кожен вельможа хотів мати такий портрет, хоч коштували вони досить дорого.

У фондах та експозиції представлені роботи з картинної галереї магнатів Потоцьких. Найбільш вагомо в цьому аспекті представлена творчість австрійського живописця Г. Гольпайна. Вихованець Віденської академії мистецтв Г. Гольпайн понад 15 років жив в Україні і створив чимало портретів господарів заможних маєтків Правобережжя, в тому числі і серію портретів родини Потоцьких. В творчості цього митця відбилися типові риси тогочасного європейського портрету. З цього погляду ці тенденції досить виразно

проглядаються в роботах пензля Г. Гольпайна "Портрет Б. Потоцького з М. Потоцькою та С. Володкевич" і "Портрет М. Потоцької". В цих полотнах традиційний пейзажний мотив переростає в органічний акомпанемент загального настрою. Впродовж всього періоду творчості в Україні Г. Гольпайн тяжів до ідеалізованої індивідуалізації образу, яка не суперечила піднесеним принципам романтизму.

Розуміється, що наведеними тут прикладами ніяк не обмежується досить цікава колекція творів західноєвропейського мистецтва художнього музею. Вона складає досить вагому і невід'ємну частину мистецького надбання української художньої культури Подільського краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лосев І.В. – Історія і теорія світової культури. К., 1995р.
2. Моль А. – Социодинамика культури. М., 1993 г.
3. Тайлор Б. – Первичная культура, М., 1991 г.

УДК 17

ПОМІГУЄВ Р.

Наук. керівник БОЙЧЕНКО І.В. – д.філос.н.

ДОБРО І ЗЛО, ЯК НАРІЗНІ ПОНЯТТЯ ЕТИКИ

Термін *етика* походить від давньогрецького *ethos*, що означало місце перебування, спільне житло. Згодом у слові *етос* почало переважати інше значення: звичай, вдача, характер.

Наука етика вивчає етичні чесноти, досліджує, яка людська вдача є найдосконалішою, стежить за свідомістю людини. Звертаючись до категоріального устрою моральної свідомості, оскільки категорії – це саме такі основоположні поняття, які виступають водночас і найзагальніших властивостей дійсності, й актуальними формами діяльності свідомості, що має справу з даним аспектом дійсності. Відповідальність є однією з таких категорій моральної свідомості, оскільки вказує, з одного боку, на невід'ємну загальну рису будь-якої реально існуючої моральної особистості, а з іншого – розкриває сам спосіб роботи, саме функціонування моральної свідомості, яка осмислює світ з точки зору відповідного суб'єкта, прагне з'ясувати межі і характер людської відповідальності.

Існування подібних категорій свідчить про певну буттєву вкоріненість людської свідомості, про її реальні витоки. Німецький філософ-ідеаліст Г.В.Ф. Гегель зазначив, що категоріальний устрій долає відмінності між суб'єктом і об'єктом, утверджує- тотожність мислення і буття.

Категорія добра, яка розглядалась вище як цінність і провідна ідея моральної свідомості, що безпосередньо виводить її до проблем буття, проблем морального упорядкування світу, разом із тим визначає фундаментальну внутрішню форму дій свідомості. Однією із сутнісних рис моралі є осмислення дійсності з точ-

ки зору проблемності добра і зла. Впливає також і те, що скласти детальніше уявлення про добро як фундаментальну категорію моральної свідомості можливо, лише враховуючи й категоріальну специфіку його одвічного антагоніста-морального зла.

Протилежність добра і зла зовсім не означає, що в основі відносин між ними не закладені й певні взаємозв'язки. Як протилежності, добро і зло передбачають одне одного: у світі, де неможливо було б грішити, де перед людиною не відкривався би вимір злої волі, можна б було говорити про що завгодно, тільки не про добро. Добро передбачає моральний вибір.

Щоб усвідомити себе як моральну особистість, зібрати свою суб'єктивну енергію в єдине ціле, виховати свою волю, людина має відчувати весь ризик, усю незабезпеченість добра, яке не може утвердитись без її вибору.

Фахівці в галузі педагогіки зазначають: формуючись особистості потребують у власному, глибоко пережитому досвіді зла. Дитина, підліток, юнак на порозі дорослого життя має так чи інакше випробувати своє сумління, відчуті реальний, не наганий страх, реальний сором, щоб відчуті межі своїх виборів і вчинків на майбутнє. В набутті цього досвіду, якого так чи інакше не позбавлений ніхто, є справжній, неминучий ризик.

Отже, без можливості зла, а інколи і його актуальної присутності в моральній свідомості і поведінці особистості неможливе гартування справжньої моральної доброти.

У межах діалектичної філософської традиції, від Гегеля до основоположників марксизму, утверджується-

ся взіреть розуміння взаємовідношення добра і зла в душі класичної діалектики суперечностей- як цілковитого взаємоопосередкування, взаємопроникнення і взаємопереходу між ними. В суспільній свідомості вкорінюються думки про те, що зло в історії виявляється чи не найбільшою владою і природною формою втілення певного кінцевого добра, що добро безсиле, поки не знайде доступ до злих важелів реального прогресу, що добрі наміри самі по собі ведуть до пекла.

Саме користолюбство, любов до влади та інші низькі пристрасті головним чином і рухають коліщата історичного поступу, спрямованого до кінцевої свободи й добра.

Істотним наслідком утвердження в суспільній свідомості подібної діалектики виявилось те, що в межах добродійної діяльності стала можливою ейфорія щодо зла як необхідного для досягнення позитивної мети.

Діалектична напруженість і взаємопереплетіння цих двох полюсів втілюються в незмінну актуальність вибору між початками добра і зла на кожному з етапів реалізації людських цілей. На передній план виходить потреба у відповідальному осмисленні кожного із значущих елементів цілеспрямованої діяльності людини.

Вся сучасна історія свідчить, що мало бажати добра. Важливою є здатність *добром робити добро* – так вибудувати конфігурації своїх дій, щоб за будь-якого позитивного ефекту вони завдавали щонайменше зла людям і довкіллю.

Якщо людина з шкільної лави і у теорії і на практиці звикла до *діалектики*, що переплутує добро і зло в єдиний нерозв'язний вузол, для неї в критичній ситуації, яка потребує відповідальних рішень, легше махнути рукою на ризик, покласти на авось, на те, що крива везе, а під благий намір усі гріхи спишуться, – і ступити на шлях конфронтації. Якщо особа здатна розрізнити добро і зло в найрізноманітніших обставинах буття – вона і критичній ситуації виходитиме з того, що компроміс – це все ж таки відносно менше зло, ніж смерть чи ризик знищення безвинних людей. І вона піде на компроміс там де це потрібно.

Проблеми сутності добра і зла та відношення між ними мають принципове значення не тільки для етичної теорії – вони зачіпають надзвичайно актуальні аспекти нашого сьогоденного життя.

Людина яка робить добро лише з поваги до морального обов'язку або заради ідеї добра: заради світлого майбутнього людства сумлінно виконувала б свої службові завдання, з почуття патріотичного обов'язку вболівала б за національну збірну, щиро зичачи добра знайо-

мій дівчині, з єдиної цієї мети пропонує їй руку і серце... Не думаю що хтось назвав би цю людину особливо привабливою і досконалою в моральному відношенні. Отже прагнення до добра не робить людину доброю.

Свідомо прагнути добра, тим більше всіляко це прагнення демонструвати – зовсім не означає бути доброю людиною, на ґрунті таких прагнень зростають і святенництво, і банальний егоїзм.

Нерідко в житті ми чуємо зітхання, сповнені образи. Тип свідомого мораліста – далеко не вищий у духовному відношенні тип людини загалом, і особливої любові, ще не заслуговує. Щоб піднятися на більш високий ступінь духовного розвитку, мораль повинна здолати сама себе, забути про власне існування. Добро є повноцінним, коли, роблячи його, особа забуває про мораль і замість докорів самовиправдань переймається реальними турботами, стражданнями й радіщами своїх ближніх. Добро повноцінне, коли людиною рухає не абстрактна ідея добра, не гола свідомість обов'язку, а живі почуття любові, жалю, симпатії, безкорислива радість спілкування.

Добро і зло є необхідними для підтримки так званої рівноваги. Ці два начебто протилежні полюси є взаємнеобхідні і взаємозалежні одне від одного. Та необхідність зла не означає, що ми повинні спеціально вигадувати, тягти у власне життя, або створювати собі образи зла. Людина не є всемогутньою і для неї завжди залишатиметься відкритою царина морального вибору, один з полюсів якого буде позначений як зло. Потрібно мужньо і відкрито стрічати зло там, де воно вторгається в наше життя.

Особа має проїнятися духом моральності на стільки, щоб він міг жити й утілюватися у найглибших її почуттях, мимоволі й невимушено даватися взнаки в найтонших проявах її суб'єктивності. Мораль чогось варта тоді, коли вона живе, оскільки живе людинаю. Коли людина, забувши про те, що мусить творити добро, залишається доброю.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. Малахов – Етика. Курс лекцій. Навчальний посібник. – Київ, 2002.
2. В.О. Лозовий – Етика. Київ 2004.
3. В. Горський – Історія української філософії. Київ 1996.
4. В.Г. Немировський – Сенс життя: проблеми і пошуки. Київ 1990.
5. В.Г. Лихолоб – Професійна мораль і етика службових відносин в органах внутрішніх справ: роль моралі в підвищенні ефективності і якості службових справ. Київ 1984.

УДК 17+657+330.33

САГАН Ю.

Наук. керівник ХОМЕНКО Т.В. – ст. викладач

BUSINESS AND ACCOUNTING ETHICS (EXPERIENCE OF THE USA) БУХГАЛТЕРСЬКА ТА БІЗНЕСОВА ЕТИКА (ДОСВІД США)

Ethical values provide the foundation on which a civilized society exists. Without the foundation, civilization collapses. On a personal level, everyone must answer the following question: What is my highest aspiration? The answer might be wealth, fame, knowledge, popularity, or integrity. But if integrity is secondary to any of the alternatives, it will be sacrificed in situations in which a choice must be made. Such situations will inevitably occur in every person's life.

A 1987 popular movie portrayed the unscrupulous dealings of people involved in securities trading based on nonpublic (inside) information. A key character, portrayed by actor Michael Douglas, in a dramatic scene says: "Greed is good!" The implication is that greed is an acceptable motivation and that business people will do anything to make money, including engage in unethical behavior. In reality, greed is unacceptable, and unethical behavior will destroy a firm's ability to make money. Although the goal of any firm should be to increase its owners' wealth, to do so requires the public's trust. In the long run, that trust depends on ethical business practices.

In the United States and other free societies, people often have the freedom to make their own decisions about the "right" thing to do. Before the American Republic, a common belief was that where there was liberty, anarchy would result because people would be unable to govern themselves. Yet Americans were free and well behaved. How could this be?

The great English writer, G.K. Chesterton, observed that America was the only nation in the world founded on a creed. He said that creed was set forth with dogmatic and even theological lucidity in the Declaration of Independence.

America's founders established a nation based on widely held ethical values. In George Washington's farewell address to public life, September 17, 1796, he said that the survival of freedom on American soil would have nothing to do with him, and everything to do with the character of its people and the government they would elect.

Of all the dispositions and habits which lead to political prosperity, religion and morality are indispensable supports. In vain would that man claim the tribute of patriotism who should labor to subvert these great pillars of human happiness, these firmest props of the duties of men and citizens. The mere politician, equally with the pious man, ought to respect and cherish them. A volume could not trace all the

connections with private and public felicity. Let it simply be asked where is the security for property, for reputation, for life, if the sense of religious obligation desert the others, which are the instruments of investigation in Courts of Justice? Reason and experience both forbid us to expect that national morality can prevail in exclusion of religious principle.

Whether a person derives ethical values from religious principle, history and literature, or personal observation and experience, there are some basic ethical guidelines to which everyone can agree.

The universities are responding with an increased emphasis on ethical training for decision making. For the most part, however, they ignore the teaching of values. For moral or ethical education to have meaning, there must be agreement on the values that are considered "right."

Societies are tragically vulnerable when the men and women who compose them lack character. A nation or a culture cannot endure for long unless it is undergirded by common values such as valor, public-spiritedness, respect for others and for the law; it cannot stand unless it is populated by people who will act on motives superior to their own immediate interest. Keeping the law, respecting human life and property, loving one's family, fighting to defend national goals, helping the unfortunate, paying taxes—all these depend on the individual virtues of courage, loyalty, charity, compassion, civility, and duty.

When ethical values are falling, people often turn to government for help. However, there is little government, especially in a free society, can do when its citizens are unethical. Echoing the sentiment of President John Adams, Aleksandr I. Solzhenitsyn, in his 1978 address at Harvard University, stated the following:

Destructive and irresponsible freedom has been granted boundless space. Society has turned out to have scarce defense against the abyss of human decadence, for example against the misuse of liberty for moral violence against young people, such as motion pictures full of pornography, crime, and horror. This is all considered to be part of freedom and to be counterbalanced, in theory, by the young people's right not to look and not to accept. Life organized legalistically has thus shown its inability to defend itself against the corrosion of evil.

The purpose of ethics in business is to direct business men and women to abide by a code of conduct that facilitates, if not encourages, public confidence in their products and services. In the accounting field, the AICPA maintains and enforces a code of professional conduct

for public accountants. The Institute of Management Accountants (IMA) and the Institute of Internal Auditors (IIA) also maintain a code of ethics. Professional accounting organizations recognize the accounting profession's responsibility to provide ethical guidelines to its members.

Can ethics be taught? At some point in life, ethics must be taught. People are not born with innate desires to be ethical or to be concerned with the welfare of others. The role of the family includes teaching children a code of ethical behavior that includes respect for parents, siblings, and others. The family bears chief responsibility for ensuring that children will receive the necessary education and moral guidance to become productive members of society. The basic values such as honesty, self-control, concern for others, respect for legitimate authority, fidelity, and civility must be passed from one generation to the next, a fundamental process of the family. The breakdown of the family is associated with some terrible social problems.

It has been fashionable to glorify the trend toward single-parent families resulting from high divorce rates and unmarried child-bearing. One million kids a year now watch their parents split up, and a like number are born out of wedlock. This selfish rationalization substitutes the happiness of the adult in our moral codes for the well-being of the children. Career and self-fulfillment have got ahead of caring responsibility. The results on children have been devastating. The developing child needs love, stability, constancy, harmony and permanency in family life. These needs have been casuistically sacrificed in the adult's quest for freedom, independence and choice. ...The impact that family disintegration has on children's life is a national crisis that has weakened our social fabric and placed unbearable burdens on schools, courtsprisons and the welfare system. The nuclear family must be nurtured. It must be at the center, not the periphery, of social policy. Too many policies and attitudes undermine this central value.

The United States in the 1990s could be described by the words of Charles Dickens: "It was the best of times, it was the worst of times, it was the age of wisdom, it was the age of foolishness, it was the season of light, it was the season of darkness, it was the spring of hope, it was the season of despair."

From 1960 to 1990, the U.S. population increased 41 percent. During the same period, gross domestic product increased 250 percent; social spending by government (in constant 1990 dollars) increased from 143 billion dollars to 787 billion dollars, a 450 percent increase; inflation-adjusted spending on welfare rose 633 percent; on education, 225 percent. These statistics might lead one to conclude that Americans are characterized by hard work, generosity, and a commitment to education. Some other statistics are not very encouraging. The rate of violent crime increased 355 percent; divorce, 125 percent; illegitimate births, 428 percent; children living in single-

parent homes, 193 percent; teen suicide, 214 percent; and scores on the S.A.T. dropped 75 points. America faces some difficult social problems. The best way to respond to these problems is not always clear. Yet, to sit back and ignore the problems is clearly the road to disaster.

The twenty-sixth president of the United States, Theodore Roosevelt, said it best: "To educate a person in mind and not in morals is to educate a menace to society." More recently, the National Commission on Fraudulent Financial Reporting (Treadway Commission) indicated that curricula should integrate the development of ethical values with the acquisition of knowledge and skills. John C. Burton, dean of the Columbia University Business School, in a speech to the American Accounting Association, stated that the declining influence of social institutions has increased the role educators must play in shaping values. Cal Thomas made the following assessment: "If we want to produce people who share the values of a democratic culture, they must be taught those values and not be left to acquire them by chance."

A profession is formed on the basis of a generally accepted body of knowledge, a widely recognized standard of attainment, and an enforceable code of ethics. A code of ethics is a crucial element in forming a professional. The three major accounting professional organizations have an ethics code.

The main reason for having ethical guidelines is not to provide a cookbook solution to every practice-related problem, but to aid in the decision-making process for situations that involve ethical questions. Business persons will encounter novel situations in their jobs and will need ethical guidelines to handle them effectively. Ethics codes are necessary to provide such guidance. To aid its 100,000 members in resolving ethical dilemmas, the Institute of Management Accountants recently established an "ethics hotline." Ethics counselors offer confidential advice, solace, and comfort to management accountants who may have no other place to turn for help.

When societal values are deteriorating, maintaining high ethical standards in accounting and business grows increasingly difficult. People will undoubtedly ask, If everyone else is cheating, then how can an ethical person possibly succeed? Nevertheless, the real question is, how does one measure success? Exhibit 1 provides a poignant essay on the foolishness of measuring success by the accumulation of wealth or power.

A 1990 article in the Wall Street Journal reported the results of a Gallup Poll that found 84 percent of public school parents want moral values taught in school and 68 percent want educators to develop strict standards of "right and wrong." As a result of parental pressure, some state legislatures and education departments are urging public schools to teach students values such as honesty, respect, and patriotism. Hundreds of business firms, such as Digital Equipment Corp. of Maynard, Massachusetts

and Glendale Federal Bank of Glendale, California, have provided millions of dollars for such programs.

A 1987 survey of corporate executives administered by Touche Ross revealed that two thirds believed that high ethical standards improve a firm's competitive position but felt that "increased concentration on short-term earnings" and "decay in cultural and social institutions" are major threats to business ethics. Justice Elizabeth B. Lacy of the Virginia Supreme Court, in a commencement speech to graduates of the University of Texas Law School, said that legality is the minimum standard of action to follow, that a person's standard of action should be based on what is right and not merely what is technically legal.

The battle to maintain a high level of accounting and business ethics is effectively a battle for freedom. As Solzhenitsyn, Colson, and many others have concluded, additional rules and regulations of government will be never preserve a free society whose people lack integrity. Ethics is the heart of America's economic freedom. Unethical behavior is a dagger in the heart.

Never underestimate the power of one person, one vote. In 1645, one vote gave Oliver Cromwell control of England. In 1776, one vote gave America the English language rather than German. In 1845, one vote brought

the state of Texas into the United States. In 1941, one vote preserved the Selective Service System just 12 weeks before Pearl Harbor was attacked.

If you occupy a position of leadership then your actions profoundly influence those who follow your example. Considering the many qualities that are necessary for successful leadership, Desert storm hero General H. Norman Schwarzkopf said: "Leadership is a potent combination of strategy and character. But if you must be without one, be without the strategy."

У статті йдеться про досвід США (Сполучені Штати Америки) у сфері впровадження та використання бухгалтерської та бізнесової етики як основного інструменту ефективної роботи з персоналом та клієнтами. Такий досвід може бути корисним для застосування його у сфері бізнесу в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Arthur Andersen & Co., "National Commission Fraudulent Financial Reporting, Summary of Recommendations," Accounting News Briefs, Vol. 13, No. 2 Supplement, April/May 1987, p. 4.
2. C. Burton, Keynote speech to the American Accounting Association, Annual Meeting, August 16, 1988.
3. C. Thomas, The Death of Ethics in America, Word Books, 1988.
4. "Ethics Pay," Wall Street Journal, Sept. 29, 1987, p. 1.

УДК 140.8

Цимбал С.В.

ФІЛОСОФСЬКИЙ СВИТОГЛЯД НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ. БУТТЯ ЗА МЕЖЕЮ УСВІДОМЛЕННЯ

Початок другого тисячоліття характеризується глобалізацією суспільного розвитку, абстрагуванням звичних істин, переглядом всіх світоглядних тенденцій.

Сучасне суспільство існує в швидкозмінному просторі, в межах якого постійно відбуваються зміни, до яких людство не завжди буває підготовленим – саме тому, коли циклічність процесів почала прискорюватися – суспільство виявилось не в змозі пристосуватися до таких перспектив та переосмислити їх.

Філософія як наука завжди мала принципову дистанційованість від світу повсякденності. Філософське мислення має бути постійним, навчаючи проблемно-творчому підходу – жодного традиціоналізму при такому стрімкому осмисленні світоглядних тенденцій.

Сучасність – це складна низка неадекватно-ілюзорних можливостей та спроможностей – відкрита проблема для суб'єкта. Саме тут і прослідковується причинний зв'язок філософських знань, за допомогою яких тільки й стає можливим розуміння дійсності та сенсу людського буття.

На кожному етапі історичного розвитку філософське бачення варіювало між реальністю та ілюзією, злам тисячоліть приніс певну незвичну форму-

лу усвідомлення сутності речей: буття – існування – реальність – простір. За нею все стає можливим, та і все має свої грані. В світі, де немає визначеності ні в чому, де високими темпами крокує інформаційно-технічний прогрес, а людство плутається в змінах фундаментальних цінностей – саме за рахунок усвідомлення філософських наслідкових перспектив і можна віднайти сутність, розширити "простір свободи" в усьому суспільному бутті.

Завдяки множинності філософських знань і можна прослідкувати зміни світоглядних бачень сучасності. Ціннісний характер світоглядного знання і зумовлює поєднання інтелектуально-розумового та почуттєво-емоційного компоненту, що загалом і складає світогляд, як осмислення людиною світу й самої себе інтегративно.

Політична невизначеність, глобальні катаклізми, нестримний розвиток технологій – це лише мінімум чинників, що визначають світогляд сучасності в умовах радикальної зміни внутрішнього і зовнішнього світу людини. Потреба в філософії на межі тисячоліть досягає вершин – зміна історично встановлених певних життєвих принципів приводить людину до хаосу

“пустоти”, в якій вона залишається “сама з собою” та рубежем розуміння. Філософська доктрина “можливості за межею” потрібна сучасному суспільству як спосіб спрощеного ставлення до світу, як форма самопокладання та спосіб зв’язку індивідуального і загального.

На початку другого тисячоліття зміни орієнтовних цінностей пройшли через всі пізнання філософічних вчень: філософія історії, культури, техніки, суспільства – всі вони спрямовані на збереження зв’язку людини та природо-духовного начала, лише збереження духовного в людині та життєдіяльності суспільства уможливить сприйняття та осмислення стрімкості зміни у сферах суспільного життя: економіки, політики, соціології.

Зрештою, саме духовності і не вистачає сучасним поколінням, які забувши цінності предків, не здобули свої. Духовний аспект усвідомлення просто необхідно внести в політичну, моральну, естетичну, релігійну, наукову сфери, щоб вивести суспільство на необхідний рівень розуміння життєвого простору.

Розглядаючи зміну філософського світогляду сучасності під кутом зору глибини відображення суспільної свідомості, прослідковується суцільне відречення від історичних устроїв буття. Людство навчалось жити буденністю, відриваючись від духовного відображення дійсності.

Зв’язавши однією низкою політичну, правову, моральну, естетичну свідомість та внісши духовний взаємозв’язок в наслідковий характер буття можливе нове усвідомлення можливостей людини в сучасному світі.

Усвідомлення специфічності розгляду різних аспектів устрою людського суспільства та “мно-

жинність” філософського усвідомлення, завдяки поверненню до духовних цінностей, і створить підґрунтя для побудови прийнятної тенденції зросту усвідомлення та прийняття життя – “людина творить історію та саму себе”.

Проблематика буденності спонукає людину до відмежування духовного і матеріального світу, лише усвідомивши істинність духовних начал, людство перейде межу реальності та дійде до пізнання вищого: сенсу буття.

Визначення “буття за межею усвідомленості” має розглядатися як виключно достовірний спосіб розуміння і прийняття реальності, що сфокусована на людиноцентричності.

Отже, суспільство, що прагне розвиватися шаленими темпами, забуваючи про духовні традиції, приречене на існування у світі ілюзії, де панує цілковита дисгармонія.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що творцем філософського світогляду виступає суспільство під дією зовнішніх факторів, – а нестримний прогрес, що прослідковується на межі тисячоліть, відділяє духовне та матеріальне начало, породжуючи повний хаос та викривляючи весь зміст буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дилигенский Г. “Конец истории” или смена цивилизации?// Вопросы философии.– 1991.– № 3.
2. Куликова И.С. Философия и искусство модернизма. – М., 1980.
3. Кууси П. Этот человеческий мир. – М., 1988.
4. Печчеи А. Человеческие качества. – М., 1987.
5. Фромм З. Иметь или быть? – М., 1980.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ: КАФЕДРАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 17:504

ЕНА А.В. – к.э. н.

ГАРМОНИЗАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЭКОЛОГИИ (ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЭТИКА)

В Конституции Украины записано: “Обеспечение экологической безопасности и поддержание экологии, равновесия в Украине, сохранение генофонда украинского народа есть обязанность государства”.

Как известно, термин “экология” буквально переводится как наука о доме, только дом подразумевается в широком смысле слова, т.е. как среда обитания живых организмов, в том числе и человека: земля, вода, атмосфера, все это в экологии называют биосферой. Это тонкий слой на планете Земля: 2 км вглубь суши, 10 км в океане и до 40 км атмосферы. Доказано, что в природе все взаимосвязано. В результате деятельности человечества биосфера Земли в корне изменилась и по определению В. Вернадского, первого Президента Украинской академии наук, преобразовалась в “ноосферу”, т.е. сферу разума. Однако в результате современного развития промышленности и вообще деятельности человечества биосфера не превратилась в сферу разума, скорее наоборот эта деятельность приводит к деградации природы, отравлению атмосферы, водных источников и земли (литосферы). Так в атмосферу ежегодно выделяется более 20 млрд. т. CO₂. Точно не доказано влияние его на потепление климата, однако наряду с другими факторами это вызывает серьезные последствия.

Биологическая продуктивность Мирового океана снизилась на 20%, ежегодно в Мировой океан выбрасывается 50 тыс. т. пестицидов, 5000т ртути, 10 млн. т. нефти, все чаще используется Мировой океан для захоронения боевых отравляющих веществ, радиоактивных материалов, устаревших взрывных веществ. Так США захоронили в Атлантике 90000 контейнеров радиоактивных веществ, также поступают и другие страны.

Огромными темпами уничтожаются леса, эти легкие планеты. Так в первой половине XX века было 16 млн.км² леса, то в конце 70 годов осталось 9,3 млн.км² (сокращения на 42%). Все это ведет к деградации грунта, изменению климата, образованию пустынь.

В последние годы во многих странах, в том числе и в Украине, вследствие загрязнений стал наблюдаться дефицит питьевой воды.

По статистике только в Украине накоплено 25 млрд. тонн твердых отходов, это на каждого из нас приходится 500 тонн. Кроме того, низкая экологическая куль-

тура и неорганизованность системы сбора мусора приводит к тому, что очень часто этот мусор выбрасывается не на свалки, а куда-попало: в лесопосадки, в полосу отвода железных дорог и даже на окраинах городов, в частности Киева. И часто неизвестно, что в этом мусоре, так в Донецкой области обнаружена радиоактивность.

Во многих странах образовались так называемые зоны бедствия: Чернобыльская авария привела к загрязнению 80% территории Беларуси, всей Правобережной Украины и 19 областей России. В соответствии с опубликованными данными из 400 тыс. человек которые участвовали в ликвидации аварии более 7 тыс. умерло, 30 тыс. стали инвалидами.

Военный центр Челябинск-65, слив радиоактивных веществ в озеро привел к отравлению местности, переселению населения, заболеваниям, авария в США на атомной электростанции Три-Майл Айленд (1961 год). Бхонал в Индии, где вследствие аварии на американской химической фирме погибло 2 тыс. человек и 250 тыс. пострадали от отравления [1].

Высыхание Аральского моря в Узбекистане, уничтожение лесов в Карпатах и т.д. Человек рубит сук на котором сидит. Мы с вами живем в условиях глобализации и рыночной экономики, а это предполагает свободное движение из страны в страну товаров, капиталов, рабочей силы, информации. Гармонизация экономической деятельности и экологии выступает на первый план.

Рыночная экономика, как и все в этом мире, имеет свои плюсы и минусы. Она развивает, как известно, частную инициативу, вырабатывается больше товаров и услуг, процветает торговля. С другой стороны алчность многих производителей подтверждает слова К. Маркса, что при 300 процентах прибыли нет такого преступления, на которое не пошел бы капитал. Часто нарушаются элементарные правила и экологические требования.

Чтобы не быть голословным, я приведу официальные данные Евросоюза. В “черный список” опасных и вредных товаров попали различные товары: от детских игрушек и электротоваров и косметики до автомобилей. Много, например, опасной продукции производит Китай. В Европе 48% от всей забракованной продукции приходится на эту страну.

Заметим, что производство опасных для здоровья товаров увеличивается. Только в 2006 году по сравнению с 2005 годом опасных товаров возросло на 32%. Ее производят не только развивающиеся страны, такие как Китай или Индия, некоторые поставки риса и арахиса недавно забраковали в России, ввиду наличия в них пестицидов и опасного мусора, но и высокоразвитые США, некоторые типы косметики которой, как установлено, при длительном пользовании вызывают бесплодие.

Мы являемся свидетелями международных скандалов, вызванных поставками опасной и фальсифицированной продукции. Так Россия запретила ввоз из Грузии вина и минеральной воды, из Польши мясных продуктов, из Украины сыра некоторых производителей, был запрет в Украину ввоза американских окорочков, завоз мясopодуKтов из Европы без сертификатов.

Некоторые страны вместо того, чтобы принять жесткие меры к фальсификаторам, пытаются все свести к политической дискриминации. Внутри страны, в Украине вы постоянно слышите о подпольном производстве фальсифицированных спиртных напитков, от которых ежегодно погибают сотни людей.

Из этих примеров видно, что жажда наживы не останавливается даже перед угрозой смерти своего же народа. Какие же практические методы необходимо использовать для предотвращения губительных последствий нарушения экологии? Это три метода: этический (т.е. поведенческий), экономический и административный.

Сейчас в Украине действует Концепция устойчивого развития Украины, которая одобрена Верховной Радой Украины. В 1997 году был создан Международный Союз экологической этики со штаб-квартирой в Германии. От Украины в нее вошел Институт биологии южных морей в г.Севастополе. В программном документе этого союза указано, что экономика и экология две стороны одной медали, но они имеют принципиальную разницу: принципы экономики – линейны, т.е. экономика изымает ресурсы из экосистем и превращает их для использования человеком, в результате создается масса отходов, получается гигантский и все возрастающий процесс односторонней деградации экосистем, что было показано ранее. В отличие от этого принципы экосистем цикличны. Экосистемы превращают природные ресурсы в нужные природе материалы. В результате цепь многосторонних процессов поддерживает жизнь и обеспечивает эволюцию развития. Этика хозяйствования означает: обуздание эксплуатации природы сверх того, что она может дать, бережное отношение к здоровью экосистем. Один из основных экологических законов: Закон внутреннего динамического равновесия. Он гласит: в случае небольшого вмешательства в природную среду ее экосистемы саморегулируются и возобновляются, но если вмешательство превышает допустимые

пределы (человек должен их знать) наступают необратимые процессы, исчезновение Аральского моря, загрязнение земель Чернобыля. **Это первый тезис** экоэтики. **Второй тезис.** Наша образовательная система и пропаганда должна быть направлена на обучение людей экологическим знаниям, на принятие людьми ответственности за все компоненты экосистем. Мы должны культивировать в себе и других такие ценности как мир, свобода, достоинство, справедливость, права человека самоограниченны.

Этические нормы, как и все в жизни со временем меняется. Поэтому выдающийся философ Эммануил Кант выдвинул категорический императив этики: “Поступай так, если бы твой поступок стал моральной нормой в мире”, т.е. применительно к экономике это означает, что если ты выпускаешь экологически опасные товары, то и сам можешь наскочить на нужные тебе товары такого же плохого качества.

Второй метод защиты экологии экономический. Вы, безусловно понимаете, что в нашем мире не все, к сожалению, можно осуществить по моральным принципам.

Поэтому мощным методом выступает экономические меры, а конкретно экологические факторы, которые влияют на финансовые показатели предприятия, т.е. те показатели, в которых кровно заинтересован предприниматель: это три показателя:

$$X(c, p, m) \rightarrow \min,$$

где c – затраты на поддержание экологических норм на предприятии;

p – затраты на штрафные санкции за нарушение экологических норм;

m – потери от недоступности для данного предприятия рынков стран с более жесткими нормами экологических требований (например, запрет полетов самолетов с большой шумностью моторов).

Третий метод – это административные меры.

В Украине согласно “Закону об охране окружающей природной среды” каждое предприятие, которое выбрасывает загрязняющие вещества в атмосферу или сливает в виде стоков обязано разрабатывать проект предельно-допустимых норм выбросов и сбросов, а также утилизации твердых отходов. Эти проекты согласовываются с санэпидемстанцией и утверждаются городским или областным управлением охраны окружающей природной среды. Выбросы разрешаются в пределах лимитов, установленных этими нормативами.

Второе, каждый строящийся объект: завод, дачный участок, дорога, жилой дом должен пройти государственную экологическую экспертизу и получить разрешение.

За нарушение экологических норм и создание аварийных ситуаций предприятие, судовладелец или другие субъекты подвергаются штрафам.

Третье, ни один банк или инвестиционный фонд не предоставляет кредита и не купит объект без эко-

гического аудита. Форма заключения аудита утверждена европейским банком реконструкции и развития.

Кроме того, охрана окружающей природной среды способствуют различные общественные организации, такие как Грин-Пис, партии зеленых, объединения жителей районов.

Несмотря на казалось бы значительные усилия по борьбе с экологическими преступлениями, мы видим, что угрозы загрязнения биосферы очень большие.

Эти проблемы беспокоят международную общественность. Так, например, принят Киотский протокол, который предусматривает до 2012 года сократить выбросы CO₂ на 12%.

Внедряются энергосберегающие технологии. Евро-союз решил за 10 лет сократить потребление нефти и заменить возобновленным биотопливом 20%. Ужесточаются нормы выброса загрязняющих веществ автотранспортом, которые в городах составляют 70% от всех источников загрязнения. Вводятся стандарты Евро-3, Евро-4. Что бы написал А.С.Пушкин о современных городах, как Запорожье или Днеподзержинск, в поэме "Цыганы", когда еще ездили на лошадях, он говорит:

"Когда бы ты воображала
Неволно душных городов!
Там люди в кучах за оградой,
Не дышат утренней прохладой,
Ни вешним запахом лугов".

УДК 338(477)

СВЕРДАН М.М. – к.е.н.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Концептуальні основи сучасних науково-теоретичних і практичних досліджень пріоритетні позиції віддають необхідності соціально-економічного зростання. Залежно від останнього, в цьому контексті розглядаються всі інші показники, в тому числі й рівень добробуту суспільства. Щодо розвитку економіки України слід зазначити, що досягти більш-менш прийнятних якісних і кількісних параметрів досі не вдалося. Процес створення економіки ринкового типу виявився досить складним в Україні внаслідок невідповідності до кардинальних змін в структурі народного господарства. Це призвело до суттєвого продовження ринкових економічних реформ. Соціально-економічна трансформація триває в Україні вже надто довгий час – більше, ніж це зазвичай визначається за світовими міражами, і завершиться, очевидно, нескоро.

Безперечно, формування ринкових відносин є непростим завданням, тим більше враховуючи ті обставини, що вони висувають принципово нові вимоги до побудови і функціонування економічної системи краї-

Одно из важных направлений, рекомендованных наукой это регулирование численности населения; увеличение рождаемости в Европе, России и Украине и принятые программы сокращения рождаемости в Китае, Индии, так как для жизнедеятельности одного человека необходимо 20т минеральных и биоресурсов в год и если к 2050 году численность возрастет с 6 млрд. до 11 млрд. человек, то просто не хватит ресурсов для нормальной жизнедеятельности такого количества населения Земли. Экологические угрозы сегодня постепенно объединяют политиков и бизнес. Так, эксперты говорят, чтобы мировая экономика развивалась нужно ежегодно тратить \$350 млрд. на экологию. Банк Сити-Груп (США) выделил 31 млрд. дол. на кредитование альтернативных источников энергии. Ну и, естественно, сокращение военных расходов, на которые бесполезно тратятся огромные средства и природные ресурсы, что к сожалению, сейчас не происходит. Вот новый виток начинают США, размещая противоракетную систему рядом с нами в Польше и Чехословакии.

Вот те проблемы, которые стоят перед людьми и методы их решения. Как видите экология, экономика и политика неразрывно связаны между собой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Семенов В.Ф., Михайлюк О.Л., Гишушкына Г.П. та ін. Екологічний менеджмент. – К.: Центр навчальної літератури, 2004.
2. Газета "Известия", 23.04.07.

в потрібне русло. На сьогоднішній день відслідковується абсолютна невідповідність національних показників жодним параметрам соціального чи економічного значення на зразок країн з ринковими відносинами. Формально, це скоріше засвідчує лише про первинні зародки ринкових основ господарювання, попередній етап становлення і розвитку економіки ринкового типу виходячи з основних та найважливіших показників суспільної еволюції.

Традиційно вважається, що економічне зростання може бути двох типів: інтенсивне або екстенсивне. При цьому, риси кожного з них українській економіці сьогодні фактично не властиві. Українська економіка характеризується відмінним від вказаних типом зростання - детенсивним, породженого специфічними причинами, насамперед макроекономічним дерегулюванням виробництва [2]. У детенсивній економіці при рівновеликих обсягах результатів виробництва мають місце різновеликі обсяги виробничих витрат, але з тією різницею, що у вищих результатах містяться ще більші витрати, особливо в умовах інфляції. Характерними рисами української економіки в цих умовах є багато негативних явищ - зокрема, скорочення виробництва, підвищення цін, низький рівень доходів, знецінення грошових коштів тощо, прояви яких мають місце і сьогодні. Ускладнені пережитки фінансово-економічної кризи досі відкладають свої недоброякісні відбитки, створюючи перешкоди відновленню та стримуючи потенційно можливий економічний розвиток.

Проте, за оцінками зарубіжних експертів Україна мала найбільш сприятливі в прикладному аспекті можливості серед колишніх пострадянських країн для створення ринкової економіки з високим рівнем суспільного добробуту та увійти до числа наймогутніших держав світу [6]. Тому, прикрим є той факт, що українська економіка не може остаточно стабілізуватись і вийти на шлях сталого розвитку, маючи у своєму розпорядженні потужний потенціал, здатний запобігти процесам руйнації національного господарства та започаткувати етап економічного відродження. Невідповідність реформування вітчизняної економіки згідно ринкових вимог з урахуванням національних особливостей спричинила порушення її структури та викликала безліч протиріч. Непродуманість тактики і стратегії фінансово-економічної політики обумовили зміну призначення, а в окремих випадках навіть зворотну дію головних інструментів її реалізації.

Найбільш повно загальну уяву про розвиток економіки країни дає виробництво валового внутрішнього продукту. Незважаючи на його підвищення в Україні упродовж останніх років зі щорічними темпами приросту 25–30%, дійсне налагодження процесу вітчизняного товаровиробництва насправді не простежується. Національний ринок досі переповнений зарубіжною висококонкурентною продукцією, яка за якісними і кількісними параметрами набагато перевищує українські товари. Це зумовлює низьке значення

другого важливого показника, який характеризує ефективність національного товаровиробництва і в остаточному рахунку відображає темпи економічного розвитку країни – фінансового результату (прибутку). Його стрибкоподібна динаміка свідчить про нестабільність розвитку української економіки, що не може бути відсунутою на задній план, вимагаючи вжиття невідкладних заходів. Фактично, в 2000р. фінансовий результат з позитивним значенням знаходився на тій межі, що й у 1997р. – 13,9 млн. грн. та 13,8 млн. грн., знову різко коливаючись в 2001–2002рр. та становлячи в 2003 р. 19,6 млн. грн. Тільки в 2004 р. та 2005 р. помітним є істотне підвищення позитивного фінансового значення в економіці країни: 44,6 млн. грн. та 64,3 млн. грн. Такий стан ще більше доводить про надто повільні темпи економічного розвитку України. Отримання інфляційних процесів в другій половині 1990-х років було досить відчутним для відродження економіки і товаровиробництва, але разом з тим і досить умовним. Офіційні статистичні дані дають відносну картину таких явних швидких темпів економічного розвитку. В реальному вимірі, валовий внутрішній продукт і прибуток є набагато нижчими. Досягнуті високі показники значною мірою можуть завдячувати впливу інфляції, яка підвищує їх лише номінально, та отриманню доходів, не пов'язаних зі справжнім процесом товаровиробництва. В більшості галузей економіки України фінансовий результат протягом тривалого часу не виходить за межі умовної поділки, розташованої на рівні 1995–1996рр. (промисловість), в окремих галузях його величина тривалий час прямувала донизу (будівництво), а деякі галузі досі залишаються збитковими (постачання і збут, заготівлі, житлово-комунальне господарство тощо).

Приріст національного доходу та примноження національного багатства країни може відбуватися лише завдяки активним процесам капіталовкладень на всіх рівнях економіки. В Україні ж інвестиційна діяльність є вкрай незадовільною, що зайвий раз негативно підтверджує фактичні показники розвитку економіки – валового внутрішнього продукту та фінансового результату (прибутку), величина яких формується переважно під впливом інфляції. Економічна могутність країни – національне товаровиробництво – ґрунтується на здійсненні капітальних вкладень в основний капітал. Позитивною в Україні є тенденція підвищення інвестицій в об'єкти виробничого призначення: тільки починаючи з 2000р. обсяги капіталовкладень нарешті перевищили за цими параметрами результати 1995р. на 190 млн. грн., або на 1,95%. Однак, разом з тим, це не є дуже втішним надбанням, оскільки загальний рівень інвестицій в основний капітал за вказаний період часу менший на 2142 млн. грн., або на 13,3%. В кінцевому рахунку, значне недоінвестування основного капіталу безпосередньо позначається на обсягах виробництва валового внутрішнього продукту та фінансовому результаті (прибутку) функціонування економіки.

Суттєво скоротились інвестиції в основну галузь економіки країни - промисловість. В 1990р. капіталовкладення в промисловість склали 19088 млн. грн., 1995 р. – 6121 млн. грн., 1996р. – 5055 млн. грн., 1997 р. – 4644 млн.грн., 1998р. – 4540 млн.грн., 1999р. – 4582 млн. грн., 2000р. – 5672 млн. грн. Тобто, нині інвестиції у промислову галузь знаходяться навіть не на рівні 1995 р. Застійний стан промисловості автоматично стримує розвиток інших галузей та економіки в цілому, що зумовлює макроекономічну стагнацію в цілому. Незначне збільшення інвестицій в 2001–2006рр. також не є втішним показником; скоріше, це період відродження, відходу від стагнації та створення передумов для подальшого розвитку.

Значною мірою зменшились державні інвестиції в основний капітал, а також капітальні вкладення в комунальній формі власності. Ситуація є аналогічною попередній. У 2000р. капіталовкладення державної форми власності не сягали навіть поділкі 1996 р., а порівняно з 1995р. були меншими на 36,0%, що становить 3064 млн. грн. Різне скорочення державного інвестування економіки в умовах ринкової трансформації України не могло пройти безслідно, що й відбилося безпосередньо на загальному економічному становищі. Підвищення частки капіталовкладень колективної форми власності неспроможна одноосібно налагодити товаровиробництво в країні. Деформована структура економіки, яку Україна отримала в спадщину від колишньої командно-адміністративної форми національного господарства, не в змозі одразу підлаштуватися під досить жорсткі закони ринкової економіки. Минула орієнтація української промисловості головним чином на задоволення потреб військово-оборонного комплексу зумовила неймовірну зношеність основного капіталу і техніко-технологічну застарілість виробничого процесу. Організаційно-правові форми підприємницьких структур та доіндустріальний характер виробничої інфраструктури (телекомунікації і зв'язок, транспорт тощо) в доповнення до цього створили вагомі перешкоди подальшому економічному розвитку країни в умовах ринкових відносин. В сукупності це тривалий час вимагало значних капітальних інноваційних інвестицій, фінансування яких було неможливим через відсутність достатнього обсягу національного капіталу.

Урядом України було докладено чимало зусиль для залучення іноземних інвестицій в економіку з метою фінансування реального сектора. Однак, справжніх іноземних капіталовкладень в розвиток вітчизняного виробництва не відбулось. Більшість зарубіжних інвестицій, як виявилось, здійснювалась задля виходу на український ринок, розширюючи світові масштаби збуту власної продукції закордонних товаровиробників. Основними галузями іноземного інвестування виступили торгівля і харчова промисловість. Тільки незначною мірою іноземні інвестиції зачепили високоприбуткові галузі – переважно металобудівні. Решта

галузей в кращому випадку отримали мізерні обсяги іноземного фінансування. В цілому ж інвестиції з-за кордону спрямовувались в сферу обслуговування процесу обороту сумарної величини капіталу України, формуючи незначною мірою обіговий та ще менше основний капітал.

Подальший детальний аналіз стану української економіки, а саме за період 2001–2006 рр., не є обов'язковим при розгляді вказаної теми роботи, що можна досить аргументовано пояснити всього двома причинами. По-перше, офіційна статистика дає не зовсім вірні і досконалі дані навіть про результати 2000р.; наприклад, показник "фінансовий результат" подає інформацію про прибуток підприємств, але тільки від здійснення основної діяльності й то лише до оподаткування, що при ретельніших підрахунках значно знизить його реальну величину. По-друге, аналіз процесу функціонування української економіки за останній десяток років минулого тисячоліття твердо намітив орієнтир на вагоме погіршення становища в Україні, з чого можна зробити висновок скоріше про продовження цих тенденцій, не виключаючи звичайно можливості їх несуттєвого покращення, також і в 2001–2006 рр.

Прикрим є той факт, що насправді багата різноманітними видами ресурсів українська економіка не може остаточно стабілізуватись і вийти на шлях розвитку. За аналітично-експертними оцінками зарубіжних фахівців, можливості України були найбільш сприятливими і придатними серед країн колишнього СРСР для формування з економіки командно-адміністративної економічної моделі ринкового типу та з такими темпами зайняти місце в першій десятці провідних країн світу, що характеризуються найбільш високим рівнем умов життя суспільства. Це парадоксально, адже особливо якість українського інтелекту практично нічим не поступається за подібними кваліфікаційними параметрами передових країн, а можливо й навпаки. Науково-практичний потенціал України є досить потужним, щоби запобігти процесам руйнації національного господарства та започаткувати етап економічного відродження і розвитку. Хоча суцільний хаос наприкінці 1980-х і на початку 1990-х років призвів до значного впливу людського капіталу (інтелекту) з України, це не є категоричною перешкодою для вирішення нагальних, давно наболілих проблем відродження української економіки: в державі залишився зі швидкими наростаючими темпами могутній науковий запас "мислення", здатного вирішувати складні реальні завдання сьогодення.

Фінансово-виробнича криза в Україні триває вже понад півтора десятка років. Більше того, можна стверджувати, що вона при цьому і підсилюється, хоча в теперішній час вже не з таким прискоренням. Так, за офіційними даними, збитковість вітчизняних підприємств на порозі третього тисячоліття була жахливою: в 1998р. частка збиткових підприємств

у сільському господарстві становила 70%, у будівництві – 48%, в житлово-комунальному господарстві – 47%; в 1999р., відповідно, 84%, 52% і 56%; в 2000р.: у сільському господарстві – 34,5%, у промисловості – 42,2%, в будівництві – 40,0%. Навряд чи можна втішитись результатами і в 2005р.: сільське господарство – 33,8%, промисловість – 36,5%, будівництво – 33,8%. Можна тільки уявити, яка частка збиткових підприємств в Україні зараз внаслідок майже незмінних умов здійснення підприємницької діяльності; більш важливим є питання, скільки дійсно залишилось прибуткових підприємств нині.

За часів минулої економічної системи, в якій перебувала Україна, поняття “збитковості” підприємств практично було відсутнім. Сьогодні ж навпаки. В силу вищенаведених обставин, збитковість вітчизняних підприємств стала повсякденним явищем. Натомість, посилений інтерес до створення сприятливих умов для здійснення прибуткової діяльності вітчизняних суб’єктів господарювання набуває щодалі підвищеної уваги. Перш за все пошук і вибір можливих реальних джерел фінансування інвестицій займає привілеююче місце серед інших проблем розвитку підприємств та економічного зростання України. Визначені попередні методи формування фінансово-інвестиційного потенціалу (створення пільгових умов для залучення капіталовкладень зарубіжних інвесторів, одержання іноземних міжурядових запозичень та кредитів від різноманітних міжнародних фінансових організацій, в тому числі під гарантії Уряду України, тощо) мають свої переваги, але в будь-якому випадку іноземні вкладники капіталів переслідують насамперед суб’єктивні інтереси для задоволення власних корисливих бажань. Більшість з них зацікавлена тільки одним – швидким одержанням максимального прибутку, а розвиток вітчизняних підприємств знову в більшості випадків залишається не зрушеним з місця питанням.

Повертаючись до українських реалій можна переконатися, що вихід з такої ситуації полягає в одному – формування національного капіталу. Не варто перелічувати, а тим більше детально розглядати, всі перешкоди, що стримують розвиток процесу українського капіталотворення. Досить зупинитись на найбільш актуальній і болючій нинішній проблемі – оподаткуванні вітчизняних підприємств. Неймовірно потужний в Україні податковий прес мимовільно призводить або до збитковості підприємств, або до втечі в тіньовий бізнес прибуткових підприємств. При незмінній системі оподаткування надання податкових пільг суб’єктам господарювання постало єдиним можливим варіантом їх фінансового забезпечення та продовження здійснення підприємницької діяльності. Вдалими шляхами тривалого ефективного функціонування українських підприємств при наявності конкретних податкових пільг виступили, зокрема, створення великої кількості спільних підприємств та запровадження, особ-

ливо наприкінці 1990-х рр. та на початку 2000-х рр., чималої кількості спеціальних (вільних) економічних зон.

В силу всіх зазначених та інших причин й обставин, держава вдалась до нетрадиційних методів соціально-економічного розвитку України. Окремо необхідно відзначити та розглянути ефективність проведення економічних експериментів як можливого напрямку відродження та розвитку українського суспільства. Експериментальні форми постали одним з можливих шляхів розвитку економіки та поліпшення соціальної сфери. Еволюція “експериментальної” практики в Україні налічує вже півтора десятка років. Фактично, щорічно в Україні запроваджується декілька експериментів соціального чи економічного характеру або їх комплексного взаємодіючого впливу. Більшість експериментальних форм соціально-економічного розвитку достатньою мірою оправдали покладені на них очікування, довели свою ефективність та підштовхують до формування висновків щодо їх подальшого поширення.

Старт експериментам в Україні було закладено постановою Кабінету Міністрів України №465 від 21.06.1993р. “Про регіональне економічне співробітництво Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та Луганської областей”. Цим правовим актом ставилось за мету розширення повноважень щодо економічного співробітництва вказаних чотирьох областей України. Важливо наголосити, що це регіональне економічне співробітництво мало статус експерименту. Також, необхідно зазначити й ту обставину, що економічна сторона є лише частиною загального формулювання питання, оскільки постанова Уряду України не була його виключною ініціативою, але й виступала наслідком виконання Указу Президента України №205/93 від 12.06.1993р. “Про заходи щодо стабілізації соціально-політичної ситуації в Україні”. Таким чином, регіональне співробітництво окремих українських областей включало комплексну взаємодію економічного, політичного та соціального чинників.

Наступним кроком виступила ідея запровадження експерименту щодо реформування регіонального управління та місцевого самоврядування в Одеській області. Ініціатива стосовно проведення експерименту виходила не від вищих органів влади України, а від Одеської обласної Ради народних депутатів. Таким чином, в Одеській області експеримент переслідував більше адміністративно-політичні цілі, хоча й значною мірою торкався питань економічних. Ініціатива Одеської обласної Ради народних депутатів знайшла підтримку і отримала своє підтвердження в ухваленій Президією Верховної Ради України постанові №3968-ХІІ від 21.02.1994р. “Про експеримент по реформуванню регіонального управління та місцевого самоврядування на території Одеської області”.

Цього ж року на підтримку ініціативи Представників Президента України у Львівській області та

у Бродівському районі Львівської області було започатковано експеримент на підставі Указу Президента України №113/94 від 25.03.1994 р. "Про економіко-технологічний експеримент у Бродівському районі Львівської області", базою проведення якого було визначено територіальний інноваційний центр "Броди". Строк перебігу експерименту терміном п'ять років та умови його проведення встановлювались постановою Кабінету Міністрів України №396 від 14.06.1994 р. "Про економіко-технологічний експеримент у Бродівському районі Львівської області". Фактично, цим експериментом ставилось за мету пошук та розробка планів відродження і розвитку сільськогосподарського виробництва. Важливим аспектом проведення експерименту виступило залучення наукового потенціалу України. Також, з метою забезпечення ефективної діяльності територіального інноваційного центру "Броди" спеціально передбачалось створення: банку; страхових організацій; підприємств сервісного обслуговування; лізингових компаній; маркетингових та рекламних організацій; закладів патентного і юридичного захисту інтелектуальної власності та науково-технічних експертних; редакційно-видавничих підприємств; освітніх закладів, включаючи установи підготовки та підвищення кваліфікації робітничих кадрів і спеціалістів; базового інформаційно-комп'ютерного центру; лабораторій екологічної безпеки і екологічного нагляду та інші організації. Попри це, передбачалось створення також відповідної структури у валютному механізмі (спеціалізовані кредитні установи, фінансові компанії тощо) та запровадження відповідного митного режиму. По завершенні експерименту, а вірніше за півроку до його закінчення передбачалось розглянути матеріали, за умови досягнення високих результатів, стосовно створення в межах проведення експерименту вільної економічної зони згідно Концепції створення спеціальних (вільних) економічних зон в Україні, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України №167 від 14.03.1994р.

Далі в Україні у порядку експерименту було створено спеціальну (вільну) економічну зону "Сиваш". Вона була запроваджена на підставі Указу Президента України №497/95 від 30.06.1995 р. "Про Північно-кримську експериментальну економічну зону "Сиваш". Пропозиція утворення експериментальної економічної зони "Сиваш" виходила від Кабінету Міністрів України, який постановою №455 від 23.04.1996р. "Про Північно-кримську експериментальну економічну зону "Сиваш" затвердив Положення про порядок її функціонування. Експеримент носив суто економічний характер і охоплював головним чином податкові питання. Це стосується пільгової сплати найвагоміших податків, чинних в Україні: податку на прибуток, податку на додану вартість, акцизного збору, мита тощо, а також інших аспектів фінансово-економічного регулювання. Експериментальна економічна зона "Сиваш" проіснувала понад шість років і була скасо-

вана постановою Кабінету Міністрів України №1735 від 27.12.2001р. "Про ліквідацію Державної компанії "Адміністрація Північнокримської експериментальної економічної зони "Сиваш". Слід відмітити ефективність проведення експерименту в економічній зоні "Сиваш", що виступило основою для бурхливого розповсюдження спеціальних (вільних) економічних зон особливо наприкінці 1990-х років і надалі по всій території України.

За ним було запроваджено експеримент екологічного спрямування на підставі розпорядження Президента України №6/96-рп від 6.01.1996 р. "Про еколого-економічний експеримент у містах Кривий Ріг та Дніпродзержинськ". Це рішення було прийняте за ініціативою Дніпропетровської обласної, Криворізької та Дніпродзержинської міських Рад народних депутатів з метою надання статусу зон надзвичайних екологічних ситуацій в межах окремих територій України. Через рік до їх складу увійшло також місто Маріуполь за ініціативою Донецької обласної державної адміністрації та Маріупольської міської Ради народних депутатів на підставі розпорядження Президента України №235/97-рп від 11.06.1997 р. "Про еколого-економічний експеримент у містах Кривий Ріг, Дніпродзержинськ та Маріуполь".

На продовження розвитку реформування муніципального управління в Україні, розпочатого в Одеській області, було продовжено його практику вже на міжнародному рівні. Об'єктом проведення експерименту постало місто Ірпінь Київської області на підставі Указу Президента України №588/97 від 27.06.1997р. "Про заходи щодо підтримки українсько-шведського проекту розвитку місцевого самоврядування в місті Ірпені". Метою проведення експерименту є вивчення ефективності функціонування у нових економічних умовах територіальних громад та утворених ними органів місцевого самоврядування інших форм, а також передбачається прискорення соціально-економічного розвитку Ірпінського регіону на основі удосконалення системи управління (зокрема, об'єктами комунальної власності територіальних громад), розширення дохідної бази місцевих бюджетів, активізації підприємницької діяльності, розширення повноважень при встановленні місцевих податків та зборів. Через рік, за позитивними результатами експерименту, Указом Президента України №709/98 від 29.06.1998р. "Про продовження реалізації українсько-шведського проекту розвитку місцевого самоврядування в місті Ірпені Київської області" було продовжено термін його перебігу, а Законом України "Про державно-правовий експеримент розвитку місцевого самоврядування в місті Ірпені, селищах Буча, Ворзель, Гостомель, Коцюбинське Київської області" №2352 від 5.04.2001р. було продовжено експеримент не тільки терміном на п'ять років, але й суттєво розширено межі його розповсюдження.

Плідним на запровадження експериментів особливо виявився 1998р. Першим цього року було запо-

чатковано економічний експеримент для сільського господарства в окремих територіях України на основі Закону України №25/98-ВР від 15.01.1998р. “Про запровадження в порядку експерименту єдиного (фіксованого) податку для сільськогосподарських товаровиробників”. Цей закон визначав механізм справляння єдиного податку для виробників сільськогосподарської продукції у Глобинському районі Полтавської області, Старобешівському районі Донецької області та Ужгородському районі Закарпатської області. В підсумку результати діяльності сільськогосподарських товаровиробників зі сплатою єдиного податку виявились досить вражаючими, що значною мірою послугувало прийняттю Закону України №320-ХІУ “Про фіксований сільськогосподарський податок” від 17.12.1998р. на загальнодержавному рівні.

З 1.04.1998р. започатковано експеримент із застосуванням спеціального торгового патенту, який започатковано Законом України “Про внесення змін до Закону України “Про патентування деяких видів підприємницької діяльності” №102 від 10.02.1998р.

Експериментальне використання спеціального торгового патенту відбувається в межах окремих адміністративно-територіальних утворень чи населених пунктів, що визначені у затверженому постановою Кабінету Міністрів України №826 від 8.06.1998р. “Про затвердження переліку територій, на яких у порядку експерименту застосовується спеціальний торговий патент” списку, який містить сьогодні 16 найменувань. При цьому, термін введення експерименту в будь-якому регіоні не може бути меншим одного року, проте його проведення також може бути достроково припинено у разі суттєвого зменшення грошових надходжень до відповідних місцевих бюджетів та державних цільових фондів [8].

Відповідний експеримент було розпочато на підтримку ініціативи Львівської обласної державної адміністрації та з метою прискорення проведення реформ у сфері пенсійного забезпечення Указом Президента України №1156/98 від 20.10.1998р. “Про проведення у Львівській області експерименту з призначення та виплати пенсій органами Пенсійного фонду України”. Початок експерименту – 1.01.1999р. Надалі масштаби поширення експерименту істотно розширились відповідно до Закону України №329-ХІУ від 22.12.1998р. “Про проведення у Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Київській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Харківській, Хмельницькій областях та місті Києві експерименту з призначення пенсій органами Пенсійного фонду України”. Таким чином, майже половина областей (території) України була задіяна в експерименті, який проводився до кінця 2001р. Умови перебігу експерименту визначались постановою Кабінету Міністрів України №1943 від 10.12.1998р., враховуючи зміни і доповнення до всіх вищезазначених правових актів. Особливо варто відмітити, що експеримент про-

водився комплексно з упровадженням та спільним використанням автоматизованого персоніфікованого обліку відомостей у системі загальнообов’язкового державного пенсійного страхування і єдиних уніфікованих програм автоматизованої системи обробки документів та виплати пенсій (АСОПД/КОМТЕХ).

Ще більше експериментів було започатковано в 1999 р. Спершу на підтримку пропозиції Міністерства фінансів, погодженої з Дніпропетровською та Черкаською обласними державними адміністраціями, постановою Кабінету Міністрів України №522 від 1.04.1999 р. “Про удосконалення управління бюджетними коштами” запровадився з 1.06.1999 р. у зазначених областях експеримент з касового виконання місцевих бюджетів органами Державного казначейства. Перебіг експерименту передбачалося здійснити до початку 2000р., після чого визначитися з можливостями переведення з початку цього року на касове виконання всіх місцевих бюджетів. Проте, тривалість експерименту було продовжено на підставі постанови Кабінету Міністрів України №355 від 18.02.2000 р. “Про продовження експерименту з касового виконання місцевих бюджетів у Дніпропетровській та Черкаській областях” у зв’язку зі створенням у 2000 р. внутрішньої платіжної системи Державного казначейства, що передбачала нові технологічні підходи до всіх бюджетів.

Ще один податковий експеримент було запроваджено на підставі Указу Президента України №461/99 від 30.04.1999 р. “Про економічний експеримент щодо стабілізації роботи підприємств легкої та деревообробної промисловості Чернівецької області”, який протікав два роки з липня 1999р. по червень 2001р. Фактично, Законом України №1375-ХІУ від 13.01.2000р. “Про економічний експеримент щодо стабілізації роботи підприємств легкої та деревообробної промисловості Чернівецької області” ніяких принципових змін не внесено до умов його перебігу [10; 12; 13].

За цим мав місце економічний експеримент, також податкового характеру, який було проведено в гірничо-металургійному комплексі України, започаткований на основі Закону України “Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України” №934-ХІУ від 14.07.1999р. Його кінцеві результати виявились позитивними і досить вагомими, що послужило подальшому продовженню експерименту [5].

Після цього, постановою Кабінету Міністрів України №1952 від 23.10.1999р. “Про проведення економічного експерименту з погашення заборгованості підприємств перед державним бюджетом за іноземними кредитами, отриманими під гарантії Кабінету Міністрів України” була погоджена пропозиція Міністерства промислової політики та ВАТ “Макіївський металургійний комбінат” щодо доцільності завершення реконструкції прокатного виробництва на зазначеному підприємстві, розпочатої на кошти кредиту

ФРН, залученого під гарантії Уряду України в 1992 р. По завершенні експерименту та за результатами його проведення передбачались перспективи удосконалення механізму виконання технічних проектів, пов'язаних із залученням іноземних кредитів, і можливості доцільності поширення аналогічних експериментів на інших юридичних осіб, що мають подібну заборгованість.

Нарешті, Кабінет Міністрів України постановою №2060 від 5.11.1999р. поставив "Питання підготовки та реалізації Експериментального проекту фінансування села", якою ставився намір створити спеціальну Міжвідомчу групу з координації та контролю підготовки і реалізації спільного з Міжнародним банком реконструкції та розвитку зазначеного експерименту.

Деякі експериментів мали місце також і в 2000 р. Насамперед, розпорядженням Кабінету Міністрів України №131-р від 17.03.2000р. було погоджено пропозицію Держмитслужби щодо експерименту із встановлення зони митного контролю на ВАТ "Нафтохімік Прикарпаття" з метою запобігання контрабанді. До кінця 2000р. схожу практику передбачалось поширити й на інших нафтопереробних підприємствах України. Такі заходи є подібними до вже раніше впроваджуваних податкових постів, що мали місце на горілочних та цукрових заводах [4; 9].

На підставі Закону України №1674-XIV від 20.04.2000р. "Про проведення експерименту в житловому будівництві на базі холдингової компанії "Київміськбуд" запроваджено економічний експеримент, метою якого є стимулювання розвитку житлового будівництва із залученням коштів юридичних та фізичних осіб на пенсійні вклади та їх подальшого спрямування на фінансові потреби довгострокового кредитування будівництва житла під заставу цього житла і розширення можливостей соціального забезпечення населення, а також відпрацювання нових організаційних форм та економічних механізмів стимулювання житлового будівництва в Україні. Термін чинності експерименту – включно по 2005р., а за підсумками та аналізом отриманих результатів за 2000–2004 рр. стояло питання щодо перспектив його поширення в інших регіонах України.

Потім Кабінет Міністрів України прийняв пропозицію Чернігівської обласної державної адміністрації і в постанові №1559 від 18.10.2000р. "Про проведення в Чернігівській області економічного експерименту щодо удосконалення механізму надання населенню пільг та субсидій з оплати житлово-комунальних послуг" ухвалив провести на цій території вказаний експеримент стосовно поліпшення системи надання населенню пільг з оплати житлово-комунальних послуг та субсидій для відшкодування витрат на їх оплату, придбання скрапленого газу, твердого і рідкого пічного побутового палива до 1.05.2001р., дещо більше ніж півроку. Одним з основних завдань експерименту виступало запровадження ефективного механізму за-

очення одержувачів пільг та субсидій заощадливе використання енергоносіїв та придбання засобів їх обліку.

Наступним в цьому році було запроваджено експеримент Законом України №2057-XIV "Про проведення у Запорізькій, Луганській та Львівській областях експерименту з підвищення ефективності роботи державних цільових фондів" від 19.10.2000р. Він був спрямований на скорочення обсягу роботи, пов'язаної з веденням обліку і проведенням перевірок сплати зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування та на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття, на ефективне використання державних коштів. Умови перебігу експерименту встановлювались затвердженим постановою Кабінету Міністрів України №216 від 7.03.2001р. "Про організаційне забезпечення проведення у Запорізькій, Луганській та Львівській областях експерименту з підвищення ефективності роботи державних цільових фондів" порядком, який визначав механізм виконання Пенсійним фондом функцій з реєстрації страховальників, формування та ведення інформаційної системи відомостей про застрахованих осіб, здійснення контролю за повнотою та своєчасністю сплати внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. Розпочати експеримент передбачалось з 1.04.2001р. терміном на один рік, після чого у випадку досягнення позитивних результатів ставилось питання про можливість і доцільність його продовження та поширення по всій території України.

Останнім в 2000р. на підтримку ініціативи Київських міської та обласної державних адміністрацій з метою опрацювання нових організаційних форм та економічних механізмів забезпечення потреб населення в медичній допомозі було запроваджено експеримент щодо впровадження обов'язкового соціального медичного страхування на підставі Указу Президента України №1223/2000 від 14.11.2000р. "Про проведення експерименту щодо впровадження обов'язкового соціального медичного страхування в місті Києві та Київській області".

Також, ще два експерименти було запроваджено у 2001р. (перший з них -вищезазначений державно-правовий експеримент розвитку місцевого самоврядування в місті Ірпені та ряді селищ Київської області). Так, постанова Кабінету Міністрів України №507 від 16.05.2001р. "Про проведення у Волинській області експерименту щодо вдосконалення механізму надання населенню пільг з оплати електроенергії" була прийнята на підтримку пропозиції Волинської обласної державної адміністрації стосовно запровадження вказаного експерименту щодо поліпшення системи надання пільг населенню з оплати електроенергії ветеранам війни та деяким іншим категоріям осіб, які прирівнюються до них. Волинській облдержадміністрації на 2001р. (час проведення експерименту)

надавалось право самостійно встановлювати норми споживання електроенергії на комунально-побутові потреби, в межах яких ветеранам війни надавалася знижка плати за користування нею, та здійснювати грошові виплати замість надання ветеранам пільг з оплати електроенергії. Схожий експеримент впроваджено також і в Дніпродзержинську - соціальний експеримент для пільговиків, мета проведення якого полягає у встановленні за допомогою електронного обліку реального обсягу пільг, якими користуються громадяни, та оптимізації бюджетних витрат на їх покриття (насамперед, комунальні й транспортні пільги, як найбільш витратні, оскільки, як правило, вартість дійсно наданих послуг є значно завищеною; заощаджені внаслідок цього кошти повинні спрямовуватись на вирішення комунальних і екологічних проблем та поліпшення екологічного стану міста).

Експерименти з реформування та модифікації системи надання пільг населенню сьогодні перебувають в епіцентрі структурних перетворень в суспільстві. Це стосується питань реалізації Стратегії подолання бідності в Україні, втілення ефективної й дієвої соціальної політики, спрямованої на істотне покращення рівня добробуту населення. Актуальним завданням є удосконалення системи надання малозабезпеченим верствам населення соціальної допомоги та послуг, а також організація моніторингу показників бідності та економічне обґрунтування уніфікованих критеріїв визначення права малозабезпеченої особи на призначення соціальної пільги. В силу сформованих обставин, наявною є нагальна потреба швидкого комплексного переходу від натуральної форми надання пільг до їх адресного грошового еквіваленту. Така система надання пільг населенню стане більш прозорою, водночас забезпечивши й прозорість витрачання бюджетних коштів. Ставлячи за ціль подальше удосконалення системи соціального захисту населення, Міністерством праці України за підтримки Кабінету Міністрів України ініційовано запровадження інвестиційного проекту "Підвищення ефективності управління реформою системи соціального захисту населення в Україні". Цим проектом передбачено раціоналізацію та зміцнення системи адміністрування з надання всіх видів допомоги, соціальних гарантій в контексті: впровадження механізму ефективної адресної допомоги з максимально можливою зручністю для її одержувача; удосконалення моніторингу бідності та активізації зв'язків з громадськістю. Вказана модель соціального захисту і соціального забезпечення впроваджується поступово, в декілька етапів, зважаючи на її масштабність: 2005–2010 рр. Відповідно до досягнутих із Світовим Банком домовленостей, на першому етапі, починаючи з 2005 р., передбачено його експериментальну реалізацію у 20 регіонах України згідно наступних

критеріїв: підпорядкування місцевого відділу субсидій Управлінню праці та соціального захисту населення і їх розташування в одному приміщенні; формування відділів персоніфікованого обліку громадян, які мають право на пільги; діяльність Управління праці та соціального захисту населення за єдиною технологією прийому громадян; наявність пристосованого приміщення згідно вимог щодо організації роботи єдиної приймальної, включаючи й обслуговування громадян з особливими потребами. Як результат, очікується створення ефективного механізму управління системою соціальної допомоги, а саме: скорочення масштабів крайньої бідності; поширення адресної соціальної допомоги та раціональне застосування коштів держави; чітко конкретизована орієнтація соціальних послуг; встановлення дійсних підстав щодо отримання адресної соціальної допомоги на основі реальної оцінки рівня фактичного добробуту її ймовірного одержувача; оптимізація строків, умов та документального оформлення і супроводження в системі управління адресною соціальною допомогою, сприяючи мінімізації зловживань, прозорості пільг, істотного спрощення адміністративного процесу.

Останній відомий на сьогоднішній день у вітчизняній практиці податковий економічний експеримент – в Автономній Республіці Крим щодо справляння збору на розвиток рекреаційного комплексу в АР Крим (поряд з місцевими податками і зборами, визначених законодавством, крім курортного збору) та збору на розвиток пасажирського електротранспорту АР Крим. Цей експеримент запроваджено в Автономній Республіці Крим відповідно до Закону України №380-ІУ від 26.12.2002 р. "Про Державний бюджет України на 2003 рік", в якому статтею 39 зазначено наступне: "Надати право у 2003 році Верховній Раді Автономної Республіки Крим у вигляді експерименту запроваджувати за погодженням з Кабінетом Міністрів України місцеві податки і збори, виходячи із специфіки соціально-економічного розвитку регіону". Податковий економічний експеримент щодо справляння зборів на розвиток рекреаційного комплексу та пасажирського електротранспорту в Автономній Республіці Крим тривав включно по 2006 р.

Таким чином, практика впровадження економічних експериментів є досить широкою і корисною, що дозволяє зробити висновок про доцільність їх подальшого впровадження в Україні в межах певних територій, в окремих галузях економіки та видах підприємницької діяльності, інших сферах суспільного буття, які є пріоритетними в плані соціально-економічного розвитку України та повинні бути домінуючим об'єктом стимулювання державними економічними інструментами – засобами фінансової, податкової, валютної, цінової, грошово-кредитної, інвестиційної та інноваційної політики.

Разом з цим варто відмітити, що в Україні мають місце не лише експерименти економічного спрямування. Так, постановою Кабінету Міністрів України №241 від 2.03.1998р. "Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю" було запроваджено специфічний соціальний експеримент. Такі речі вже доволі розширюють характер, масштаби та загальнонаціональне призначення можливих для запровадження різноманітних видів експериментів.

Декілька експериментів впроваджено в системі освіти. Так, рішенням колегії Міністерства освіти і науки України від 24.04.2003р. започатковано проведення педагогічного експерименту стосовно впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації. Мета проведення експерименту полягала у визначенні напрямків та механізмів: поглиблення впровадження сучасних педагогічних технологій; забезпечення гнучкості навчальних програм та можливостей навчання студентів за індивідуальними планами; посилення ролі самостійної роботи студентів; мотивації учасників навчального процесу на досягнення високої якості підготовки майбутніх фахівців; адаптації положень Європейської кредитної трансферної системи (ECTS) до національної системи вищої освіти. Аргументація щодо проведення педагогічного експерименту в контексті впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу міститься в тому, що соціально-економічні та політичні зрушення в суспільстві, зміцнення позицій національної державності, входження України до складу світового співтовариства неможливі без структурної реформи вітчизняної системи вищої освіти. Пріоритетним завданням є модернізація вищої освіти згідно приписів Болонської декларації, де одним з найголовніших принципів є саме запровадження системи кредитно-модульного навчання як сучасної моделі організації навчального процесу. Для забезпечення ефективного перебігу експерименту створено координаційну раду Міністерства освіти і науки та постійно діючу робочу групу для супроводження та узагальнення результатів експерименту, визначено регіональні базові вищі навчальні заклади та вищі навчальні заклади, де проводиться педагогічний експеримент за відповідними напрямками та спеціальностями на підставі ряду нормативно-правових актів: наказ Міністерства освіти і науки від 23.01.2004р. № 49 про затвердження Програми дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки на 2004–2005 рр.; наказ Міністерства освіти і науки 23.01.2004 р. №48 про затвердження Програми проведення педагогічного експерименту щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації та Тимчасове положення про організацію навчального процесу в кредитно-мо-

дульній системі підготовки фахівців; наказ Міністерства освіти і науки від 20.10.2004 р. № 812 щодо визначення особливостей впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу в умовах кредитно-модульного навчання.

Інший педагогічний експеримент запроваджено також Міністерством освіти і науки України в національній системі вищої освіти з навчання основам інформаційних технологій. Всеукраїнський педагогічний експеримент щодо навчання викладачів та студентів педагогічних вищих навчальних закладів з різних спеціальностей основам інформаційно-комунікаційних технологій та вчителів інформатики було затверджено наказом Міністерства освіти і науки №693 від 6.12.2005 р. Вказаний проект започатковано в рамках Державної програми "Учитель", а також згідно Меморандуму про взаємопорозуміння, підписаного Міністерством освіти і науки України і компанією "Майкрософт Україна" та ініціативи "Партнерство в навчанні". Зазначеним експериментом передбачено, насамперед, розробку учбово-методичних матеріалів та курсів для організації навчання викладачів і студентів "Основам інформаційних технологій". Експеримент повинен проводитись в декілька етапів. Першочергово, в експеримент передбачалось залучити близько 80 педагогічних вищих навчальних закладів, в тому числі й інститутів післядипломної освіти. Другий етап експерименту, який триватиме в 2008–2009 рр., передбачає коригування програм та їхню апробацію в межах більшої чисельності вищих навчальних закладів та інститутів післядипломної освіти в Україні.

Експериментальні форми економічного розвитку мають деякі схожі риси зі спеціальними (вільними) економічними зонами, але їм властиві й відмінні ознаки. За чисельністю впровадження в Україні, кількість експериментів (здебільшого економічних) навіть перевищує число запроваджених спеціальних (вільних) економічних зон разом взятих з територіями пріоритетного розвитку та особливими режимами інвестиційної діяльності. Значною мірою, як досить чітко видно з вищевикладеного і з урахуванням переважно економічної спрямованості в більшості випадків, експерименти слугують першочерговою стадією, етапом перевірки доцільності запровадження на окремих територіях спеціальних (вільних) економічних зон (Північнокримська спеціальна (вільна) експериментальна економічна зона "Сиваш").

На сьогоднішній день в Україні практика використання різного роду експериментів є досить широкою. Це створює підґрунтя та вимагає їх відповідної класифікації за певними ознаками, зокрема:

- характером проведення (економічні та соціальні);
- терміном перебігу (короткострокові – до 1 року, середньострокові – до 5 років, довгострокові – понад 5 років);
- сферою впровадження (промисловість, сільське господарство, будівництво, окремі види підприємницької діяльності, складові фінансової системи, тощо);

– масштабами поширення (у свою чергу за кількома ознаками:

по-перше, адміністративно-територіальним устроєм – регіони, області, міста тощо;

по-друге, цілісністю об'єкта – галузі, комплекси тощо);

– видами тощо.

Такий стан речей мимоволі наводить на думку до гострої потреби чіткого закріплення юридичного статусу експериментів в Україні. Адже за малозначимістю окремих експериментів більшість українського населення й гадки не має про ймовірність подібних заходів у країні, навіть в межах власного територіального розташування, не говорячи про інші. Найбільш доступним джерелом отримання конкретних даних про них виступають головним чином засоби масової інформації, в яких можна відшукати мізерний обсяг інформації (більш-менш цікавої) про експерименти. А у вітчизняному науковому світі питання експериментів в економічному розвитку держави майже не досліджується, що зводить нанівець можливості наукових теоретично-практичних дискусій щодо їх ефективності [5; 12-14]. І лише поодинокі праці іноді містять огляд базових концепцій експерименталізму [16].

Зважаючи на такі обставини, зазначена проблема зводиться до необхідності єдиного правового регулювання експериментів на зразок того, як це визначається Законом України №2673-ХІІ від 13.10.1992р. “Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон” та Концепцією їх створення, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України №167 від 14.03.1994 р. Чи на зразок Закону України №991-ХІV від 16.07.1999 р. “Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків”. Необхідне конституційне закріплення експериментів (в загальному вираженні, які б у свою чергу, відповідно, враховували різновиди економічних чи соціальних), як це виділено в статті 92 Конституції України стосовно спеціальних (вільних) економічних зон. В силу таких обставин, існує потреба в прийнятті Закону України “Про загальні засади запровадження і проведення експериментів” та ухваленні відповідної Концепції, оскільки за однорідними (відмінними) ознаками нині вже можна виділити біля десятка їх видів:

– економічно-правовий (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька і Луганська області);

– економіко-технологічний (ТЩ “Броди” Бродівського району Львівської області);

– економічно-податковий (Північнокримська експериментальна економічна зона “Сиваш”; сільське господарство Глобинського району Полтавської області, Старобешівського району Донецької області та Ужгородського району Закарпатської області; легка і деревообробна промисловості Чернівецької області; гірничо-металургійний комплекс України; Автономна Республіка Крим);

– еколого-економічний (міста Кривий Ріг та Дніпродзержинськ Дніпропетровської області та місто Маріуполь Донецької області);

– фінансово-економічний (експериментальне застосування спеціального торгового патенту; Автономна Республіка Крим, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Київська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Харківська, Хмельницька області та м.Київ; Черкаська область; Чернігівська область; Запорізька та Луганська області; Волинська область; м. Київ);

– митно-економічний (ВАТ “Нафтохімік Прикарпаття”, м.Надвірна Івано-Франківської області);

– фінансово-інвестиційний (ВАТ “Макіївський металургійний комбінат”; Експериментальний проект фінансування села; холдингова компанія “Київмісьбуд”);

– державно-правовий (Одеська область; Ірпінський регіон Київської області);

– соціальний (прийомні сім'ї в Запорізькій області; педагогічні всеукраїнські).

При цьому, за різними ознаками та характером і метою проведення різні соціально-економічні експерименти можна відносити в контексті суспільного відтворення до різних видів, що засвідчує комплексність їх застосування.

Слід зазначити, що зарубіжні наукові дослідження вже тривалий час приділяють увагу експериментальним формам соціально-економічного розвитку суспільства [17–19; 21–23]. Водночас відмічається, що подібні експерименти є насамперед соціальними, спрямовані на вирішення проблем бідності, пов'язані з системою соціального захисту і соціального забезпечення, надання населенню соціальних гарантій. При цьому наголошується, що “соціальні експерименти є дорогими” [20, 32]. Однак, ефективність їх втілення в життя заради підвищення суспільного добробуту не викликає жодних сумнівів та заперечень.

В підсумку можна зробити висновок, що Україна обрала правильний шлях розвитку, застосовуючи перевірені й ефективні засоби досягнення кінцевої позитивної мети. Соціально-економічні експерименти мають право та місце на існування. Умови застосування та позитивна результативність за відносно нетривалих проміжки часу доводять про їх ефективність і перспективність. Разом з тим, така пропозиція не ставить за мету присвоєння їм провідної ролі в економічному розвитку держави. Проте їх цільове запровадження в окремих конкретних випадках може бути домінуючим чинником не лише при вирішенні поточних завдань, але й у стратегічному плані фінансово-економічного та соціально-економічного розвитку України. Це своєрідні пілотні проекти, попередні апробації для здійснення особливо кардинальних економічних чи соціальних реформ в суспільстві. Важливо тільки, щоби в силу необхідності терміно-

вих змін у політичній сфері вони не постали друго-рядним чи непотрібним знаряддям, або ж і взагалі перетворилися на інструмент політичних маніпуляцій.

На загал, втішним є той факт, що переважна частина вітчизняних підприємств починає відновлювати з постійним прискоренням свій фінансово-виробничий потенціал, що є позитивним досягненням виключно завдяки здійсненню підприємницької діяльності в умовах режиму пільгового оподаткування. Податкові пільги все більше доводять свою користь і заслуговують підвищеної уваги. В чинному становищі економіки України доцільно було б використовувати більше цільових (інвестиційно-інноваційних) податкових пільг з одночасним забезпеченням відповідних фінансово-податкових санкцій, як це практикується в ринково розвинутих країнах. Також неабияке значення відводиться експериментам соціального характеру, оскільки саме ця обставина визначає рівень благоустрою суспільства.

Очевидно, що соціально-економічні експерименти на основі набутого досвіду несуть в собі користь як для держави, так і для суспільства. Можливо, зокрема, завдяки їм в Україні стане можливим запровадження у найближчому часі оптимального механізму оподаткування суб'єктів підприємництва. Ухвала ряду законодавчих актів та доповнення окремих статей до окремих нормативно-правових актів дозволить кваліфіковано розглядати, зокрема, податкові експерименти як можливий елемент податкового механізму. Це посприє спрощенню процедури їх запровадження та регулювання, позбавить зайвого дублювання змісту правових норм в різних законодавчих й інших нормативно-правових актах, що приймаються різними вищими органами державної влади – законодавчої та виконавчої. В цьому контексті, податкові експерименти сприяють реалізації програми розвитку муніципального управління, реалізації прав органів місцевого самоврядування, проведенню ефективної регіональної фінансово-економічної політики. Водночас, запровадження податкових експериментів активізує функціональну діяльність окремих органів державної виконавчої влади, різних комітетів, комісій та відомств. Комплексно це сприятиме не тільки економічному розвитку України, але й процесу фінансової законотворчості. Водночас, цілком переконливо, що соціально-економічні експерименти безпосередньо стосуються руху фінансових ресурсів. Відтак, з допомогою таких експериментів є сподівання щодо раціонального перегрупування фінансових ресурсів в суспільстві, ефективної зміни способів організації фінансових зв'язків між різними суб'єктами в економічній системі, впровадження нових форм і методів формування та витрачання фінансових ресурсів в різних сферах економічних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байе М.Р. Управленческая экономика и стратегия бизнеса: Учеб. пособие для вузов / Пер. с англ. под ред. А.М. Никитина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 743 с.
2. Башнянин Г.І., Лазур П.Ю., Медведєв В.С. Політична економія: Підручник. – К.: Ніка- Центр, Ельга, 2000. – 527 с.
3. Ведута Е.Н. Государственные экономические стратегии / Рос. экон. акад. – М., 1998. – 440 с.
4. Добронравова О. Стукайте, і вам заплатять // Галицькі контракти. – 2000. – №45. – С. 13.
5. Долгоруков Ю., Майорченко В., Гончаров Ю. Економічний експеримент у металургії // Економіка України. – 2002. – №1. – С. 20-26.
6. Дутчак Л. Руйнівна функція в механізмі оподаткування // Економіка. Фінанси. Право. –1999. – №4.– С. 13–15.
7. Інноваційна стратегія українських реформ / Гальчинський А.С., Гесь В.М., Кінах А.К., Семиноженко В.П. – К.: Знання України, 2002. – 326 с.
8. Квасниця О.В. Податкове стимулювання розвитку малого бізнесу // Фінанси України. – 2003. – №2.– С. 65-69.
9. Кошовий Д. За "Нафтохімік Прикарпаття" дають шалені гроші. В надії отримати ще шаленіші? // Галицькі контракти. – 1999. – №39. – С. 21.
10. Найдюнов В., Махмудов О. Про реформування податкової системи // Економіка України. –2001.– №12.– С. 24–29.
11. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 416с.
12. Свердан М. Економічний експеримент як засіб виведення вітчизняних акціонерних товариств із фінансової кризи // Ринок цінних паперів України. – 2002. – №1–2. – С. 36–44.
13. Свердан М.М. Нетрадиційні методи економічного розвитку // Економіка України. – 2003. – №1. – С. 42–47.
14. Свердан М.М. Практика економічного експериментування в Україні // Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного інституту: Збірник наукових праць. Вип. 4: Економічні науки. – Чернівці, 2003. – С. 222–224.
15. Сіо К.К. Управленческая экономика / Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2000.
16. Яковлева Т. Экспериментальная экономика. Критический обзор // Вопросы экономики. – 1995.– №7.– С. 137–141.
17. Garland, Allen E., Pitts, Jerry J., Glatt, Evelyn S. The Experimental Housing Allowance Program. In Do Housing Allowances Work? / Ed. by Bradbury K.J., Downs A. – Washington, D.C.: Brookings Institution, 1981.
18. Hausman, Jerry A., and Davis A. Wise, eds. Social Experimentation. – Chicago: University of Chicago Press, 1985.
19. Pietri-Tonelli A. de. Lezioni di scienza economica razionale e esperementale. – Rovigo, 1921.
20. Rosen, Harvey S. Public Finance. – Illinois: Homewood, 1988. – 614 p.
21. Smith, Vernon L. Experimental Economics: Induced Value Theory. - American Economic Review. – 1976. – №66. – P. 274–279.
22. Smith, Vernon L. Microeconomic Systems as an Experimental Science. – American Economic Review.-1982.– №72. – P. 923–955.
23. The Handbook of Experimental Economics / Ed. by J.H. Kagel, A.E. Roth. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1997. – 740 p.

УДК 330.35:330.834

АНТОНЧУК Д.І.

ДО ПИТАННЯ АНАЛІЗУ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПЕРЕХІДНИХ ЕКОНОМІК КЕЙНСІАНСЬКИМИ МОДЕЛЯМИ

Розпад соціалістичного табору та Радянського Союзу зробили питання розвитку та економічного зростання надзвичайно актуальним. Уряди перехідних країн спочатку дуже оптимістично оцінювали можливості застосування рецептів економічної теорії в якості основи модернізації своїх країн, вважаючи, що достатньо ввести додаткові умови та змінити деякі параметри в традиційних моделях, щоб створити адекватну концепцію розвитку трансформаційних економік.

В даній ситуації передбачалося, що проблеми перехідних економік аналогічні тим проблемам, які в минулому вирішували країни, які сьогодні є високорозвинутими. Почали проводитися радикальні економічні реформи, що мали забезпечити швидкі результати. Однак внаслідок вузькості внутрішнього ринку та нестачі ресурсів для модернізації, реформи не принесли очікуваних результатів.

Зазначені причини зниження економічного розвитку та середньодушового рівня ВВП описав у своїх роботах Р.Нурксе. Нестача капіталу, на його думку, призводить до низького рівня продуктивності праці, що, в свою чергу, спричиняє низький рівень доходів. Звідси – слабка купівельна спроможність і як наслідок недостатні стимули до інвестування. В умовах обмеженості заощаджень і відсутності інтересу до капіталовкладень нестача капіталу визначається як типова риса перехідних економік.

Крім Нурксе розробкою теорії економічного розвитку відсталих країн займався Х.Лейбейнстайн, Г.Зінгер, Р.Пребиш, результати роботи яких були згруповані в концепцію “порочного кола злиденності”. В зазначеній теорії відсталість пов’язується із інституційними умовами, а саме, із низькою кваліфікацією робочої сили і нерозвиненістю систем народної освіти і професійної підготовки. Робиться висновок, що відстала економіка не дозволяє виділити достатні асигнування для розвитку освіти, професійної підготовки і перепідготовки кадрів. Нерозвиненість системи загальної і спеціальної освіти спричиняє низький рівень кваліфікації робочої сили, постійну нестачу спеціалістів, що не дає можливість підвищити продуктивність праці. А невисокий рівень продуктивності праці і невисокі темпи її зростання є головною причиною відсталості економіки, яка вже не може виділити необхідні асигнування для кардинальної зміни існуючого стану.

Відповідно до кейнсіанської традиції, низькі темпи економічного зростання пов’язані із низьким рівнем доходу, який, в свою чергу, спричиняє низький рівень споживання і нагромадження. Низький рівень споживання є наслідком неефективного попиту, який спри-

чинює вузькість внутрішнього ринку і низькі темпи зростання інвестицій, а вони приводять до низької ефективності виробництва, низької прибутковості і низьких стимулів до зростання виробництва, що в кінцевому рахунку пояснює невисокий дохід.

Крім цього, кейнсіанці розглядають негативний вплив політичної нестабільності, коли існує висока небезпека порушення прав власності, націоналізації приватних підприємств, введення обмежень на репатріацію прибутків. Все це не сприяє залученню в країну іноземних інвестицій і спричиняє втечу національного капіталу закордон. Низькі темпи зростання заощаджень та низькі об’єми інвестицій приводять до стагнації або навіть до падіння національного виробництва, високого рівня інфляції, посилення соціальної напруги. Багато із цих рис типові для сучасної України, яка також потрапила в деякій мірі до “порочного кола злиденності”. Теоріям “порочного кола злиденності” характерний ряд недоліків: відсутність повного набору обмежуючих факторів і незавершеність ланцюгів впливу, їх сприйняття як замкнених. Це перешкоджає розподілу зв’язків на первинні і вторинні, що обґрунтовує ідею про безваріантність зовнішнього поштовху для виходу із стану занепаду.

На початку економічного зростання перехідних економік (для України цей період почався наприкінці 1999 р.) особливої актуальності набула інша кейнсіанська концепція економічного зростання – теорія переходу до самопідтримуючого зростання. Зазначена концепція була розроблена У.Ростоу, її головна ідея полягає в обґрунтуванні переходу від традиційного суспільства до сучасного суспільства західного типу. Розвиваючи теорію, Ростоу сформулював теорію стадій економічного зростання.

Спочатку виділялося три стадії зростання, пізніше їхнє число зросло до п’яти:

- 1) “традиційне” суспільство;
- 2) період створення передумов для “зльоту”;
- 3) “зліт”;
- 4) рух до зрілості;
- 5) епоха високого масового споживання.

Критерієм виділення стадій були переважно техніко-економічні характеристики: рівень розвитку техніки, галузева структура господарства, частка виробничого нагромадження в національному доході, структура споживання.

Для того щоб зростання стало автоматичним, самопідтримуючим, необхідно виконання деяких умов: різке збільшення (подвоєння) частки виробничих інвестицій в національному доході (з 5% до як мінімум

10%); стрімкий розвиток одного або декількох секторів промисловості; політична перемога прихильників модернізації економіки над захисниками традиційного суспільства.

Пізніше Ростоу виділяє шосту стадію – стадію “пошуку якості життя”, коли на перший план висувається духовний розвиток людини. Зазначена стадія – це мета, до якої намагаються приблизити свої економіки уряди усіх перехідних країн.

Розвиток за такого підходу розуміється як синонім високих темпів зростання. Глибокі соціальні, інституційні зміни відкидаються на другий план, на перший план виходить співвідношення об’єму інвестицій і темпів зростання валового національного продукту.

Зазначена теорія має наступні недоліки: вона характеризує економічні відносини не системно, а тільки їх окремі елементи, недооцінюючи соціально-правові моменти; абсолютизується тільки один період розвитку – підготовка і розгортання промислової революції, науково-технічна революція не розглядається; аналізуються в основному соціально-психологічні складові, соціально-економічні зрушення не піддаються системному аналізу; абстрактний характер кількісних критеріїв, запропонованих для виділення стадій. Крім того, в теорії самопідтримуючого зростання найважливішою тезою є подвоєння частки виробничих інвестицій в національному доході. Однак вона суперечить історичному досвіду розвинутих капіталістичних країн, в яких частка внутрішнього нагромадження в національному доході була набагато вищою за 5% і подвоєння її не сталося [1, ст. 146].

Концепція переходу до самопідтримуючого зростання мала великий вплив на подальший розвиток теорій економічного зростання – концепції “великого поштовху”, які стали синтезом двох теорій: “порочного кола злиденності” та “самопідтримуючого зростання”. Основоположником даних теорій є П. Розенштейн-Родан, який сформулював концепцію на прикладі слаборозвинутих країн європейської периферії. В подальшому вона використовувалась Р. Нурксе, Х. Лейбенштайном, Г. Зінгером для обґрунтування передумов модернізації країн – бувших колоній. Головна увага приділялася впливу автономних інвестицій, які були спричинені економічною політикою держави, направленою на зростання національного доходу.

Кейнсіанство не було готове до вирішення цих проблем. Модель Кейнса розглядала тільки депресивну економіку в короткостроковому періоді. Необхідно було доповнити її і розповсюдити на довгостроковий період. Вирішенням даної проблеми займалися Р. Харрод і Е. Домар. Стратегічною змінною, за допомогою якої вони намагалися управляти економічним зростанням, був об’єм інвестицій.

Відповідно моделі Е. Домара, щоб зберігалася рівновага, інвестиції і національний дохід повинні зростати однаковими і постійними в часі темпами. Однак така динамічна рівновага рідко буває стійкою, і вза-

галі, спочатку модель Е. Домара не претендувала на роль теорії зростання. Вона була спробою розширити умови короткострокової кейнсіанської рівноваги на довгостроковий період.

В моделі Р. Харрода на відміну від моделі Е. Домара, інвестиції задані ендегенно. Для цього він доповнив мультиплікатор Кейнса принципом акселератора і ввів в модель сподівання підприємців. Принциповим є те, що Харрод ввів поняття “гарантований темп зростання”, що забезпечує рівноважний рівень в економіці і повне використання виробничих потужностей. Якщо фактичний темп зростання нижче гарантованого, то економічна система віддаляється від стану рівноваги.

Однак для перехідних економік важливо, як співвідноситься гарантований темп зростання з природним, тобто таким, який забезпечує “повну зайнятість” населення.

Якщо гарантований темп зростання вище природного, то внаслідок нестачі трудових ресурсів фактичний темп зростання буде нижчим від гарантованого, і виробники, сподівання яких не виправдалося, знизять обсяги випуску і інвестицій: почнеться депресія.

Якщо гарантований темп зростання менше природного, то фактичний темп може перевищити гарантований, оскільки існуючий надлишок трудових ресурсів створює передумови для зростання інвестицій: почнеться бум.

Тільки за умови рівності гарантованого, природного і фактичного темпів зростання досягається ідеальний розвиток національної економіки. Оскільки будь-яке відхилення інвестицій від умов гарантованого темпу зростання виводить систему із рівноваги і приводить до дисбалансу попиту і пропозиції, то динамічна рівновага в моделі Харрода нестійка.

Моделі Харрода і Домара доповнювали одна одну і вони були об’єднані в єдину модель, яка стала основною кейнсіанською моделлю розвитку економіки. На цій моделі ґрунтується теорія “великого поштовху”, яка стала наступним етапом теорій зростання. В моделі передбачалося, що для модернізації економік потрібні великі вливання капіталу, в результаті яких почнеться самопідтримуюче зростання. Мобілізувати фінансові ресурси на добровільній основі є нереальним, тому акцент робиться на примусових заощаженнях, що утворюються в результаті грошово-кредитної і податкової політики держави. Неефективність фіскальної системи може компенсуватися імпортом капіталу. Розмір зовнішніх інвестицій повинен бути достатнім для початку незворотного зростання, в іншому випадку виникає небезпека, що вона повністю піде на забезпечення поточних потреб.

В аспекті теорій економічного зростання перехідних економік, критичне ставлення теоретиків “великого поштовху” до регулюючої здатності ринку надзвичайно важливе. Тому більшість прихильників теорії “великого поштовху” розглядають ринок як статичну, а не динамічну систему, яка в сама собою не в змозі

здійснити модернізацію перехідних економік і вивести країни на траєкторію економічного зростання.

Економічний розвиток за цього підходу розуміється як глибокі структурні зміни, що охоплюють основні сфери економіки. Так само як і в теоріях самопідтримуючого зростання, основне місце в теоріях “великого поштовху” займають техніко-економічні проблеми. Відсутність сучасних галузей економіки сприймається як головна перешкода зростання, тому створенню комплексу сучасних галузей надається першочергова увага.

Зазначені теорії, не дивлячись на свою прогресивність, орієнтуються на зовнішні ресурси. Тому зовнішні запозичення були сприйняті урядами пере-

хідних країн як вихід із економічної кризи. Однак, повернути кредити і при цьому забезпечити економічне зростання – непросте завдання. За кредити іноземні інвестори вимагають посилення контролю за економічними процесами. Тому під впливом втручання країн-донорів у внутрішні справи країн-реципієнтів дуже швидко прийшло розчарування урядів і населення перехідних країн у впровадженні малоефективних кейнсіанських концепцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нуреев Р. Теории развития. Вопросы экономики № 4, 2000, с. 137–156.

УДК 004.451.9

БЕЗКРОВНИЙ М.С. – викладач

РОЗВИТОК ОПЕРАЦІЙНИХ СИСТЕМ ДЛЯ ПК

Підґрунтя для розробки і розвитку операційних систем (ОС) для персональних комп'ютерів (ПК) було закладено значними попередніми теоретичними і практичними наробками та технологічними успіхами в галузі апаратного та програмного забезпечення обчислювальної техніки. Розглянемо стисло основні теоретичні та історичні відомості щодо динаміки розвитку ОС для обчислювальних систем.

У комп'ютерах першого і в багатьох комп'ютерах другого покоління не тільки операційних систем, а, взагалі, ніякого програмного забезпечення (ПЗ) не існувало. Комп'ютер розумів і виконував тільки команди в машинних (цифрових) кодах, які вводилися програмістом в оперативну пам'ять з пульта управління або з перфострічок. Розподіл пам'яті між командами програми, початковими і проміжними даними також виконував сам програміст. Це була дуже кропітка і громіздка робота.

Після введення програми програміст вказував з пульта управління адресу комірки пам'яті, з якої вона починалася, і запускав програму на виконання. Якщо комп'ютер не розумів деяку команду або виникала груба помилка, наприклад, ділення на нуль, виконання програми припинялося. Програміст зобов'язаний був проаналізувати стан регістрів арифметично-логічного пристрою (АЛЛ), пристрою управління (ПУ) та деяких комірок оперативної пам'яті (ОП), знайти, ліквідувати помилку і виконати програму спочатку. У разі відсутності помилок отримані результати виводилися на світлове табло пульта управління або на електрифіковану друкарську машинку.

Така організація роботи призводила до неефективного використання апаратних ресурсів комп'ютера. Дійсно, хоча комп'ютери перших поколінь ще не мали дуже високої швидкодії, вони набагато перевищували темп роботи програміста. Повільна робота за пультом призводила до того, що швидкісні АЛЛ, ПУ

і оперативна пам'ять, які складали основу комп'ютера, більшу частину часу простоювали. А комп'ютери того часу коштували величезні гроші. Та й сама робота програміста була неефективною, тому що йому доводилося виконувати рутинні операції з розподілу пам'яті комп'ютера і кодування інформації.

Для подолання цих недоліків були розроблені різноманітні системні інструментальні програми, які постачалися разом з комп'ютером і були доступні всім програмістам: транслятори, бібліотеки функцій, редактори зв'язків, завантажувальники, відлагоджувачі, драйвери тощо.

Поява персональних комп'ютерів в деякій мірі змінила концептуальні підходи до розвитку ОС. Оскільки ПК призначалися для масового персонального використання, то першочергова увага стала приділятися розробці зручного і зрозумілого інтерфейсу користувача. Надалі тип інтерфейсу набув такого важливого значення, що він став використовуватися в назві ОС, а саме: текстові і графічні операційні системи [2]. Тому тип інтерфейсу доцільно обрати як головну ознаку, яка найточніше характеризує покоління розвитку ОС. Слід однак зазначити, що чітко й однозначно визначити періоди кожного покоління операційних систем неможливо. Справа в тому, що в один і той же період одночасно існували і навіть ще розвивалися декілька поколінь ОС. Це особливо стосується ОС MS DOS, Windows 3 і Windows 9. Перша версія ОС Windows з'явилася ще у 1984 році, період їх активного розвитку та впровадження почався в 1990 році, а остання версія ОС MS DOS 6.22 була випущена у 1994 році і використовується і до цього часу в деяких організаціях та установах. У зв'язку з цим наведені нижче періоди кожного покоління ОС слід розглядати як періоди найактивнішого їх розвитку та впровадження.

Перше покоління – операційні системи з текстовим інтерфейсом. Час активного їх розвитку охоплює період

з 1981 р. до 1990 р. Команди ОС цього покоління набиралися вручну в командному рядку після ознаки запрошення системи, що вимагало знання їх структури.

Перша ОС з інтерфейсом командного рядка була розроблена компанією Microsoft у 1981 році і мала назву MS DOS 1.0 (Microsoft Disc Operating System). Вона містила 4000 рядків початкового асемблерного кода, займала 8 Кбайт пам'яті і працювала з процесором Intel 8086 її аналогом була ОС CP/M фірми IBM.

Друге покоління – текстові операційні системи з графічною оболонкою. Охоплює період з 1990 року до початку 1995 року. Першою такою системою була Windows 1.0, яка з'явилася ще в 1984 році. Однак, дійсний фундамент для їх подальшого розвитку було закладено у версії Windows 2.0 у 1987 році. У ній була реалізована система вікон, що перекриваються, використовувався захищений режим роботи процесорів класу i80286 і вище. Це дозволило програмам вийти за межі 640 Кбайт простору оперативної пам'яті.

Третє покоління – повноцінні графічні операційні системи. Час інтенсивного їх розвитку охоплює період з 1995 до 2000 року. Першою операційною системою цього покоління була система Windows 95, яка з'явилася в серпні 1995 року. Вона була 32-розрядною ОС для ПК і підтримувала багатозадачний багатокористувацький режим і дозволяла працювати в захищеному режимі з процесорами сімейства Intel. Сам інтерфейс був значно кращим і зручнішим інтерфейсу системи Windows 3, його можна було настроїти так, як подобається користувачеві. Уперше у Windows 95 було інтегровано програмно-драйверний комплекс DirectX, який надавав прямий доступ до апаратних пристроїв в ПК, наприклад, звукової карти, відеоплати тощо. Система ActiveMovie забезпечувала підтримку відтворення різних типів мультимедійних фільмів від музики у форматі MIDI до відео дисків. Windows 95 автоматично розпізнавала периферійні пристрої, мала більш удосконалений механізм настроювання і конфігурації.

Новим елементом інтерфейсу було контекстне меню, яке можна було відкрити на необхідному об'єкті і виконати певні операції. Це прискорило процес роботи з об'єктами. Крім того, з'явився новий елемент – ярлик, який дозволив прискорити доступ до додатків. Каталоги стали називати папками. Дозволялося використовувати довгі імена. Ще одна особливість інтерфейсу – наявність панелі завдань, на якій розміщена кнопка Пуск. Натиснення цієї кнопки відкриває доступ до головного меню. Вікна додатків можна згорнути, але їх кнопки залишаються на панелі завдань. Цим самим оперативність роботи з вікнами значно покращилася В операційну систему були вбудовані текстовий редактор WordPad, графічний редактор Paint, блокнот, калькулятор. Для роботи з жорстким диском використовувалися утиліти оптимізації розміщення інформації на диску (дефрагментація), утиліти резервного копіювання тощо. Протягом наступних двох років з'явилися нові операційні системи, серед яких виділялася OS/2.

Четверте покоління – графічні операційні системи з поширеними мультимедійними можливостями. Це покоління почалося з ОС Windows XP, яка випускається у двох варіантах: Home Edition і Professional. Обидві – 32-розрядні. Це багатозадачна і багатокористувацька ОС, причому кожний користувач може настроїти систему відповідно до власних потреб. Має розширений інтерактивний довідник, а також електронний підручник з відомостями про альтернативні способи розв'язання задачі [4].

ОС має оновлений інтерфейс, який простіший і зручніший у роботі від попередніх версій. Інтерфейс веб-сторінок дозволяє переглянути відомості про файли і папки. Для кожної папки можна викликати список операцій, котрі можна виконати над її вмістом. Операційна система має вбудовані засоби стиснення файлів і папок [3]. Крім того, поліпшені можливості роботи з пристроями Plug and Play.

Розширені мультимедійні можливості системи. Зокрема, ОС має засоби для створення власних фільмів. Покращилися можливості для відтворення музики, запису даних на компакт-диски, перегляду зображень та їх друку.

Поліпшена система захисту Windows XP. Зокрема передбачені заходи випадкового знищення файлів та заходи з їх відновлення. Підвищена безпека роботи в Інтернеті.

Сучасні операційні системи мають монолітне ядро, яке реалізується як єдиний процес, елементи якого використовують один і той же адресний простір. Ядро забезпечує взаємодію між процесами, роботу з адресними просторами та основне планування.

Підтримку інших сервісів ОС забезпечують процеси, які запускаються в режимі користувача, їх часто називають серверами. Ядро працює з ними так само, як з іншими додатками.

Крім того, сучасні ОС підтримують симетричну багатопроцесорну обробку даних, розподіляючи процеси між усіма процесорами. Вони підтримують також об'єктно-орієнтовану технологію, яка дозволяє програмісту настроювати операційну систему відповідно до умов її функціонування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Леонтьев В.П. Новейшая энциклопедия персонального компьютера 2001. – М.:ОЛМА – ПРЕСС, 2001. – 847 с.
2. Информатика. Базовый курс. 2-е издание / Под ред. С.В. Симоновича. – СПб.: Питер, 2003. – 640 с.
3. Пасько В.П. Энциклопедия ПК. Аппаратура, Программы. Интернет. – Киев: Издательская группа ВHV; СПб.: Питер, 2004. – 800 с.
4. Использование Microsoft Windows XP Home Edition. Специальное издание.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом "Вильямс", 2002. – 896 с.
5. Гуржій А.М., Поворознюк Н.И. Самсонов В.В. Информатика та інформаційні технології: Підручник для учнів професійно-технічних навчальних закладів. – Харків: ООО "Компанія СМІТ", 2003. – 352 с.

УДК 339.924 (477)

ГРІНА І.

Наук. керівник ПАТАРІДЗЕ М.В.

МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ У СВІТОВИЙ ПРОСТІР

Доведено, що нинішня ситуація характеризується глобальною трансформацією усіх країн світу до нового якісного стану, нового типу цивілізації третього тисячоліття. Також розуміємо, що розв'язання цих нагальних завдань здійснюється на різних рівнях та у різноманітних сферах суспільства. Світові проблеми обговорюються, вивчаються й вирішуються певною мірою в Організації Об'єднаних Націй та її підрозділах, регіональні питання - у межах сучасних інтеграційних об'єднань, економіка окремих країн - державними та іншими установами, науково-дослідними інституціями. За такого великого розмаїття неабиякого значення набувають наукове узагальнення, синтез існуючих теорій і концепцій та їх адаптація до потреб і реалій економіки України.

Об'єктивна необхідність вимагає поступового, але неухильного включення економіки України до системи міжнародного поділу праці (МПП), світових інтеграційних процесів, треба враховувати усі вихідні, визначальні умови, що складаються у світовій економічній системі.

- По-перше, вона дедалі більше стає глобальною цілісністю, в якій посилюється взаємозалежність національних економік на основі поглиблення транс націоналізації виробництва та обігу, всього господарського життя.

- по-друге, зростає і інтенсивність регіональних інтеграційних процесів, що веде, з одного боку, до виникнення великих економічних просторів та вилучення відповідного ефекту за рахунок зростання масштабів виробництва, а з іншого - до сегментації світового ринку, до секторизації єдиного світового господарства внаслідок створення відносно замкнутих торгово-економічних блоків та інтеграційних угруповань.

- по-третє, глобальна економіка як міжнародна господарська система характеризується циклічністю розвитку, яка впливає на динаміку, темпи та пропорції економічного поступу окремих країн як її елементів та ланок.

- по-четверте, домінуючими факторами і світового, і національного економічного розвитку стають інтелектуально-інформаційні складові, які отримують могутній поштовх внаслідок науково-технологічної революції.

- по-п'яте, поступово змінюється економічна основа сучасної цивілізації. Індустріальна модель розвитку визначається пріоритетом знань, людського капіталу, формування "економіки розуму", "економіки думки".

Ми вважаємо, що одним з найважливіших етапів в інтеграції України у світовий простір є входження України до ЄС.

Також, важливими етапами на шляху повернення України в Європу було підписання Угоди про Партнерство і Співробітництво між Україною та ЄС і ратифікація цієї Угоди Верховною Радою в листопаді 1995 року, Підписання Тимчасової Угоди про торгівлю та питання, пов'язані з торгівлею - першої такої угоди з однією з Нових Незалежних Держав, а також підписання Президентом України Л.Д.Кучмою та Головою Європейської Комісії паном Жаком Хантером спільної заяви по результатам переговорів, що стало першим прецедентом по відношенню до держави не члена ЄС, в червні 1995 року.

Особливого значення для поглиблення довіри до України та закріплення позитивного ставлення Європейської спільноти до нашої держави набуває вирішення питання про вступ України до Ради Європи, що вже відбулося.

Інтеграція у західноєвропейські структури та розвиток співробітництва з ЄС є не самоціллю, а засобом досягнення, в першу чергу, конкретних економічних цілей. Обсяг торгівлі між Україною та ЄС у 7 разів перевищує обсяг торгівлі України з США. Українські товаровиробники, у першу чергу з найбільш конкурентоздатних сфер української економіки: металургійної і текстильної промисловості, сільського господарства, певних сфер наукомістких та енергетичних технологій, мають отримати більше можливості для експорту своїх товарів у Західну Європу. Підготовка нової угоди з ЄС по текстилю, угоди щодо науково-технічного співробітництва, зменшення митних, нетарифних та інших обмежень у взаємній торгівлі сприяння скорішому набуттю чинності. Угоди про Партнерство та Співробітництво та практичній реалізації Тимчасової Угоди про торгівлю між Україною та ЄС, - цим та багатьом іншим невідкладним завданням буде присвячена головна увага Постійного представництва України при ЄС.

На нашу думку, Україна не є самотньою у своїх намаганнях вирішувати нагальні завдання економічних відносин з ЄС. Консультації з цього приводу з представниками кількох країн-членів ЄС свідчать, зокрема, про їх принципову готовність у межах політичних та економічних реалій сприяти зменшенню митних та інших зборів на продукцію, що експортується з України до ЄС та розширення існуючих квот по групі так званих "чутливих товарів": сталі, текстилю, ядерних товарів та сільгосппродукції. Ці країни підтримують раціональне і прагматичне ставлення України до її інтеграції у західноєвропейські структури.

Під час останніх зустрічей і переговорів в Європейській Комісії розглядалися хід підготовки до запланованого на 1995 р. в м. Києві засідання Спільного комітету України та Європейської Комісії, процес ратифікації Угоди про Партнерство та Співробітництво і набуття чинності Угодою про торгівлю між Україною та ЄС, проблеми узгодження підходів сторін до чорнобильського питання, підвищення ефективності програм технічної допомоги по лінії Тасі, які мають розглядатись не як самодостатня категорія, а як засіб для досягнення конкретних, в першу чергу – економічних цілей.

Багато зусиль Україна доклала, щоб стати повноправним членом РС – впливової міжнародної регіональної інституції.

УДК 330.322:334.74

ГОНЧАРУК А.М.

ІНВЕСТИЦІЙНА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ ПЕРЕРОБНОЇ ГАЛУЗІ

Сучасний стан розвитку підприємств переробної промисловості. Найважливішим фактором динамічного економічного і соціального розвитку України в контексті підвищення конкурентоспроможності національної переробної галузі є впровадження результатів наукових досліджень у практику, наявність можливостей адекватної реакції на світові науково-технологічні досягнення та ефективне їх використання в інтересах вітчизняного виробництва. Сьогодні значна частина вітчизняних товарів переробної галузі не відповідає сучасному рівню наукового і технологічного забезпечення, що обумовлює їх неконкурентоспроможність як на зовнішньому, так і на внутрішніх ринках.

Ситуація погіршується відсутністю організаційно-економічних механізмів інвестування масштабних технологічних змін переробної галузі. Існуючий порядок фінансування державних науково-технічних програм, як правило, не забезпечує досягнення заданих кінцевих результатів. Органи виконавчої влади на різних рівнях неефективно використовують кошти для інноваційної трансформації. У той же час недержавні комерційні структури поки ще не зацікавлені в здійсненні довгострокових проектів, що забезпечували б базові технологічні зміни. У зв'язку з цим потрібні негайні та ефективні заходи, спрямовані на збереження і розвиток підприємств переробної галузі України і забезпечення більш ефективного їх використання.

П'ятнадцятилітній період життя держави дає підстави стверджувати, що стратегія реформ у переробній галузі в теоретичному і практичному плані була правильною. В 90-і роки, особливо з 1994 року, разом з прогресивною частиною науковці-еконо-

Історична для нашої держави подія відбулася 9 листопада 1995 р., коли було затверджено рішення Парламентської Ассамблеї РС про вступ України до цієї авторитетної міжнародної організації. Ця подія стала актом юридичного визнання авторитету України, її права на входження в усі європейські структури, що створює на континенті нову політичну ситуацію, дає Україні шанс на поглиблення демократичних перетворень.

ЛІТЕРАТУРА

1. В.М. Гець. Перспективи розвитку економіки України та можливий вплив на нього інноваційних факторів // Наука та наукознавство. – 2006. - №3. – С.24-28.

місти відмовилися від теорії трудової вартості, яка не спрацювала в сільському господарстві та переробних галузях жодної країни світу, і сприйняли теорію ресурсної вартості. Перехід на ринкову, господарюванню за своїм змістом систему господарювання поставив на порядок денний вирішення проблеми економічності та ефективності використання не тільки праці (за теорією трудової вартості), а й усіх ресурсів: землі, основних засобів, оборотних фондів і праці. Додаткова вартість створюється всіма названими видами ресурсів, але більша її частина створюється завдяки землі. Та частина додаткової вартості, яка абсолютизувалась лише як результат праці, є відносною додатковою вартістю. За теорією трудової вартості створена додаткова вартість незаслужено приписувалася лише праці, і при розподілі новоствореної вартості направлялася на малоефективну діяльність. Тому головною причиною кризових явищ пов'язана з обмеженістю економічної теорії. Це підтверджено також кризою переробних галузей в усіх країнах СНД, де реформи не проводилися. Тому, на наш погляд, стратегічним завданням в найближчий час для науки повинна стати концентрація зусиль на доопрацюванні економічної теорії переробної галузі.

Проблеми галузі. В процесі реформування окремі підприємства харчової і переробної промисловості не виробили чіткої політики подальшого розвитку інвестування в сучасних умовах, зволікають з переорієнтацією випуску продукції на зовнішній ринок.

Через спад виробництва на окремих підприємствах значно погіршилась фінансово-економічна ситуація, кредиторська заборгованість перевищує дебіторську, продовжується відтік кадрів.

Обмежує розвиток продовольчого ринку технічна відсталість частини підприємств. Через нестачу інвестиційних ресурсів недостатньо оновлюються основні виробничі фонди, збільшується їх моральне та фізичне зношення, немає можливості зменшувати затрати на виробництво, освоювати нові прогресивні технології.

Шляхи формування інвестиційного ринку переробної промисловості України. Перспективним стратегічним напрямком вирішення проблем у переробній галузі є перехід вітчизняного виробництва на інноваційний шлях розвитку. З урахуванням ситуації, яка склалася, необхідно більш чітко визначити концептуальні принципи державної і регіональної науково-технологічної та інноваційної політики, виходячи з економічних, соціальних, екологічних, оборонних та інших національних інтересів. В Концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку України поставлено завдання розробити і реалізувати комплекс заходів, що сприяють підвищенню якісних характеристик вітчизняного науково-технологічного потенціалу до рівня стандартів розвинених країн, інтенсифікувати процеси оволодіння науковими знаннями в технологічній сфері та їх практичного використання.

Стратегічне значення для розробки і впровадження конкурентоспроможної продукції переробної галузі на даному етапі має створення нових інноваційних структур шляхом інвестування. Це обумовлено тим, що перехід на шлях активізації інвестиційної та інноваційної діяльності вимагає якісно нової організації взаємозв'язків і взаємодії між всіма учасниками інноваційного процесу, закріплення нових функцій за відповідними органами управління на державному і регіональному рівнях. Ефективність інноваційної діяльності насамперед залежить від того, як взаємодіють між собою учасники єдиної колективної системи одержання і використання нових знань і технологій: науково-дослідні інститути, вузи, конструкторські бюро, підприємства та інші інноваційні структури, діяльність яких спрямована на розробку і виробництво конкурентоспроможної продукції.

Тому одним з найбільш пріоритетних напрямків науково-технологічного та інноваційного розвитку повинно стати інвестування наукоємних виробничих процесів переробної галузі на основі створення і функціонування інноваційних структур, у тому числі технологічних парків. Як і інші інноваційні структури, технопарки виступають як організаційно-економічна форма впровадження нової техніки і прогресивних технологій у різні галузі господарського комплексу. Завдяки цьому підвищується наукоємність і конкурентоспроможність продукції і послуг.

Вважаємо також доцільним впроваджувати в Україні інвестиції в контрактні компанії асоціативного типу, що об'єднують виробників сільськогосподар-

ської продукції з переробними підприємствами, а також іншими юридичними і фізичними особами. Для становлення повноцінного ринку продовольства держава має стати рівноправним партнером на ринку; державний контракт і замовлення повинні реалізовуватися з урахуванням попиту і пропозиції і підкріплюватися ресурсним забезпеченням та іншими ефективними стимулами. На перехідному етапі до ринку економічний механізм контрактних відносин повинен передбачати стадії:

- квотування споживчого кошика,
- державне замовлення,
- ліцензування контрактних відносин.

Подальший стан внутрішнього розвитку переробної галузі багато в чому залежатиме від створення нових стабільних економічних умов. Переробна галузь України має необхідну базу для витіснення імпортних продуктів харчування з внутрішнього ринку, а також послідовного нарощування експортних поставок.

Відповідно до вимог ринку належить налаштувати кредитний механізм. При цьому навантаження на бюджет повинно зменшуватись, а на ціну - зростати. Систему податків потрібно пов'язати з прибутками, тоді буде і база оподаткування.

У сфері управління першочергово розвинути державне управління, спрямувати основні зусилля на вдосконалення системи управління на рівні питань 1-го та 2-го блоків. Головне в управлінні – задоволення інтересів власників, підвищення наукоємності виробництва господарств на основі інжинірингу за допомогою залучення інвестицій, високих сучасних технологій та міжнародної інтеграції.

Без цих кроків неможливо вирішити проблеми підготовки і перепідготовки кадрів, посилення наукового забезпечення агропромислового виробництва яка в свою чергу теж вимагає залучення інвестицій.

Поставленої мети дозволить досягти забезпечення наявності конкурентоспроможної переробної техніки високого технічного рівня, шляхом залучення інвестицій; формування розгалуженої мережі сервісних підприємств і ринку інженерно-технічних послуг за участю вітчизняних та зарубіжних виробників техніки (фірмове обслуговування); кредитування сільськогосподарських підприємств для закупівлі техніки за рахунок вітчизняних та зарубіжних кредиторів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В.М. Аньшин. Инвестиционный анализ: Учеб.- практ. пособие. – М.: Дело, 2005. – 280 с.
2. Статистичний щорічник України за 2005 рік. – К.: Техніка, 2004. – 602 с.
3. Економіка України у 2005 р. // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 15 (2186). – С. 6–7.
4. Тамуров В.И., Чани А.С., Шайхет Л.Е. Эконометрия: Учеб. Пособие. – Донецк: Дон. ГАУ, 2006. – 136 с.
5. An Examination of Current Equity Market Development. SEC, Washington, 2005 – 2006.

УДК 338.22

ГОРОДЕЦЬКА М.О. – к.е.н.

ТУГОЛУКОВ С.І. – к.е.н.

**СКЛАДОВІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:
ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СИСТЕМОУТВОРЕННЯ**

Незважаючи на те, що сучасне підприємництво в Україні набуло свого розвитку досить недавно, це поняття встигло міцно увійти до нашого лексикону. Підприємництво – це самостійна, постійна, ініціативна діяльність у сфері виробництва, надання послуг і торгівлі, що здійснюється на власний страх і ризик з метою отримання прибутку.

Вперше поняття “підприємець” з’явилося ще в середньовіччі. У Франції так називали людину, яка відповідала за організацію феєрверків та свят. Перше наукове визначення підприємництва спробував дати англійський вчений Річард Кантільйон, який розглядав його як особливу економічну функцію, найголовнішою рисою якої є ризик. З того часу слова “підприємець” та “ризик” стали нерозлучними супутниками і стоять поряд навіть у юридичних формулюваннях.

Складовими підприємництва є: свобода у виборі напрямів і методів господарювання, самостійність у прийнятті рішень, відповідальність за прийняті рішення, їхні наслідки і пов’язаний з цим ризик, орієнтація на досягнення комерційного успіху – отримання прибутку. Як бачимо, трансформація людини в підприємця може відбуватися з різних причин: одних приваблює незалежність, других – можливість зайнятися улюбленою справою, третіх – прагнення до заможності, багатства, а деяких – елементарна відсутність гідної роботи. Проте, не дивлячись на різноманіття причин, підприємництво передбачає певний стиль і тип поведінки в основі якого знаходяться ініціатива, пошук нетрадиційних рішень, масштабність, ризик, ділова хватка. І хоча 80% підприємців зазнають поразки у перші п’ять років свого існування і приблизно стільки ж з тих, що zostалися на плаву, – у наступні п’ять, проте бажання стати на тернистий шлях бізнесу не зникає. Адже, звісно краще “народитися” підприємцем, але разом з тим підприємництво – це ще й майстерність, якій потрібно вчитися – вчитися базовим знанням та навичкам, менеджменту, маркетингу, плануванню, математиці, статистиці та багато чому іншому.

Розвиток підприємництва потребує виконання певних умов, що створюються як з боку держави, так і з боку самого підприємця. До перших відносяться: стабільність економічної політики держави, яка надає підприємцям впевненості у тому, що вони не стануть жертвами кон’юнктурних політичних рішень; позитивна громадська думка, яка передбачає ставлення до підприємництва, як до престижного виду діяльності, розуміння його необхідності; стимулююча податкова система, котра сприяє відкриттю нових підприємств

і розширенню старих; існування розвинутої ринкової інфраструктури (консультативних фірм, інформаційних та інноваційних центрів тощо); існування інституту комерційної таємниці та системи захисту прав інтелектуальної власності; спрощення системи державного регулювання, а саме процедури відкриття і звітності.

Чинниками, що формують підприємницький успіх з боку самого підприємця є: висока кваліфікація, чітко обґрунтована ідея, широкі особисті контакти, фінансове забезпечення, наявність замовлень споживачів.

Вже кілька років Міжнародна Фінансова Корпорація займається дослідженням основних перешкод розвитку малих та середніх підприємств в Україні. Так, щорічні опитування керівників малих та середніх підприємств виявляють такі стримуючі фактори: високі ставки та велика кількість різних податків; низький попит на продукцію; часті зміни податкової звітності; необхідність ліцензування багатьох видів діяльності; часті перевірки державними органами; складність отримання кредиту; часті зміни законодавства; необхідність отримувати різні дозволи; складний процес сертифікації; неплатежі клієнтів; тиск кримінальних елементів; тиск місцевої влади; недостатність ділової інформації; надмірна кількість регуляторних актів щодо ведення бізнесу; недостатність управлінських знань.

Як бачимо, деякі з цих факторів мають зовнішній характер, тому їх подолання мало в чому залежить від самих підприємців. А деякі – внутрішні, подолання яких під силу кожному з них.

Одним з таких внутрішніх факторів є ефективний менеджмент. У сучасному діловому світі поняття “бізнес” і “менеджмент” нерозривно пов’язані. Адже менеджмент – це вміння досягати поставлених цілей, використовуючи працю, інтелект, мотиви поведінки інших людей. Основними завданнями менеджменту є: раціоналізація діяльності, стимулювання роботи колективу, постійний контроль за ефективністю діяльності, виявлення пріоритетності цілей і послідовності рішення, розробка стратегії та тактики розвитку, визначення необхідних ресурсів і джерел забезпечення ними.

З розширенням масштабів бізнесу ці завдання все більше ускладнюються.

Процес менеджменту складається з кількох стадій: розробки стратегії розвитку (мета менеджменту, прогнозування, перспективне планування), оперативно-

го управління (створення організаційної структури, стимулювання, координація) і контролю (аналіз досягнутих результатів).

Іншим, не менш важливим, фактором, який поєднує в собі ознаки як внутрішнього, так і зовнішнього характеру впливу, є маркетинг. Він зводиться до управління чотирма ключовими елементами – це так звані чотири Пі (в англійському варіанті – Product, Price, Place, Promotion). Усі чотири елементи тісно пов'язані між собою. Вони працюють таким чином: “Promotion” та “Place” створюють у споживача певні очікування від товару (послуги) і стимулюють до першої покупки, “Product” та “Price” сприяють задоволенню його потреби та мотивують робити покупки знову й знову.

Кожен елемент маркетингу являє собою широке поле діяльності. Вони можуть розглядатися як окремо, так і в сукупності.

Будь-який підприємець повинен розуміти, що структура маркетингу час від часу вимагатиме перегляду, оскільки: товари та послуги на ринку постійно вдосконалюються, з'являються нові товари та послуги, конкуренти можуть знизити ціни, застосовані маркетингові заходи можуть не принести очікуваного результату.

Маркетинг та менеджмент системно взаємодіють як елементи бізнес-плану. Планування бізнесу – невід'ємна складова підприємницької діяльності. Ще тільки починаючи свій бізнес, підприємець має знати його кінцеві результати. Якщо він не замислюється над цим, навряд чи йому варто розраховувати на успіх. Будь-який бізнес, який би він не був, - маленький чи великий – необхідно планувати. Залежно від цілей, які ставить перед собою підприємець, плани розподіляються на стратегічні, тактичні та оперативні.

Бізнес-план – це письмовий документ, у якому дається опис діяльності підприємства, аналіз проблем, що можуть виникнути при її здійсненні, та шляхи їх подолання. Головне запитання, на яке він має відповідати, – чи є сенс вкладати гроші в цю справу.

Залежно від мети планування бізнес-плани поділяються на: бізнес-плани для започаткування власної справи; бізнес-плани для розширення бізнесу. Залежно від мотивів написання розрізняють внутрішні та зовнішні бізнес-плани. Залежно від обсягу викладених фактів бізнес-плани можуть бути: повні (містять

усі розділи, детальні розрахунки, додатки та інші матеріали); достатні (містять усі основні розділи); стислі, у формі резюме (містять висновки до кожного розділу без обґрунтування та розрахунків) або техніко-економічні обґрунтування (з розрахунками).

Зовнішній бізнес-план розробляється тоді, коли потрібно залучити кошти. Відповідно його й складають “під інвесторів (партнерів, суміжників)”, наголошуючи на позитивних аспектах та уникаючи негативних.

У внутрішньому бізнес-плані розглядаються аспекти, які, можливо, ніколи не будуть зазначені в зовнішньому бізнес-плані. Тут справа розглядається з усіма її плюсами та мінусами, виявляються усілякі “підводні камені”, загрози та ризики, бо саме цей план має стати інструментом управління. Найдоцільніше писати відразу план не для зовнішнього, а для внутрішнього користування. По-перше, наявність внутрішньо орієнтованого бізнес-плану може стати в нагоді під час переговорів з потенційними інвесторами, адже вони можуть ставити запитання, і не висвітлені в зовнішньому бізнес-плані. По-друге, цілком можливо, що складаючи внутрішній бізнес-план, підприємець дійде висновку, що інвестори йому взагалі не потрібні, і він може функціонувати, не віддаючи нікому частини свого прибутку. Складається бізнес-план на 3–5 років, але не є чимось стабільним – по мірі надходження нової інформації його доцільно переглядати.

Економічні аспекти системоутворення підприємницької діяльності на сучасному етапі доповнюються державною підтримкою в таких напрямках: вдосконалення нормативно-правової бази; фінансово-кредитна й інвестиційна підтримка; створення і вдосконалення інфраструктури; інформаційна та консультативна підтримка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України “Про заходи щодо забезпечення підтримки та дальшого розвитку підприємницької діяльності” № 906/2000 від 15 липня 2000р.
2. Закон України “Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб-підприємців” № 755-IV від 15 травня 2003р.
3. Закон України “Про податок з доходів фізичних осіб” № 889-IV від 22 травня 2003р.
4. Арсентьев Е., Гірчак О., Демидович О., Дзюба М., Дюміна І., Коніщева Н., Шинкаренко М. Підприємництво: крок за кроком. – Донецьк, 2004. – 320 с.

УДК 378.013

ГУДЗИНСЬКИЙ О.Д. – д.е.н.

ПАХОМОВА Т.М. – к.е.н.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ В КОНТЕКСТІ ІНСТИТУЦІЙНО-СТРУКТУРНОЇ ПЕРЕБУДОВИ

Зміна цільової спрямованості діяльності підприємницьких структур вимагає переорієнтації погляду організації як системи та управлінської команди на

факторі забезпечення успіху. Пріоритетності надається факторам зовнішнього середовища, факторам майбутніх стратегічних змін.

При цьому важливо сформувати систему упереджувальну дію підприємницьких структур до змін у зовнішньому середовищі. Реалізація такого підходу можлива за умов наявності управлінської команди в господарюючих структурах з стратегічним мисленням, з функціями системно-стратегічних аналітиків та проєктантів організаційних утворень. Така категорія спеціалістів повинна готуватись у вищих навчальних закладах. Це вимагає перегляду окремих положень ОПП (освітньо-професійних програм) та ОКХ (освітньо-кваліфікаційних характеристик) ряду спеціальностей із напрямку "Менеджмент" та "Економіка підприємництва", а також програм навчальних дисциплін, змістовної частини підручників та навчальних посібників. Слід зазначити, що більшість навчальної літератури не спрямована на виведення фахівців на третій і особливо четвертий рівень знань – стратегічного творчого мислення і творчого уміння. Виведення студентів на знання – знайомства і знання – копії не є прогресивним, а навпаки – гальмуючим фактором.

Прогресивним в системі підготовки економічних кадрів повинна бути ідея і напрямки, спрямовані на формування знань, творчих умінь ініціативного характеру, здатних створювати упереджувальну систему динамічного розвитку підприємств та їх антикризової діяльності.

Система творчих знань повинна виводити фахівців на:

- здатність системно-комплексного осмислення можливих стратегічних змін у зовнішньому середовищі;
- вміння змодельовувати стратегічну ситуацію у зовнішньому середовищі та адекватну їй – у внутрішньому;
- здатність на системно-комплексній основі прогнозувати необхідні зміни у внутрішньому середовищі;
- здатність розробляти стратегічні напрямки у проведених змін. Формувати як загальну стратегію, так і портфель стратегій;
- вміння і здатність формувати систему управління можливостями по реалізації обраних стратегій;
- вміння проєктувати організацію як систему з упереджувальною адаптивно-розвиваючою організацією розвитку;
- частково виконувати функції системних аналітиків та ін.

Така позиція підтримується багатьма науковцями і практиками. При підготовці фахівців нової генерації необхідно враховувати ту обставину, що в сучасних умовах транзитивної економіки здійснюється процес зміни форм власності. Створюються нові структури форми організації. Відбуваються зміни в цілях і задачах управління відтворювальними процесами. Орієнтація виробництва на потреби ринку змінює стратегічні цілі менеджменту і також ставить нові вимоги до підготовки спеціалістів економічного профілю.

Підвищується вимога до компетентності управлінського персоналу та його конкурентоздатності. "Інтелектуальний ресурс" є одним із головних факторів забезпечення динамічного розвитку підприємницьких структур. Він значно розширює коридор можливостей останніх.

Формування інтелектуального потенціалу – одна із головних задач вищих навчальних закладів. Розв'язання такої задачі можливо здійснити шляхом посилення теоретико-методологічної підготовки фахівців, здатних упереджувально адаптуватися до змін у конкурентному середовищі. Це значить – формувати творчі здібності на відмінну від здібностей копіювати досягнення конкурентів інших країн. Така концепція реалізується в Японії.

Особлива роль в підготовці фахівців із творчими здібностями відводиться економічній теорії та інших галузях науки, основними групами яких є: загальна економічна теорія, теорія власності, теорія відтворення, теорія пізнання, теорія відображення, теорія права, теорія управління (менеджменту), загальна теорія розвитку, теорія влади та ін.

При цьому слід зазначити, що кожна із названих груп теорій виступає як самостійна локальна система, має свою цільову спрямованість, свій об'єкт, предмет і горизонт дослідження та тісноту зв'язку з іншими групами теорій.

Названі групи теорій нами деталізовані, що дозволяє конкретизувати зміст розкриття груп теорій та чітко визначити цільову спрямованість теоретико-методологічних досліджень. Це дозволить також забезпечити системно-комплексний підхід до теоретичної підготовки фахівців економічного профілю. В цьому зв'язку нами пропонується, як варіант, в класичних і в національних університетах формувати теоретичні кафедри за певними напрямками, а саме: теорії аналізу, теорії менеджменту, теорії бухгалтерського обліку, теорії розвитку систем та організаційної поведінки, тощо.

В умовах розвитку міжнародних відносин, глобалізації, інтеграційних процесів виникає об'єктивна необхідність в озброєнні теоретичними знаннями фахівців з питань міжнародної торгівлі, поглибивши їх розкриття в плані: характеристики ситуацій, механізмів державного регулювання експортно-імпортних операцій та можливостей їх використання в сучасних умовах розвитку міжнародних економічних відносин.

Потребує перегляду і система формування знань і умінь в процесі навчання з чітким виділенням рівнів їх сформованості, а саме: алгоритмічного, творчого, прикладного, фундаментального.

Таким чином, нова концепція підготовки фахівців економічного профілю повинна базуватись на підвищеній ролі теорії та методології, що дозволить у студентів розвинути системне мислення, комплексно використовувати знання та вміння при розв'язанні соціально-економічних та екологічних задач, народжувати і матеріалізувати нові ідеї та забезпечувати динамічний розвиток організаційних систем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антикризисное управление производства и персонала. Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2000. – 208 с.
2. Ковалев В.В. Финансовый анализ. М.: Финансы и статистика, 1997 р.
3. Самочкин В.Н. Гибкое развитие предприятия: Анализ и планирование. – М.: Дело, 2000. – 376 с.

УДК 504:657.6

ДЯЧУК П.В. – викладач

ПЕРФІЛЬЄВА М.В.

ПЕРФІЛЬЄВА Л.П. – к. б. н.

ЩОДО ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО АУДИТУ В УКРАЇНІ

У зв'язку із зростаючим впливом людини на оточуюче середовище та порушенням численних зв'язків між явищами природи екологія нині стала найважливішою наукою – не тільки біологічною, а й соціальною.

Існуюча екологічна ситуація і тенденції її зміни багато в чому визначаються промисловим виробництвом і господарською діяльністю в цілому. Не дивлячись на окремі успіхи і досягнення, загальна картина в цьому напрямі погіршується, що веде до подальшої екологічної кризи у світі [1]. Основна причина – в низькій ефективності існуючих механізмів екологічного контролю і управління на промисловому виробництві. В наш час необхідно шукати нові шляхи і підходи до рішення екологічних проблем у світі екологічного менеджменту. Деякі автори стверджують, що екологічний менеджмент можна визначити як комплексну різнобічну діяльність, спрямовану на реалізацію екологічних цілей проектів і програм [2]. Багато організацій провели екологічні “перевірки” або “аудити”, з метою оцінити свої екологічні характеристики. Для того, щоб організації були впевнені в тому, що їхні екологічні характеристики відповідають законодавчим вимогам, останні повинні здійснюватися в межах структурованої системи управління навколишнім середовищем і бути інтегрованими в загальну діяльність управління.

Вперше екологічний аудит почав використовуватися при контролі великих промислових корпорацій на території США. Розглядаючи фактор навколишнього середовища як той, що потребує усе більшої уваги, і з огляду на ряд аварій, великі промислові корпорації поставили свої підприємства під внутрішній контроль з метою оцінки, чи не є вони джерелом негативного впливу на навколишнє середовище [3]. Завданням екологічного аудиту було інформування правління корпорації і акціонерів про заходи що до дотримання чинного природоохоронного законодавства і про ризик можливих аварій з огляду впливу на навколишнє середовище.

Міжнародна торговельна палата опублікувала в 1989 р. документ, що поклав початок внутрішньому аудиту як процедурі самоконтролю й інструмента внутрішнього менеджменту. Внутрішній екологічний аудит являє собою елемент системи заходів що до охорони навколишнього середовища на підприємстві і містить у собі систематичні перевірки, доповненні аналізами, тестами і контролем впливу промислових процесів на навколишнє середовище. Екологічне аудитування визначалося в ньому як поглиблений аналіз

природоохоронної діяльності підприємств, причому, підкреслювався його добровільний характер. Підхід, запропонований Міжнародною торговельною палатою, отримав визнання у промисловців, оскільки дозволяв керівникам підприємств забезпечити контроль за станом охорони навколишнього середовища на підприємстві, а також контролювати роботу підприємства з огляду природоохоронних нормативів.

У 1993 році комісія Європейських співтовариств виступила з першим проектом обов'язкових правил екологічного аудиту. Відповідно до визначення Європейського стандарту, екологічний аудит є незалежним свідченням, в інтересах виробника і держави, рівня екологічної фіктивності управління підприємством і використанням екологічного устаткування з метою підвищення конкурентноздатності продукції.

Президент України підписав прийнятий Верховною Радою закон про екологічний аудит у 2004 році. Документом визначаються головні правові і організаційні основи здійснення екологічного аудиту. Закон, положення якого розповсюджується на всі суб'єкти господарювання незалежно від їх форм власності і видів діяльності направлений на підвищення екологічної обґрунтованості і ефективності діяльності суб'єктів господарювання. Екологічний аудит проводиться з метою встановлення відповідності певних видів діяльності, умов, систем управління навколишнім середовищем вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища. Аудит проводиться в процесі приватизації об'єктів державної власності або при зміні форми власності, або власників об'єктів, а також при необхідності екологічного страхування, у разі передачі об'єктів комунальної і державної власності в довгострокову оренду, в концесію, при створенні на основі таких об'єктів спільних підприємств, при створенні, функціонуванні і сертифікації систем управління навколишнього середовища.

Екологічний аудит може бути добровільним або обов'язковим, внутрішнім і зовнішнім. Замовником аудиту може бути юридична або фізична особа, зацікавлена в проведенні екологічного аудиту, а також зацікавлений орган виконавчої влади. Виконавцем – юридична або фізична особа, що має право на здійснення такої діяльності. Згідно закону, фінансування екологічного аудиту забезпечується його замовником на умовах і в порядку, визначених в договорі на проведення екологічного аудиту. Фінансуватися обов'язків екологічний аудит може також за рахунок засобів державного або місцевих бюджетів, а також

відповідних державних фондів або фондів органів місцевого самоврядування.

Охорона навколишнього природного середовища, збереження та раціональне використання природних ресурсів, екологічний контроль набувають найважливішого значення та пріоритетності у зовнішній і внутрішній політиці більшості держав світу, у тому числі і України. Це пов'язано з тим, що активізація життєдіяльності суспільства, стрімкий розвиток науки та сучасних технологій, їх використання, інтенсивне та екстенсивне споживання природних запасів сировини, земель та природних копалин, а у деяких випадках і безгосподарність керівництва окремих підприємств спричиняють погіршення екологічної ситуації в Україні, призводять до техногенних катастроф. У зв'язку з цим потрібна система певних заходів та механізмів їх здійснення щодо охорони навколишнього середовища, контролю його стану та поліпшення екологічної ситуації. Тому проблема розвитку та здійснення екологічного аудиту як самостійного виду незалежного контролю є сьогодні актуальною. Необхідність його здійснення в Україні викликана реаліями ринкової економіки, вимогами національного законодавства та міжнародних угод, потребою гармонізації екологічних та економічних аспектів розвитку народного господарства.

Проблема розвитку та здійснення екологічного аудиту в Україні, на думку фахівців, пов'язана з вирішенням двох ключових питань, а саме: проведенням екологічного аудиту діяльності господарюючих суб'єктів з позицій дотримання екологічного законодавства, оцінкою проектно-кошторисної документації та екологічної ефективності управління суб'єктом господарювання; врахуванням екологічних аспектів при аудиті фінансової звітності. В результаті дослідження була проаналізована суть зазначених питань.

Вирішення першого питання сприятиме збалансуванню економічних та екологічних інтересів товаровиробників, держави та суспільства в цілому. Екологічний аудит слід розглядати як складову системи екоменеджменту на різних рівнях управління. Економічний аудит – це документально оформлений системний незалежний процес оцінювання об'єкта екологічного аудиту, що включає збирання і об'єктивне

оцінювання доказів для встановлення відповідності визначених видів діяльності, заходів, умов, системи управління навколишнім природним середовищем та інформації з цих питань вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища, та іншим критеріям екологічного аудиту. При визначенні поняття екологічний аудит слід враховувати необхідність контролю аудитором правильності відображення господарюючим суб'єктам екологічних аспектів у фінансовій звітності. Екологічний аудит може здійснюватися на рівні з екологічними експертизами, оглядами та оцінками. Він повинен стати обов'язковою складовою аудиторської діяльності в Україні.

Друге важливе питання розвитку екологічного аудиту в Україні – врахування екологічних аспектів при аудиті фінансової звітності. Це зумовлено тим, що не відображення цих аспектів значно викривлює показники звітів та вводить в оману користувачів інформації. Аудитор самостійно приймає рішення про суттєвість впливу екологічних питань на фінансову звітність клієнта та необхідність виконання додаткових спеціальних процедур. Всю відповідальність за адекватність й повноту розкриття інформації про екологічні питання у фінансовій звітності несе керівництво підприємства, а не аудитор, який цю звітність перевіряє.

Висновок: екологічний аудит, у тому числі врахування екологічних аспектів при перевірці фінансової звітності, повинен стати обов'язковим елементом роботи вітчизняних аудиторів, що підвищить рівень якості їхньої діяльності. Запровадження екологічного аудиту в Україні сприятиме подальшій інтеграції нашої держави в європейське та світове економічне співтовариство. Про те, ця проблема потребує подальших глибоких методичних та організаційних розробок, їх практичного втілення, створення відповідної законодавчої та нормативної бази.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дерій С.І., Ілюха В.О.. Екологія. - К.: Фітосоціоцентр, 1998. – 3 с.
2. Літвак С.М., Рижков С.С. Скороходов В.А. Екологічний менеджмент і аудит. – К.: "Професіонал", 2007. – 61 с.
3. Семенов В.Ф., Михайлюк О.Л., Галушкіна Т.П. Екологічний менеджмент. Центр навчальної літератури, 2004. – 275 с.

УДК 338.1(477.42)

ЗАБРОДСЬКА Н.

Наук. керівник БОРТНЯК В.А.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МІСТА ЖИТОМИРА

Подальший розвиток міської інфраструктури електрозв'язку є однією з необхідних умов гармонійної розбудови Житомира – цей процес потребує сьогодні значних капіталовкладень і як би важко він не проходив (все таки економічний стан нашої держави далеко

не найкращий) – у Житомирському центрі обслуговування споживачів і продажу послуг на цьому шляху є позитивні здобутки.

Нам загальновідомо, що з розвитком телекомунікацій, інтеграцію у світовій економічний простір,

посилюється економічний простір, поживається економічне життя, зростає надходження інвестицій.

Телекомунікаційна індустрія стає сьогодні основою для перебудови сталої економіки, потреба в інформації постійно зростає. Ситуація постійних змін і інновацій – це стиль діяльності Укртелекому. З-поміж усіх секторів української економіки зв'язок є найдинамічніший. Ще декілька років тому в нашій країні такі нові послуги зв'язку, як комп'ютерний, пейджинговий та стільниковий або не існували, або були недоступні для пересічного споживача. На мою думку, ми сьогодні можемо говорити про якісні перетворення у галузі зв'язку міста Житомира та й області в цілому. Досить болочим для житомирян залишається питання телефонізації квартир. Адже за останні 10 років у місті не було побудовано жодної телефонної станції. У 2001–2002 році практично завершено будівництво сучасної цифрової станції 5ESS в Житомирі. Це стане в майбутньому фундаментом для подальшого розширення ємності телефонної мережі міста. Крім того, побудовано цифрову мережу, що позитивно вплине на якість зв'язку.

Житомиряни вже звикли (як швидко звикають люди до всього хорошого) до того, що проблему з транспортним обслуговуванням в нашому місті, в основному, вирішено. Можна піднімати ряд питань щодо культури обслуговування пасажирів, немало ситуацій потребують уваги, розгляду, вивчення і узгодження, однак головне, що в Житомирі можна легко зробити – доїхати у будь-який його куточок. Більше того, враховуючи все більше зростаючу роль житомирських передмість, маршрути мікроавтобусів пролягають нині до більшості сіл, розташованих навколо обласного центру. Неважко зробити ще один нехитрий висновок, що транспортні зручності сьогодні гарантуються не лише комунальним електротранспортом, який, долаючи багато проблем, все ж таки розвивається. Однак найбільш всюдисущими в теперішньому Житомирі стали маршрутки приватних перевізників, які доставляють пасажирів до найвіддаленіших вулиць і провулків, мешканці яких довгий час змушені були розраховувати лише на можливості пішого ходу.

В екстрених випадках або за бажанням та за наявності фінансових можливостей житомиряни і гості міста можуть скористатися й більш комфортним транспортом – до їхніх послуг ціла армія приватних таксі. Отож з точки зору ритмічності та часових інтервалів руху в Житомирі великі проблеми з пасажирським транспортом відсутні. Та й до нинішніх цін за проїзд ми вже звикли, хоч вони дещо і б'ють по кишенях чималого прошарку житомирян. Однак найменш забезпечені категорії громадян користуються пільгами, і це значною мірою знімає гостроту проблеми.

З технічного боку та за кадровим забезпеченням пасажирської транспортної системи в Житомирі проблем немає. Ми здатні утримувати ситуацію на нормальному рівні. Здійснюючи контроль за збалансова-

ністю завантаження громадського пасажирського транспорту, підтримуємо, її на стовідсотковому рівні, оптимальному як для транспортників, так і для пасажирів. Проблема в іншому – фінансуванні затрат трамвайно-тролейбусного управління, автопідприємства 11827, які забезпечують обслуговування пасажирів мікроавтобусами. Саме через брак коштів, через те, що затрати не окуповуються (я вже мовчу про якісь там вагомі прибутки), система громадського транспорту невпинно наближається до критичної межі. І це вже починають відчувати жителі деяких районів міста, особливо пільговики.

За роки державної незалежності України кардинальні зміни відбулись в усіх галузях економіки і суспільному житті країни. Торкнулися вони й архітектури – однієї з найвідповідальніших і суспільно значимих сфер діяльності людини, адже витвори зодчих зберігаються на віка, і начебто зашифровують у собі інформацію про економічний і інтелектуальний стан суспільства, його спроможність правильно побачити перспективу, прийняти оптимальне рішення, досягти балансу в забудові міста, оточуючому її середовищі; і, звичайно, задовольнити і скромні, і найвибагливіші потреби, усіх верств населення.

Ми думаємо, що сучасне місто – це не лише будинки і вулиці, а й складна система інженерних комунікацій, відповідна міська інфраструктура, в яких все взаємопов'язано. Тому жодний великий населений центр не може розвиватись без плану, якщо, звісно, його жителі хочуть мати зручні помешкання і дороги, бути забезпеченими роботою і достатньою кількістю дитячих садочків, шкіл, лікарень. А електрокабелі і газопроводи, водогони і каналізаційні колектори відразу мають прокладатись з урахуванням перспективи.

Основою розвитку великих міст на сьогодні є Генеральні плани, що передбачають основні напрями розбудови і стратегічні підходи до архітектурних та інженерних рішень при спорудженні і реконструкції будівель, гарантують зберігання історичних місць і зон відпочинку, визначають черговість забудови тих чи інших зарезервованих “під потреби міста земельних ділянок. На їх основі затверджуються вже більш деталізовані схеми та плани від порайонних і поквартальних до конкретних житлових комплексів, промислових об'єктів, окремих будинків і споруд.

Відтепер квартплата нараховується на кожен із 1832 будинків, що перебувають у комунальній власності міста, відповідно до наданих послуг. Залежно від кількості наданих послуг, у деяких будинках квартплата буде знижена на 15 копійок, а у ветхих і аварійних будинках становитиме 10 копійок.

“У зв'язку з різким підвищенням цін на енергоносії українські міста змушені переглядати вартість комунальних послуг. Це супроводжується гострим політичним протистоянням, яке унеможливорює спокійний і фаховий підхід до вирішення цієї проблеми.

Будь-які політичні вимоги щодо здешевлення тарифів за рахунок перегляду місцевого бюджету лише загострять інші міські проблеми і не покращать якості послуг.

Тим часом розмір комунальних тарифів прямо чи опосередковано на 70% складається з вартості енергоносіїв. Саме від них насамперед залежить можливість чи неможливість зниження тарифів. І політична воля окремих партій тут ні до чого. Політика і економіка живуть за різними законами. Жоден економіст не може довести можливості зниження тарифів при зростанні цін на енергоносії.

Проте якщо ми у себе в містах не можемо змінити ціну на газ чи електроенергію, то мешканці міста мають знати, що у нас є можливість вплинути на вартість інших комунальних послуг, зокрема квартирної плати".

Більшість житомирян негативно ставляться до ситуації з організацією торгівлі навколо Житнього ринку, яка не відповідає не технічним, ні пожежним, ні санітарним вимогам.

На благоустрій вулиці з міського бюджету виділили близько 1 млн. 200 тис. грн. крім того, передбачається, що участь у фінансуванні проекту братимуть і власники магазинів, розташованих на Московській.

"Благоустрій вулиці Московської – це тільки початок..."

фото «До ладу!»

фото «До ладу!»

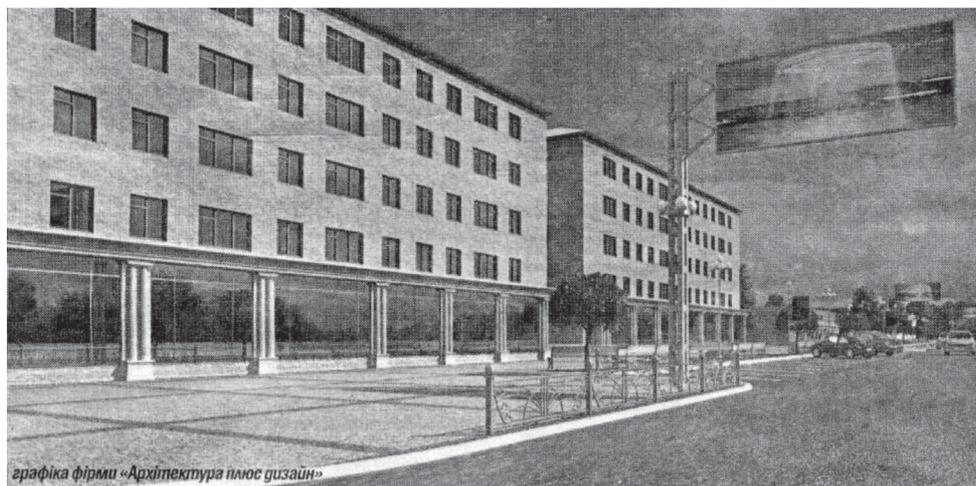

фото «До ладу!»

фото «До ладу!»

Вул. Московська ЗАВТРА ....

графіка фірми «Архітектура плюс дизайн»

графіка фірми «Архітектура плюс дизайн»

Також під час благоустрою подбають про людей з фізичними вадами. Для них покращать умови переходу дороги на світлофор, ганки магазинів обладнають пандусами.

Отже, місто Житомир має багато соціально-економічних проблем, які, ми маємо надію, будуть вирішені.

УДК. 657

ІЛЬЧЕНКО Л.Б.– к.е.н.

ВИДИ ОБЛІКУ ТА ЇХ РОЛЬ В УПРАВЛІННІ ПІДПРИЄМСТВОМ

Наука про бухгалтерський облік виявилася настільки гнучкою, що вона була і є здатною розвивати і вдосконалювати основні свої засади залежно від різних конкретних форм і методів господарювання.

У свій час бухгалтерський облік був пристосований і задовольняв інформацією потреби розвитку торгівлі; в умовах становлення і розвитку капіталізму бухгалтерський облік в результаті свого прискореного розвитку став наукою, яка пристосувала бухгалтерські постулати і школи до потреб нових суспільних відносин в усіх галузях народного господарства.

З становленням товарно – грошових відносин в централізованому плановому суспільстві наука про бухгалтерський облік пристосувалася і до цих умов.

В умовах централізованого планового управління використовувалася величезна за обсягом, здебільшого мало кому потрібна, інформація. Цю інформацію, як планову, так і звітну, складав численний апарат “економістів” на всіх рівнях і в усіх ланках народного господарства – від цеху до міністерства, через численні проміжні ланки: підприємство, об’єднання (трест, главк), міністерство.

В умовах адміністративно-керованої економіки, коли єдиним власником була держава, собівартість продукції визначалася не тільки виробничим витратами, а всіма витратами, пов’язаними з утриманням підприємства в цілому, включно не тільки з витратами

ЛІТЕРАТУРА

1. Промисловий потенціал міст та районів Житомирської області // Статистичний збірник. – Житомир: Житомирське обласне управління статистики, 2006. – 48 с.

2. Промисловість Житомирської області за 2002–2006 роки // Статистичний збірник. – Житомир: Житомирське обласне управління статистики, 2007. – 82 с.

на збут, але і з витратами на утримання закладів соціальної сфери та іншими.

Держава оцінювала собівартість продукції з позицій оцінки діяльності підприємства. Для спрощення такого підходу в останні роки існування СРСР створювалися виробничі гіганти, територіальні об’єднання підприємств, галузей і навіть міжгалузеві.

Виробництво організовувалося заради виробництва, надмірно збільшувався адміністративний апарат підприємств і об’єднань, підвищувалася так звана “повна” собівартість продукції, до якої включалися адміністративні та всі інші, як операційні, так і фінансові витрати і витрати на збут.

Реформа бухгалтерського обліку і чітке виділення об’єктів виробничого обліку дають можливість уникнути невідповідностей щодо обчислення виробничої собівартості продукції (робіт, послуг), визначитися в тому, що категорії “фабрично-заводська собівартість” і “повна собівартість” більше не використовуються в практиці обліку і калькулювання собівартості продукції.

З відходом від централізованої системи управління відпала необхідність всього того величезного обсягу централізованої планової і звітної інформації, яку характеризували як оперативний і статистичний облік.

А виникли та існували ці два види обліку і звітності радянського періоду поряд і паралельно з бухгалтерським обліком.

Якими були ці два види обліку і звітності? Як вони виникли? А це можна прослідкувати, якщо навіть коротко проілюструвати еволюцію і розвиток бухгалтерського обліку в радянський період.

У час так званого військового комунізму проголошувався всенародний облік і контроль. Бухгалтерський облік як такий відкидався, його не визнавали, вартісні показники були проігноровані, оцінка майнового стану народного господарства була втрачена. Так вимагала система, таким виявився облік.

З введенням нової економічної політики (НЕПу) бухгалтерський облік відновили; все було взято "на баланс"; в державі з'явився орган керування обліком – Центральне управління народногосподарського обліку (ЦУНГО). Застосування товарно-грошових відносин обумовило необхідність повсюдного налагодження бухгалтерського обліку. За період від НЕПу і до розвалу СРСР насадженню і розвитку бухгалтерського обліку, який відповідав єдиному власнику – державі, надавалося належне значення як засобу контролю за достовірністю оперативної звітності, збереженням майна, яке називали соціалістичною власністю. Облік водночас був і джерелом інформації для статистичної звітності за різними економічними показниками.

Існування оперативного обліку було визнано офіційно, хоч фактично його не існувало; була оперативна звітність, яку складали на основі первинної документації господарських операцій. Існування оперативного обліку обґрунтовували тим, що деяка інформація в первинних документах не приводилася.

Але ж використання деяких характеристик окремих облікових об'єктів, які не фіксуються в первинних документах, не може бути підставою для виділення їх, цих характеристик, в окремий вид обліку. Ці показники (характеристики) є тимчасовими (епізодичними), як, наприклад, кольори тканин у швейній промисловості, або які не піддаються точному вимірюванню і достовірному відображенню, наприклад, кількість годин роботи обладнання протягом зміни і т. п.

Незважаючи на все вищевказане, керівники підприємств, вищестоящі органи надавали великого значення оперативній звітності, оскільки бухгалтерська звітність формувалася з запізненням, зі значним відривом від періоду здійснення виробничих процесів, і тому показники цієї звітності майже не використовувалися в управлінні господарськими процесами. Ця звітність служила основою для подальшої перевірки достовірності оперативної.

Статистичного обліку, як окремого виду обліку, на підприємствах також не існувало, як не існує і зараз. Облік і статистику не слід ототожнювати, як і не слід протиставляти одне одному. Статистика ґрунтується на облікові, на реєстрації фактів, що є основою для статистики. Але ж цією основою являються не конкретні облікові дані, а тільки ті, які передбачені показниками, що містяться у статистичній звітності. Тобто з

врахуванням складу і порядку формування звітної інформації безпосередньо на підприємствах існувала й існує статистична звітність, а не статистичний облік.

Проблема адаптації (приспосовування) системи обліку до вимог управління виникає в періоди різкої зміни суспільної орієнтації, коли стара парадигма обліку не може забезпечити виконання тієї місії, яка на неї покладається.

У умовах ринкової економіки визначилися три види бухгалтерського обліку – фінансовий, управлінський та податковий.

Вперше поняття "податковий облік" з'явилося у зв'язку з набуттям чинності Законами України "Про оподаткування прибутку підприємств" від 28.12.94 р. № 334/94-ВР та "Про податок на додану вартість" від 03.04.97 р. № 168/97-ВР із змінами та доповненнями. На організацію і методологію бухгалтерського обліку вплинули реформа бухгалтерського обліку, а також зміни у податковому законодавстві, які унеможливили гармонізацію системи бухгалтерського обліку і податкових розрахунків.

У висновках деяких авторів стверджується наявність стратегічного обліку (контролінгу). До нього відносять фінансовий аналіз проблем, пов'язаних з такими чинниками як: зобов'язання, контроль, наявність коштів, потенціал. До чого тут назва "облік"? Тому терміни "стратегічний облік", "контролінг" не слід розглядати як види обліку, тим більше, що управлінський облік має оперативний характер і стратегічну направленість, адже одним із методів його є бюджетування. Використовувати в економічній термінології терміни "прогнознний облік", "стратегічний облік" навряд чи доцільно з двох причин. По-перше, ані перший, ані другий з них не формують своїх самостійних інформаційних систем, а використовують інформацію, зафіксовану з допомогою фінансового й управлінського обліку. По-друге, визнання зазначених вище понять має привести до зміни загальної "філософії" бухгалтерського обліку. Адже загальноприйнятим є те, що облік фіксує факти, явища, процеси, які вже відбулись, а не ті, котрі ще мають (можуть) відбутися. Хоча саме це окремі автори ставлять у провину бухгалтерському обліку.

Незважаючи на англійське походження, термін "контролінг" в англійських країнах практично не застосовується. В США та Великобританії він ототожнюється з терміном "управлінський облік", хоча працівників, які ведуть управлінський облік, називають контролерами.

У вітчизняній літературі існують суперечливі точки зору щодо виокремлення функцій контролінгу, який "...інтегруючи й спрямовуючи діяльність усієї системи управління підприємством на досягнення поставленої мети, виконує функцію "управління управлінням" і є синтезом планування, обліку, контролю, економічного аналізу, організації інформаційних потоків та багато іншого" [5, с. 3]. Сучасний контролінг

по суті працює з вторинними джерелами інформації, не виходячи у ті сфери інформаційного простору, які мають суттєво більший вплив на ефективність роботи підприємства [19, с.8].

Науковці висловлюють різні міркування з цього приводу. Одні ототожнюють функції контролінгу та функції управління [2,3], інші виділяють інформаційну, обліково-контрольну, аналітичну функції та планування [4].

На наш погляд, відсутність функцій конкретної науки ставить під сумнів правомірність її існування. Бухгалтерський облік як наука має свої передумови, завдання, принципи, свій предмет, метод, які для більшості науковців уже стали постулатами. І хочемо ми цього чи ні, але, аналізуючи розвиток окремих видів обліку (чи появу нових), не слід забувати, що саме предмет,

метод, принципи, функції обліку визначають його призначення як науки і як виду практичної діяльності, а також сферу його використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дайле А. Практика контролінга. Под ред. М.Л. Лукашевича.– Финансы и статистика, 2003.
2. Контролинг, как инструмент управления предприятием. Общ. ред. Данилочкиной Н.Г. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1998.
3. Пушкар М.С. Контролинг: Монографія. – Тернопіль, 1997.
4. Ластовецький В.О. Виробничо-комерційний облік і внутрішньогосподарська (управлінська) звітність за центрами витрат і центрами відповідальності: Науково-практичний посібник. – Чернівці: Місто, 2003. –156с.
5. Контролинг как инструмент управления предприятием / Под ред. Н.Г. Данилочкиной. – М., 2003. – 279с.

УДК 331.105

КЛИМЕНКО В.І. – ст. викладач

ОСОБЛИВОСТІ ІННОВАЦІЙНОЇ АКТИВНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ПІД ЧАС ЗРОСТАННЯ КОНКУРЕНТНИХ ПЕРЕВАГ ПІДПРИЄМСТВ

Постановка проблеми. Існуючий курс на побудову сучасної ринкової економіки, взятий ще на початку 1990-х рр. Україною, вимагає створення конкурентоспроможного середовища в країні. Це у свою чергу, потребує забезпечення конкурентоспроможності існуючими суб'єктами господарювання. Утримання вагомих конкурентоздатних позицій підприємств різних форм господарювання залежить від багатьох чинників, зокрема від сучасної тенденції інноваційної активності персоналу підприємств. В Україні, формування конкурентних відносин виявило неготовність багатьох підприємств, зокрема підприємств харчової промисловості до їхнього персоналу до розробок та впровадження стратегічного управління інноваційним процесом, впровадженням інновацій.

Актуальність проблеми зростання управління інноваційною діяльністю та інноваційною активністю працівників підприємств посилюється задекларованими в урядових документах стратегічними завданнями щодо євроінтеграції України. На сьогодні, насамперед, назріла гостра потреба у створенні дієвої системи стимулів, яка була б спроможна на базі інтенсифікації розвитку наукомістких виробництв ефективно спонукати персонал підприємств проявляти творчі підходи до інноваційних викликів, які виникають під час впровадження інновацій та сучасного ставлення до інновацій. Така система сприятиме просуванню на зовнішній та внутрішній ринку конкурентоспроможної продукції, сировини та послуг.

Аналіз останніх досліджень та публікацій: За часів існування централізованої планової економіки проблеми творчої активності у сфері праці глибоко досліджувалися видатними радянськими вченими зокрема: Р. Яковлевим, Ю. Кокінім, П. Завліним, Г. Кочетковим, Е. Сарухановим та інш.

В Україні вагомий внесок у розуміння проблеми науково-творчої активності персоналу підприємств та її стимулювання зробили такі вітчизняні вчені, як І. Бондар, В. Данюк, А. Колот, Л. Безчасний, М. Семікіна, О. Уманський та інш.

Прикладом вивчення питання стимулювання інноваційної активності персоналу за кордоном є такі зарубіжні вчені, як П. Друкер, Д. Мак-Клеланд, Х. Хакхаузен, С. Брю та інш.

Невирішена раніше частина загальної проблеми. Не дивлячись на існуючі наукові надбання різних науковців стосовно проблеми активізації творчої праці, питання стратегічного формування управління стимулюванням інноваційної активності персоналу в умовах перехідної економіки залишаються недостатньо розробленими, що на сьогодні обмежує існуючі можливості підвищення конкурентоздатності персоналу підприємств, значно уповільнює його адаптацію до конкурентних умов.

На сьогодні недостатня обізнаність у цій сфері дефіцит сучасних методів стимулювання працівників, адекватних умовам сучасної перехідної інноваційної спроможності обумовлюють необхідність продовження та поглиблення науково-дослідницького пошуку в цьому напрямку.

Метою написання статті є визначення теоретико-методичних засад формування стратегічного управління інноваційною активністю персоналу з урахуванням інноваційної ролі стратегічного менеджменту персоналом як передумови успішної його діяльності, та як джерело зростання конкурентних переваг підприємства.

Для досягнення цієї мети поставлені такі завдання:

– узагальнити існуючу наукову думку стосовно активізації творчої діяльності працівників підприємств, чинників позитивного сприйняття інноваційних впроваджень в конкурентних умовах;

– вивчити існуючий закордонний досвід спонукання найбільшої активізації до науково-технічної спрямованості працівників, розвитку їхнього науково-творчого потенціалу;

– проаналізувати існуючі перешкоди та труднощі на шляху зростання інноваційної активності працівників підприємств;

– запропонувати оптимальні шляхи підвищення інноваційної активності персоналу на підприємствах в умовах ринкової трансформації.

Виклад основного матеріалу та отриманих результатів.

Суттєвими рушіями розвитку сучасної людської цивілізації сьогодні стають глобалізація та загострення міжнародної конкуренції. Конкурентний розвиток відповідно до теорії М. Портера відбувається на основі факторів виробництва, інвестицій, інновацій. Країни, які на сьогодні входять у світове технологічне ядро (Велика Британія, Німеччина, США, Франція, Ірландія Японія) на сьогодні розвиваються в переважній більшості завдяки сучасній активізації інноваційних процесів та інноваційної діяльності. Під гнучким впливом глобальних та конкурентних чинників на межі ХХ і ХХІ ст. світова економіка передусім характеризується здобутками праці, які пов'язані з розробкою нової інформації – ноу-хау, новітніх інноваційних технологій, проектів, що можна визначити іншими словами, виробництвом конкурентоспроможних інноваційних товарів, та послуг на світовому ринку.

Початок нового тисячоліття в цьому відношенні все більш став тією межею, за якою вартість таких продуктів, товарів у міжнародному економічному обміні зрівнялася із вартістю натурально-фізичної товарної маси.

На сьогодні в нових сучасних конкурентних умовах перед кожним суб'єктом господарювання та країною взагалі постає проблема оптимального досягнення та утримання існуючих конкурентних позицій. Для країн, які вже стали на шлях побудови світової ринкової економіки, перемога в конкурентоздатності означає, насамперед, перемогу в розробці та впровадженні інновацій та стратегічне уп-

равління інноваційною діяльністю. Взагалі це питання набуває доленосного значення, адже ті країни, які залишаться економічно нерозвинутими в найближчі роки, будуть витіснені на технологічну периферію сучасного світового господарства. За аналогією це стосується і підприємств у глобальному просторі. Лише засвоєння інноваційної моделі сучасного формування стратегічного розвитку, якої дотримуються економічно розвинені країни, може дати зміцнення конкурентних позицій підприємства на внутрішньому та зовнішньому ринках. В цілому, світовий досвід все більше переконує в тому, що економічний та соціальний прогрес, в кінцевому результаті, залежить не стільки від системи якісного управління якістю, організації виробництва, його матеріально-технічного оснащення, скільки від творчої активності самої людини, її бажання ефективно працювати, її прагнення до постійного оновлення існуючих знань та їхньої реалізації у виробничому чи операційному процесі.

Сьогодні інновації на підприємствах – це кінцевий результат технологічних впроваджень з метою на майбутнє отримання економічного, соціального, науково-технічного, екологічного або іншого ефекту.

Отже, найчастіше постає питання: Яким же чином можливо досягти зацікавленості в інноваціях з боку власників підприємств та тих, хто безпосередньо виробляє продукцію? Які чинники найбільш здатні активізувати інноваційну активність працівника? Для відповіді на ці питання доцільно звернутись до наукової думки з цього приводу, досвіду роботи зарубіжних фірм, які безпосередньо постійно займаються інноваційною діяльністю в країнах з розвинутою ринковою економікою, а також отриманих результатів різних соціологічних досліджень на вітчизняних підприємствах різних промисловостей, у т. ч. і на підприємствах харчової промисловості, які впроваджують інноваційну діяльність.

Поняття "інноваційна активність персоналу" слід розуміти як основну складову загальної трудової активності персоналу, яка найбільш відображає творчі прагнення працівників підприємств до розробки та впровадження сучасних інновацій на підприємствах на підставі постійного вдосконалення освітньо-професійного розвитку засвоєння можливих знань та навичок, досягнень НТП з метою виробництва все нових та нових товарів і послуг з поліпшеними якістьми та властивостями, які користуються підвищеним попитом на ринку. На думку Б. Твісса, активізація творчої праці є результатом взаємодії різноманітних чинників, серед яких середовище, де заохочується творчість, наявність однодумців творчих особистостей, системи кадрового відбору, наявність стимулів – від матеріальних до морально-

психологічних. На рис. 1 запропоновано узагальнення поглядів Б. Твісса.

та командному рівнях, позитивного сприйняття різноманітних нових ідей, забезпечення все більш активної

Рис. 1. Оптимальний процес активізації творчої праці на підприємствах

Ключова роль у розглянутому процесі активізації праці належить системі стимулювання творчості, в якій важливе місце відведено стимулюванню нововведень. Зазвичай така система може передбачати не лише всебічне заохочення творчості, але й пошук розвитку сучасного творчого потенціалу на індивідуальному

участі, у проектуванні, розробці та впровадженні інноваційної діяльності працівників.

Для успішного управління інноваційною діяльністю підприємств важливо на сьогодні створити таку привабливу організацію праці висококваліфікованих фахівців і шляхом заохочення творчості утримати цінні високо-

кваліфіковані кадри для виробництва інноваційних продуктів, які б змогли успішно конкурувати на ринку.

Формула успіху у роботі з персоналом на підприємствах інноваційного типу на сьогодні зводиться до наступного

Збереження творчих людей	Скорочення невдач та помилок	Відповідне та спроможне мотивування інноваційної активності персоналу
-----------------------------	------------------------------------	---

Досвід США, Японії та Франції у сфері активізації праці на основі інноваційної складової показує, що саме інноваційна діяльність фірм та корпорацій становить близько 74% всієї діяльності, що дає змогу забезпечувати понад 85% прибутку.

Специфіка матеріального стимулювання праці винахідників та раціоналізаторів полягає у впровадженні аналітичних систем оплати плати, особливістю яких є диференційна оцінка в балах складності виконаної роботи, що виконується безпосередньо з врахуванням освіти, кваліфікаційного рівня виконавця, умов праці тощо.

Вагомість винагород, що пропонується автором творчих ідей, слугує вагомим стимулом у підтриманні інноваційної активності персоналу на високому рівні.

Так у США [3] існують такі види винагород та характер їх заохочень: -винагорода за видатне нововведення (премія до 50 тисяч дол. США) призначається щорічно за ідеї, які суттєво вплинули на результати діяльності підприємства.

– нагорода за творчу ідею (премія до 15тисяч дол. США що призначається щорічно.

– нагорода за кращий патент, свідоцтво або почесний знак за важливий патент.

– нагорода за командне досягнення(свідоцтво або почесний знак за значні командні успіхи у нововведеннях).

– висунення на дошку пошани за досягнення протягом останніх років(портрет з перерахуванням досягнень, розміщується в окремому залі або вестибюлі).

У Великобританії та Франції є характерним створення відповідних преміальних фондів за розробку, освоєння та випуск новітніх продуктів, розмір яких безпосередньо постійно пов'язаний з приростом обсягів продажу но в их продуктів та питомою вагою у загальному обсязі національного виробництва.

Також важливо зазначити, що при існуванні в Західній Європі системи стимулювання та мотивації стратегічного розвитку і активності персоналу проявляються тенденції до відокремлення та індивідуалізації різних передових доходів працівників підприємства на підставі одержаних результатів по оцінюванню результатів праці, які забезпечуються відповідною диференціацією тарифних ставок та додаткових стимулюючих механізмів у вигляді премії, надбавок, доплат тощо, які дають

змогу гідно оцінити внесок у розвиток інноваційного винаходу.

Варто підкреслити, що існуючі заохочення творчості на зарубіжних підприємствах не обмежується як правило економічними інструментами (оплата та

стимулювання праці), воно стає все більш різноманітним, тобто проявляє себе у запровадженні програм освітньо-професійного розвитку персоналу, додатково-

му залученні нових працівників в управління виробництвом на основі створення фахових "гуртків за якістю", автономних бригад, спільних утворень за участю менеджерів та працівників трансформації існуючого трудового процесу. На основі постійного збагачення змісту наукової праці працівників, застосуванні нетрадиційної форми організації робочого часу(різноманітні гнучкі графіки роботи, графіки неповного робочого часу, графіки додаткового робочого часу якщо це буде потрібно в інтересах підприємства тощо).

При вивченні зарубіжного досвіду інноваційної активності персоналу "виплиск" інноваційної активності не є випадковим, стихійним явищем, його поява вимагає та потребує системного підходу менеджерів до відповідного стимулювання інноваційної активності персоналу створення сучасних відповідних економічних, морально-психологічних та соціальних передумов, певних необхідних капіталовкладень у людину – фахівця, її розум.

На жаль, на сьогодні в Україні склалась зовсім інша ситуація : кожне п'яте підприємство має безпосереднє відношення до інноваційної діяльності, впровадження більш нових видів товарів чи послуг, але творчість та винахідництво на виробництві практично не заохочується .На підприємствах різних форм господарювання загрозливих масштабів набуло старіння наукових кадрів, відсутність творчих фахівців, критичної межі досягла зношеність парку наукового та технічного устаткування .Відсутність на макро та мікрорівнях комплексної стратегії інноваційної діяльності та механізмів стимулювання товаровиробників до застосування нововведень як засобу конкурентної боротьби на ринку, а також деякі інші фактори визначають сьогодні відставання України в стратегічному розвитку.

На прояв творчості в інноваційній діяльності працівників негативно впливає низька оцінка праці, відсутність соціальної підтримки винахідників. Прагнення до науково-технічної творчості, розвитку стратегічного формування інноваційної діяльності, за ці роки було практично зруйновано вкрай низькою оплатою праці та її знецінення в умовах інфляційних процесів .Ці висновки цілком вито підтверджуються результатами соціологічних досліджень, проведених серед інженерно технічних

працівників підприємств харчової промисловості Вінницького регіону. Так, кожен другий опитаний вважає, що саме низька оплата праці розробників нових ідей та проектів відповідно стримує їхнє прагнення займатися генеруванням нових ідей, майже кожен третій звертає увагу на невідповідність отриманих доходів складності роботи незадовільні умови праці, відсутність необхідних приміщень, нестача нової інформації, відсутність різних заохочень з боку керівництва

Слід зауважити, що основним джерелом фінансування стратегічної діяльності по впровадженню нововведень та розробці інноваційних проектів на сьогодні є власні кошти підприємств. Роль держави, не дивлячись на низку прийнятих законодавчих документів щодо розвитку науки та інноваційної діяльності, не виправдано знизилась. При аналізі ситуації слід зазначити, що не виконуються положення Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність", яким передбачені бюджетні фінансування наукової та науково-технічної діяльності у розмірі 1,7 ВВП. Цей показник на 2008 р. складає 0,46% (державне фінансування на розвиток науково-технічного потенціалу – 4,1204 млрд. грн. при прогнозованому ВВП 890 млрд грн.).

Як свідчить аналіз законодавчих документів за останні роки (йдеться про закон України "Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності" (1991 р.), "Про наукову та науково-технічну діяльність" (1998 р.) "Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки" (2001 р.) "Про інноваційну діяльність" (2002 р.) та відповідні постанови Верховної Ради України) поза увагою держави залишається статус винахідника та раціоналізатора на виробництві, питання матеріального стимулювання персоналу по розробці та впровадження інновацій.

Отже, варто відмітити, що зрушення в інноваційній активності фахівців підприємств в Україні гальмує декілька чинників:

- чітко відчутній дефіцит у фінансуванні науково-технічної сфери;
- незатребуваність досягнень науки і техніки;
- падіння престижу наукової праці науковця, інженера, винахідника, впроваджувальника;
- нестача керівників, що здатні доводити технологічні нововведення від зразка до масового виробництва;
- нерозвиненість фондового ринку;
- необхідність консультативного та юридичного середовища;
- недооцінка інженерних кадрів, що збереглася в країні;
- недосконале фінансування праці фахівців.

Висновки та пропозиції

Викладене у статті дає підстави, констатувати, що на сьогодні низький рівень інноваційної активності

персоналу підприємств, у т. ч. і підприємств харчової промисловості, стає прямою загрозою економічній безпеці України в сучасних умовах глобалізації зокрема конкурентноздатності підприємств. Порівнюючи виявлені тенденції розвитку нововведень та інноваційної спроможності в Україні з тенденціями, які мають місце у країнах ЄС, Росії, Далекого Сходу, США слід визнати, що наша країна поступово, наближається до стану технічно та технологічно відсталої країни. Існуюча ситуація потребує термінових реформ на мікро та макрорівнях, адже немає стимулів до виявлення та розвитку конкурентних переваг суб'єкти господарювання і країною в цілому.

Для формування стратегії підвищення інноваційної активності персоналу в країні можемо запропонувати заходи, які мають зокрема передбачати:

- створення відповідної системи захисту прав інтелектуальної власності;
- розробку та впровадження системи комплексної підтримки інноваційної діяльності з боку держави на основі створення спеціальних фінансово кредитних установ; відповідних технічних парків, комплексів "освіта-наука-виробництво" тощо.
- переорієнтація існуючого менеджменту підприємств на всебічну підтримку та заохочення трудової активності творчого змісту;
- сприяння з боку держави розвитку конкретного середовища, становленню конкурентноспроможного виробництва товарів та послуг
- вдосконалення та розробка правового забезпечення інноваційної діяльності, механізмів її мотивації;
- сучасного оновлення кадрової політики підприємств на основі її безпосередньої орієнтації на відбір, підготовку, перепідготовку та збереження висококваліфікованих кадрів, які в майбутньому будуть здатні до розробки та впровадження інформаційної стратегії діяльності підприємства забезпечення розвитку інноваційної культури персоналу, вивчення нахилу працівників до творчої активності, використання їхніх здібностей та знань в інноваційній діяльності підприємств, та інше.

Водночас, для підвищення більшої активності персоналу під час впровадження інновацій в умовах перехідної економіки, пропонуємо передбачити чинним законодавством визначення статусу винахідника та раціоналізатора, підтримка його визнання на державному рівні та введення спеціального відмінного державного знаку винахідника, забезпечити гідні винагороди, які б давали працівнику підприємства конкретні, відчутні гарантії матеріальної та соціальної підтримки, наприклад збільшення заробітної плати на 20–25%, отримання надбавок під час пенсійного забезпечення тощо. Окремим пунктом в колективних угодах на всіх рівнях слід передбачити заохочення праці винахідників та раціоналізаторів.

Стратегічними напрямками дослідження мають стати:

– стратегічний пошук зв'язку інноваційної активності працівників та відповідно досягнутого рівня конкурентноздатності персоналу у сфері своєї трудової діяльності;

– вдосконалення системи мотивації винахідників на виробництві у напрямі посилення розміру преміальних винагород та економічного ефекту від впровадження новітніх розробок та винаходів;

– вивчення можливості забезпечення між секторної та міжрегіональної диференціації у стимулюванні відповідної інноваційної активності працівників підприємств з метою відповідного розвитку економічних показників регіону та реалізації інноваційного потенціалу трудових ресурсів.

УДК 331.108.5

КУЛИК І.

Наук. керівник ЄНА О.В. – к.е.н.

МОТИВАЦІЯ ПРАЦІ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

Поняття мотивації тісно зв'язано з проблемою керування персоналом. Нові економічні відносини, породжені перехідним періодом, висувають і нові вимоги до персоналу. Це не тільки добір, навчання і працевлаштування кадрів, але і формування нової свідомості, менталітету, а отже, і методів мотивації.

При переході до ринкових відносин, основним мотивуючим чинником працівників є бажання мати гарантовану заробітну плату. При цьому ні інтенсивність, ні якість праці в розрахунок не беруться, переважає бажання мати спокійну роботу з невеликим, але гарантованим заробітком, ніж інтенсивну роботу з високою оплатою.

Водночас, на ринку праці є працівники, що володіють достатнім професіоналізмом і новою трудовою свідомістю, тобто люди з гарною моральною основою і розумінням праці. Однак шансів знайти гарну роботу в них мало через віковий бар'єр (до і більш 50 років) або відсутності рекомендацій (в основному в молодих фахівців).

Таким чином, і потреби, і мотивація більшості працівників набувають надалі вивчення і систематизації. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що не знаючи відповідь на такі питання як – що таке мотивація? Як заохотити працівників працювати більш продуктивно? Які методи мотивації існують і використовуються в сучасній практиці фірм? – неможливо більш-менш вдало працювати на будь-якому ринку,

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України "Про інноваційну діяльність" Відомості Верховної Ради України, 2002р., №36.
2. Василенко В.О. Інноваційний менеджмент Навчальний посібник – Київ "ЦНЛ 2005.- 440с.
3. Вишняков Я. Инновационная деятельность Российской экономической журнал . 1997.№10.
4. Гребнев Е.Т. Управление нововведениями .- М.: Экономика 1995.
5. Данильченко И. В. Пути внедрения инноваций Бизнес-информ.- 1997.-№13.
6. Колотов А. М. Мотивация персонала; Підручник. – К.: КНЕУ, 2002.
7. Сенікіна М.В., Коваль М. А. Інноваційна праця в конкурентному середовищі: загальна методологія, мотиваційні основи регулювання.-Кіровоград: Степ, 2002 .
8. Тельнов А. Формування мотиваційного механізму якості праці в системі управління якістю інноваційної продукції Україна: аспекти праці, 2004, №2 – с. 38–44.
9. Фаткутдинов Р. А. Инновационный менеджмент: Учеб.- М.: Интел-Синтез, 1998.

з будь-якою фірмою. На всі ці питання спробуємо дати відповідь в цій роботі.

Теоретичні основи мотивування. З самого початку треба відповісти на питання: що ж таке мотивація?

Мотивація – це процес спонукання кожного співробітника і всіх членів його колективу до активної діяльності для задоволення своїх потреб і для досягнення цілей організації.

Основні задачі мотивації:

- формування в кожного співробітника розуміння сутності і значення мотивації в процесі праці;
- навчання персоналу і керівного складу психологічним основам внутріфірменного спілкування;
- формування в кожного керівника демократичних підходів до керування персоналом із використанням сучасних методів мотивації.

Однак, для рішення цих задач необхідний аналіз наступних явищ:

- процесу мотивації в організаціях;
- індивідуальної і групової мотивації;
- змін, що відбуваються в мотивації діяльності людини при переході до ринкових відносин.

Для рішення зазначених задач застосовуються різні методи мотивації, сутність яких розглянемо нижче.

Найпершим і найбільш поширеним методом був метод покарання і заохочення, так звана політика "батога і пряника". Цей метод використовувався для досягнення бажаних результатів і проіснував досить довго в умовах адміністративно-командної системи.

Поступово він трансформувався в систему адміністративних і економічних санкцій і стимулів.

Такий метод був ефективний при повторюваних рутинних операціях, незначної змістовної частини роботи, неможливості поміняти місце роботи (по різних причинах), а також в умовах бригадних і колективних підрядів, де діяли регламентовані премії й утримання.

З підвищенням ролі людського чинника з'явилися психологічні методи мотивації. У основі цих методів лежить твердження, що основним чинником, що модифікує, є не тільки матеріальні стимули, але і нематеріальні мотиви, такі, як самоповага, визнання з боку навколишніх членів колективу, моральне задоволення роботою і гордість за свою фірму.

Мотивація, розглянута як процес, теоретично може бути подана у виді шести наступних одна за іншою стадій.

Природно, такий розгляд процесу носить досить умовний характер, тому що в реальному житті немає настільки чіткого розмежування стадій і немає відособлених процесів мотивації. Однак для з'ясування того, як розвертається процес мотивації, яка його логіка і складові частини, може бути прийнятна і корисна нижче приведена модель.

Перша стадія – виникнення потреб. Потреба виявляється у виді того, що людина починає відчувати, що їй чогось не вистачає. Виявляється вона в конкретний час і починає “вимагати” від людини, щоб вона знайшла можливість і почала якісь кроки для її задоволення. Потреби можуть бути різними. *Умовно можна розбити на три групи:*

- фізіологічні;
- психологічні;
- соціальні;

Друга стадія – пошук шляхів усунення потреби.

Якщо потреба виникла і створює проблеми для людини, то він починає шукати можливості усунути її: задовольнити. Виникає необхідність щось зробити, щось почати.

Третя стадія – визначення цілей (напрямки). Людина фіксує, що і якими засобами вона повинна робити, чого домогтися, щоб задовольнити потребу. *На даній стадії відбувається ув'язування чотирьох моментів:*

- що я повинна одержати, щоб задовольнити потребу;
- що я повинна зробити, щоб одержати те, що бажаю;
- якою мірою я можу домогтися того, чого бажаю;
- наскільки те, що я можу одержати, може задовольнити потребу.

Четверта стадія – здійснення дії. На цій стадії людина робить зусилля для того, щоб здійснити дії, що у кінцевому рахунку повинні дати йому можливість одержання чогось, щоб задовольнити потребу. Тому що процес роботи робить зворотний вплив на мотивацію, то на цій стадії може відбуватися коригування цілей.

П'ята стадія – одержання винагороди за здійснення дії. Проробивши визначену роботу, людина або безпосередньо одержує те, що вона може використовувати для усунення потреби, або те, що він може обміняти на бажаний для нього об'єкт. На даній стадії з'ясовується те, наскільки виконання дій дало бажаний результат. У залежності від цього відбувається або ослаблення, або зберігання, або ж посилення мотивації до дії.

Шоста стадія – усунення потреби. В залежності від ступеня зняття напруги, що викликається потребою, а також від того, викликає усунення потреби ослаблення або посилення мотивації діяльності, людина або припиняє діяльність до виникнення нової потреби, або продовжує шукати можливості і здійснювати дії з усунення потреби.

Знання логіки процесу мотивації не дає істотних переваг у керуванні цим процесом. Можна вказати на декілька чинників, що ускладнюють і роблять неясним процес практичного розгортання мотивації.

Важливим чинником є *не очевидність мотивів*. Можна припускати, догадуватися з приводу того, які мотиви діють, але в явному виді їх “вичленувати” неможливо.

Наступним важливим чинником є *мінливість мотиваційного процесу*. Характер мотиваційного процесу залежить від того, які потреби ініціюють його. Однак самі потреби знаходяться між собою в складній динамічній взаємодії, найчастіше суперечачи один одному або ж, навпаки, посилюючи дії окремих потреб – при цьому складові цієї взаємодії можуть змінюватися в часі, змінюючи спрямованість і характер дії мотивів, тому навіть при найглибшому знанні мотиваційної структури людини, мотивів його дії можуть виникати непередбачені зміни в поведженні людини і непередбачені реакції з його сторони на мотивуючі впливи.

Ще одним чинником, який робить мотиваційний процес кожної конкретної людини унікальним і не на сто відсотків передбаченим, є *розходження мотиваційних структур* окремих людей, різна ступінь впливу однакових мотивів на різних людей, різна ступінь залежності дії одних мотивів від інших. У одних людей прагнення до досягнення результату може бути дуже сильним, в інших же воно може бути відносно слабким. У цьому випадку даний мотив буде по-різному діяти на поведження людей. Можлива й інша ситуація: дві людини мають однаково сильний мотив на досягнення результату. Але в одних цей мотив домінує над всіма іншими, і він буде домагатися результату будь-якими способами. У іншого ж цей мотив співвідноситься по силі дії з мотивом на співучасть у спільних діях. У цьому випадку дана людина буде поводитися по-іншому.

Економічна мотивація. Дотепер ми розглядали методи мотивації, в основному, у світлі психологічних потреб, впливів на внутрішню мотивацію.

Люди працюють, головним чином для задоволення своїх економічних потреб.

Задача менеджера, у випадку застосування економічної мотивації, полягає в розробці преміальної схеми виплат за продуктивність, системи відрядної оплати або трудових угод. Ця задача аж ніяк не проста, тому що ситуація в кожній фірмі унікальна і, отже, преміальна система повинна бути унікальною для кожного випадку. Вона також залежить від спеціалізації персоналу. Так цілком неефективно вводити відрядну преміальну систему виробничим робітником на фірмах із динамічним виробничим процесом, орієнтованим, головним чином, на роботу під замовлення.

Не всі способи економічного заохочення можуть зробити мотиваційний вплив на співробітників, однак, існує декілька основних положень про премії, що не торкаються специфіки фірми і є універсальними. Ними повинен керуватися менеджер при впровадженні методів економічної мотивації:

- премії не повинні бути занадто загальними і поширеними, оскільки в протилежному випадку їх будуть сприймати просто як частину звичайної зарплати в звичайних умовах;
- премія повинна бути зв'язана з особистим внеском працівника у виробництво, будь-яка індивідуальна або групова робота;
- повинен існувати якийсь прийнятний метод виміру цього збільшення продуктивності;
- робітники повинні розуміти, що премія залежить від додаткових, а не нормативних зусиль;
- додаткові зусилля працівників, стимульовані премією, повинні покривати витрати на виплату цих премій.

Засоби поліпшення мотивації праці. Вони об'єднуються в п'ять відносно самостійних напрямків: матеріальне стимулювання, поліпшення якості робочої сили, вдосконалення організації праці, залучення персоналу в процесі управління і грошове стимулювання.

Перший напрям відображає роль мотиваційного механізму сплати праці в системі підвищення продуктивності праці. Воно включає в ролі елементів вдосконалення системи заробітної плати, надання можливості персоналу приймати участь у власності та прибутку підприємства.

Безумовно, мотиваційному механізму оплати праці надається велика роль, але постійне підвищення рівня оплати праці не сприяє, як підтриманню виробничої активності на необхідному рівні, так і росту продуктивності праці. Застосування цього методу може бути корисним щодо досягнення короткострокових підвищень продуктивності праці. Врешті решт відбувається певні накладки або звикання до цього виду впливу. Однобокий вплив на робітників лише грошовими методами не може привести до довгострокового підвищення продуктивності праці.

Хоча праця в нашій країні, на відміну від високорозвинутих країн, на цей час розглядається лише як засіб заробітка, можна припустити, що потреба в грошах буде рости до певної межі, яка залежить від рівня життя, після якого гроші стануть умовою нормально-

го психологічного стану, зберігання людської гідності. В цьому випадку у ролі домінуючих можуть виступати інші групи факторів, зв'язаних з потребою у творчості, досягненні успіхів. Для керівника велике значення має вміння розрізняти потреби працівників. Потреби більш низького рівня повинні задовольнятися до того, як потреби слідуємого рівня стане більш значимим фактором, які визначають поведінку людини.

Потреби постійно змінюються, тому не можна розраховувати, що мотивація, яка спрацювала один раз, знов з'явиться ефективною. З розвитком особистості розширюються можливості, потреби у самовиражі. Таким чином, процес мотивації шляхом задоволення потреб безкінечний.

Наступний напрям поліпшення мотивації – вдосконалення організації праці – містить ставлення цілей, розширення функцій, збагачення праці, виробничу ротацию, застосування гнучких графіків, поліпшення умов праці.

Постановка цілей припускає, що правильно поставлена ціль через формування орієнтації на її досягнення служить мотивуючим засобом для робітника.

Розширення виробничих функцій припускає внесення різноманітності в працю персоналу, тобто збільшення числа операцій, зроблених одним працівником. В результаті збільшується робочий цикл у кожного робітника, збільшується інтенсивність праці. Застосування цього методу доцільно у випадку недозавантаженості працівників і їх власного бажання розширити коло своєї діяльності, в іншому випадку це може привести до різкого опору з боку працівників.

Збагачення праці припускає надання людині такої праці, яка б давала можливість росту, творчості, відповідальності, самоактуалізації, включення в його обов'язки деяких функцій планування і контролю за якістю основної, а інколи й суміжної продукції. Цей метод доцільно застосовувати в сфері праці інженерно-технічних працівників.

Для масових працівничих професій ліпше за все використовується виробничу ротация, яка припускає чергування видів роботи і виробничих операцій, коли працівники на протязі усього дня періодично обмінюються місцями, що характерно переважно для бригадної форми організації праці.

Поліпшення умов праці – одна з найгостріших проблем цього часу. На етапі переходу до ринку зростає значимість умов праці як однієї з найважливіших потреб людини. Новий рівень соціальної зрілості заперечує несприятливі умови виробничого середовища. Умови праці є не тільки потребою, а й мотивом, який примушує працювати з певною віддачею, можуть бути одночасно фактором і наслідком певного виробництва праці і його ефективності.

Слід виявити ще один бік цієї проблематики – низька виробничу культура працівників. Довгий час, працюючи в незадовільних санітарно-гігієнічних умовах людина не вміє, та й не хоче правильно організувати

своє робоче місце. В останній час на українських передових підприємствах як експеримент почала впроваджуватися японська передова форма управління підприємством, одним з її компонентів є підвищення культури виробництва. Використання цих п'яти принципів праці є одним з елементів *трудової моралі*:

- ліквідувати непотрібні речі на місцях праці;
- правильно зберігати потрібні речі;
- постійно підтримувати чистоту та порядок на робочому місці;
- постійна готовність робочого місця до роботи;
- засвоїти дисципліну та дотримуватися перелічених принципів;

Стан робочого місця кожного дня оцінюється по-бально. Працівники зацікавлені у постійній підтримці свого місця в доброму стані, тому, що в цьому випадку тарифна частина його зарплатні збільшується на 10%. Застосування такої системи дозволяє підвищити рівень культури виробництва та сприяє зростанню продуктивності праці.

Мотивація – досвід закордонних країн. В практиці американських фірм “Форд”, “Дженерал Моторс” та інших використовуються різні методи мотивації і гуманізації праці. Багато з них зв’язані з матеріальним заохоченням працівників. Часто використовують аналітичні системи заробітної платні, особливість яких – диференціальна оцінка в балах ступені складності праці з урахуванням кваліфікації працівників, фізичних зусиль, умов праці та інше. При цьому змінна частина заробітної платні, яка виступає у формі винагороди за підвищення якості продукції, зріст продуктивності праці, економію сировини досягає третини платні. Використовуючи різноманітні форми участі працівників в розподілі прибутку. Для рішення виробничих задач формується коло працівників в залежності від їх внеску, в тому числі, і в піднесенні продуктивності праці.

Матеріальне заохочення практикується в різних видах. Велике розповсюдження у британських фірмах одержало заохочення у формі подарунків. Так, у фірмі “British Telecom” винагороджують цінними подарунками та туристичними путівками. Процедура винагородження проводиться в залежності від досягнутих успіхів: на робочих місцях, на святах у колі працівників та інше. Це дозволяє популяризувати досягнення в галузі підвищення ефективності праці та її якості, які до цього були непомітними.

Системи мотивації працівників через підвищення їх по службі можна звести до ротації з урахуванням особистих якостей і стажу праці.

Однією з форм мотивації, яка одержала широке застосування у практиці закордонних та вітчизняних підприємств, є використання гнучких графіків праці. В державних установах графства Оксфордшир (Великобританія) на початку 90-х років як експеримент була введена нова форма організації праці, яка надавала співробітникам значну ступінь свободи – можливість

працювати, як на робочому місці, так і дома, в залежності від конкретних обов’язків співробітника і домовленості між ним та його керівником. В деяких випадках кількість годин, які робітник повинен проводити в установі, обговорюються заздалегідь. Можуть бути назначені конкретні години збору всіх співробітників підрозділу для обміну інформацією, доручення нових завдань. Такий режим рекомендується, в першу чергу, керівникам. Так, наприклад, контракт керівника бухгалтерії однієї з установ припускає наступний розклад робочого часу: 75% (30 годин на тиждень) – в установі, 25% (10 годин на тиждень) – дома. Керівник бухгалтерії дома працює майже тільки на комп’ютері, перевіряє цифрові дані фінансових документів, а в установі бере участь в нарадах та займається іншою роботою, яка потребує контактів із співробітниками.

Робота, яка виповнюється тільки дома, за комп’ютером, має назву “телеробота”. Її основний недолік – ізоляція, однак, для деяких категорій працівників, до того ще й тих, хто має сім’ю, саме така форма організації праці є переважною.

Експеримент не підвів тих, хто його проводив, і був запроваджений іншими фірмами. Фірма “Брітїш Телеком” прогнозує, що в недалекому майбутньому телероботою буде зайнято 15% робочої сили. Якщо цей прогноз здійсниться, то з’явиться колосальний ефект: кількість автомобілей на дорогах зменшиться на 1,6 млн. од., а бензину буде спалено на 7,5 млрд. л менше, фірми зекономлять по 20 тис. фунтів стерлінгів (біля 33 тис. дол) на рік на кожному співпрацівникові, а самі працівники будуть економити по 750 фунтів стерлінгів в рік на бензині та затратах на дорогу.

Один з дійових методів мотивації – створювання самоправних груп. Наприклад, можна послатись на досвід американської фірми “Digital Equipment”, де такі групи сформувалися в управлінні загального обліку, який входить в один з 5-ти центрів управління фінансової діяльності. Групи самостійно вирішують питання з планування праці, проведення нарад, координація з іншими відділеннями. Члени груп по чергово беруть участь в нарадах менеджерів компанії.

Рекомендації для сучасних умов. Оплата праці є мотивуючим фактором, тільки якщо вона безпосередньо зв’язана з підсумками праці. Працівники повинні бути впевнені в наявності стійкого зв’язку між матеріальними винагородами та своєю працею. В заробітній платні обов’язково повинен бути присутній компонент, який залежить від досягнутих результатів.

Щодо української ментальності, то їй характерне прагнення до колективної праці. Сьогодні, коли через складну економічну ситуацію дуже важко встановити високу заробітну плату, особливу увагу треба приділити нематеріальному стимулюванню праці, складаючи гнучку систему пільг для робітників, гуманізуючи працю, наприклад:

- признавати цінність працівника для організації, надавати йому творчу свободу;

- застосовувати програми збагачення праці та ротацию кадрів;
- застосувати гнучкий графік, неповний робочий тиждень, можливість працювати як на робочому місці, так і дома;
- поставити працівникам знижки на продукцію, яку випускає компанія, де вони працюють;
- надавання кредиту співпрацівникам на придбання житла, автомобіля та інше.

На своєму робочому місці кожен бажає показати на що він здатний і що він значить для інших, тому необхідно признавати працю кожного окремого працівника, надавати можливість приймати рішення з питань, які відносяться до його компетенції, консультувати інших працівників та інше.

На робочих місцях слід формувати світогляд команди, неможна руйнувати неформально існуючі групи, якщо вони не завдають зайвого клопоту.

Практично кожен має власну думку щодо того, як поліпшити свою працю. Спираючись на зацікавленість керівництва, слід організувати роботу так, щоб у працівника не пропало бажання реалізувати свої плани.

На основі того, в якій формі, з якою швидкістю і яким чином працівники отримують завдання, вони оцінюють власну значимість з точки зору керівника, тому не можна приймати рішення, яке стосується змін в роботі співпрацівників без їх відома, навіть якщо зміни позитивні, а також перешкоджати доступ до необхідної інформації. Інформація, щодо якості праці співробітника повинна бути оперативною, масштабною і своєчасною. Працівнику потрібно надавати максимально можливий рівень самоконтроля.

Більшість людей прагне в процесі роботи отримати нові знання. Тому необхідно надати підлеглим можливість навчатися, розвивати їх творчі можливості.

Поруч з тим кожна людина прагне успіху. Успіх – це реалізовані цілі, для досягнення яких співпрацівник застосував максимум зусиль. Успіх без визнання призводить до розчарування, вбиває ініціативу. Однак цього не станеться, якщо підлеглим, які досягли успіху, делегувати додаткові права, просувати їх по службі.

Підведемо підсумки. Непомітний для недосвідченого ока процес втрати інтересу працівника до праці, його пасивність приносить такі відчутні результати, як плинність кадрів, керівник раптом виявляє, що йому доводиться вникати у всі деталі будь-якої справи, виконуваної підлеглим, що вони, у свою чергу, не виявляють ні найменшої ініціативи. Ефективність організації падає.

Щоб не дозволити втрату потенційного прибутку, менеджер повинен добитися максимальної віддачі від своїх підлеглих. Для ефективного управління таким ресурсом, як люди, менеджеру необхідно виділити визначені параметри роботи, що доручаються підпорядкованим, змінюючи ті, які можуть впливати на психологічні стани виконавців, тим самим мотивуючи або демотивуючи їх. Грамотно спроектована робота повинна створювати внутрішню мотивацію, відчуття особистого внеску, в що випускається продукція. Людина – істота соціальна, а значить, почуття співпричетності здатне викликати в ньому глибоке психологічне задоволення, воно так само дозволяє усвідомити себе як особистість.

Не існує єдиних методів мотивації персоналу, ефективних у всі часи і при будь-яких обставинах. Отже, вибір конкретного методу мотивації повинен, у першу чергу, визначати загальну стратегію керування персоналом, на яку впливає або бажає впливати фірма.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ансофф І. Стратегічне керування: Пер. з англ. – М.: Економіка, 1989.
2. Веснін В.Р. Основи менеджменту. – М.: "Тріада, ЛТД", 1997.
3. Віханский О.С., Наумов А.І. Менеджмент, М.: Гардари́ка, 1998.
4. Герчикова И.Н. Менеджмент. - М.: Банки і біржі. ЮНИТИ, 1995.
5. Глухів В.В. Основи менеджменту. – С. Петербург.: "Спец. література", 1995.
6. М.А. Комаров "Менеджмент", ЮНИТИ, 1998.
7. Максимцов М.М., Игнатова А.В., Менеджмент, М.: Банки і біржі, ЮНИТИ, 1998.
8. Мескон М.Х., Альберт Н., Хедоури Ф. Основи менеджменту. – М.:Справа, 1992. – с. 373.
9. Фалмер Р.М. Энциклопедія сучасного керування. Т 1.3, – М.: 1992.

УДК 346.26

МЕДОНЧАК М.М.

УСТАНОВЧІ ДОКУМЕНТИ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ – СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА

В чинному законодавстві України підставою виникнення, зміни та припинення діяльності юридичних осіб є юридичні факти. Саме юридичні факти виступають свідченням про виникнення, реорганізацію чи ліквідацію юридичної особи. В даному випадку під юридичним фактом виникнення юридичної особи розуміють ту життєву обставину, а саме дія фізичних осіб та/або юридичних осіб, яка веде до виникнення

нової юридичної особи – суб'єкта підприємництва чи її реорганізація чи ліквідація. Засвідчення вищезазначеного юридичного факту полягає у належному оформленні установчих документів. На підставі викладеного можна сказати слідує те, що виникнення та діяльність юридичної особи – суб'єкта підприємництва будь – якої організаційно – правової форми не можливо без установчих документів.

Актуальність питання установчих документів суб'єктів підприємництва, а точніше їх належне оформлення, підтверджується тим, що на сьогоднішній день кожен, хто бажає створити суб'єкт підприємництва стикається з проблемою незнання особливостей установчих документів того чи іншого виду суб'єкта господарювання та встановлених до них вимог чинним законодавством. Незнання усіх вимог та/або недотримання їх є причиною ненастання очікуваних правових наслідків (мається на увазі неможливість створити суб'єкт господарювання) чи настання дискомфортних життєвих обставин в процесі діяльності такого суб'єкта господарювання (недосконалість установчих документів призводить до їх частоті зміни, що потребує державної реєстрації та часу на її проведення).

Згідно зі ст. 57 Господарського Кодексу України установчими документами суб'єкта господарювання є рішення про його утворення або засновницький договір, а у випадках, передбачених законом, статут (положення) суб'єкта господарювання [2].

Аналізуючи чинне законодавство України, можна визначити загальні та спеціальні вимоги до змісту установчих документів.

На підставі ст. 57 Господарського Кодексу України та ст. 88 Цивільного Кодексу України можна визначити загальні вимоги до установчих документів суб'єктів господарювання. Отже, загальними вимогами до установчих документів є те, що в них повинна бути зазначена інформація про:

- найменування та місцезнаходження суб'єкта господарювання;
- мету і предмет господарської діяльності суб'єкта господарювання;
- склад і компетенцію органів управління суб'єкта господарювання та порядок прийняття ними рішень;
- порядок формування майна;
- порядок розподілу прибутків та збитків;
- умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, якщо інше не передбачено законом.

Чинне законодавство України встановлює і спеціальні вимоги до змісту установчих документів суб'єктів господарювання. Вони визначені у ст. 4 Закону України “Про господарські товариства” від 19.09.1991 року. Згідно вище зазначеної норми зміст установчого документа повинен містити відомості:

- про вид товариства;
- про предмет і цілі діяльності товариства;
- про склад засновників та учасників товариства;
- про розмір та порядок утворення статутного фонду товариства;
- про склад та компетенцію органів товариства та порядок прийняття ними рішень, включаючи перелік питань, з яких необхідна одназначність або кваліфікована більшість голосів;
- про порядок внесення змін до установчих документів та порядок ліквідації і реорганізації товариства.

Вищезазначений перелік спеціальних вимог до змісту установчих документів в залежності від виду суб'єкта господарювання доповнюється положеннями ст. ст. 37, 51, 65 і 76 Закону України “Про господарські товариства” від 19.09.1991 року. Наприклад, статут акціонерного товариства, згідно ст. 37 Закону України “Про господарські товариства” від 19.09.1991 року, повинен містити ще й відомості про види акцій, що випускаються, їх номінальну вартість, співвідношення акцій різних видів, кількість акцій, що купуються засновниками, наслідки невиконання зобов'язань по викупу акцій, строк та порядок виплати частки прибутку (дивідендів) один раз на рік за підсумками календарного року.

Відповідальність за відповідність установчих документів чинному законодавству несуть засновники (учасники) юридичної особи.

Відповідно до ст. 1 Закону України “Про мови в Україні” від 11.07.2003 року установчі документи повинні бути складені на державній мові або мові переважної національної більшості населення даної території [5].

Установчі документи юридичної особи, а також зміни до них викладаються письмово, прошнуровуються, пронумеровуються та підписуються засновниками (учасниками) або уповноваженими особами, якщо законом не встановлено інший порядок їх затвердження. Підписи засновників (учасників) або уповноважених осіб на установчих документах повинні бути нотаріально посвідчені. У випадках, які передбачені законом, установчі документи повинні бути погоджені з відповідними органами державної влади.

Внесення змін до установчих документів юридичної особи оформляється окремим додатком або викладенням установчих документів у новій редакції. На титульній сторінці додатка до установчих документів юридичної особи робиться відмітка про те, що зазначені документи є невід'ємною частиною відповідних установчих документів.

Керуючись положеннями ст. 88 Цивільного кодексу України, ст. 57 Господарського Кодексу України, ст. 4 Закону України “Про господарські товариства” від 19.09.1991 року та ст. 8 Закону України “Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців” від 15.05.2003 року, які встановлюють як загальні, так і спеціальні вимоги до змісту установчих документів, можна визначити наступні види установчих документів:

- 1) статут;
- 2) засновницький договір;
- 3) установчий акт;
- 4) положення;
- 5) протокол.

Статут – це установчий документ суб'єкта господарювання, основне призначення якого – це інформування контрагентів та інших осіб, які вступають у відносини з підприємством, про коло його діяльності,

права та можливості. Ця інформаційна функція статуту припускає його доступність для ознайомлення будь-якою зацікавленою особою. Однак роль статуту не обмежується його інформаційною функцією, оскільки насамперед статут служить створенню і регулюванню діяльності суб'єкта, для чого він розробляється [6; С. 83–84].

Керуючись ст. 57 Господарського Кодексу України, статут суб'єкта господарювання повинен містити відомості про його найменування, мету і предмет діяльності, розмір і порядок утворення статутного та інших фондів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління і контролю, їх компетенцію, про умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також інші відомості, пов'язані з особливостями організаційної форми суб'єкта господарювання, передбачені законодавством [2]. Також статут може містити й інші відомості, що не суперечать законодавству.

Статут (положення) затверджується власником майна (засновником) суб'єкта господарювання чи його представниками, органами або іншими суб'єктами відповідно до закону.

Статут є установчим документом акціонерного товариства (з урахуванням спеціальних вимог встановлених ст. 37 Закону України "Про господарські товариства" від 19.09.1991 року), товариства з обмеженою відповідальністю (з урахуванням спеціальних вимог встановлених ст. 51 Закону України "Про господарські товариства" від 19.09.1991 року), товариства з додатковою відповідальністю (з урахуванням спеціальних вимог встановлених ст. 65 Закону України "Про господарські товариства" від 19.09.1991 року), та таких статутних господарських об'єднань, як консорціуму, концерну.

Одним із видів установчих документів є засновницький договір. Засновницький договір – це договір, що опосередковує діяльність двох і більше фізичних та/або юридичних осіб, спрямовану на спеціальну мету – створення нового суб'єкта підприємництва – юридичної особи.

Керуючись п. 3 ст. 57 Господарського Кодексу України у засновницькому договорі засновники зобов'язуються утворити суб'єкт господарювання, визначають порядок спільної діяльності щодо його утворення, умови передачі йому свого майна, порядок розподілу прибутків і збитків, управління діяльністю суб'єкта господарювання та участі в ньому засновників, порядок вибуття та входження нових засновників, інші умови діяльності суб'єкта господарювання, які передбачені законом, а також порядок його реорганізації та ліквідації відповідно до чинного законодавства [2].

Варто зазначити те, що установчий договір слід відрізнити від звичайних цивільно – правових договорів, безліч яких укладають суб'єкти підприємницької діяльності. Основна відмінність установчого договору від цивільно – правових договорів, що діють у сфері підприємництва, полягає в тому, що уста-

новчий договір укладається з метою об'єднання його сторін (засновників) у певну організаційно – правову форму суб'єкта підприємництва, у той час як цивільно – правові договори спрямовані на опосередкування не організації, а реалізації підприємницької діяльності.

Вимоги до засновницького договору як до установчого документа можна поділити на дві групи:

– загальні вимоги, встановлені законодавством для усіх видів установчих документів та були нами розглянуті на початку статті;

– спеціальні вимоги, встановлені статтями 66 та 76 Закону України "Про господарські товариства" від 19.09.1991 року.

Значення засновницького договору визначається тим, що він необхідний при створенні юридичних осіб двома або більше засновниками.

Засновницький договір використовується при створенні комерційних юридичних осіб, що ставлять своєю основною метою одержання прибутку. Наприклад, він необхідний при створенні повних і командитних товариств, що володіють правами юридичної особи. Засновницький договір потрібний і при створенні договірних господарських об'єднань (асоціацій і корпорацій), що засновуються комерційними юридичними особами. Водночас не виключається можливість використання цього договору і при створенні некомерційних юридичних осіб. Однак слід зазначити, що засновницький договір не потрібний при створенні приватного підприємства, оскільки його засновник – одна особа.

Засновницький договір – це засіб організації суб'єктами своєї підприємницької діяльності за допомогою угоди про узгоджені взаємні дії в управлінській і майновій сферах. Особливість засновницького договору полягає в тому, що його регулятивні можливості виявляються як у процесі формування юридичної особи (до її державної реєстрації), так і після придбання нею статусу суб'єкта права в процесі її функціонування. Він служить як підставою виникнення, так і регулятором взаємопогоджуваної і координаційної діяльності суб'єктів [7; С. 97–98].

Таким чином, регулятивна роль засновницького договору виявляється в координуючій ролі взаємного узгодження дій його учасників. Тому для вибору найбільш прийнятної для сторін варіанта необхідно, щоб законодавство, визначаючи зміст засновницького договору, використовувало диспозитивні правила, даючи змогу засновникам виявляти ініціативу в деталізації договору. Водночас, під час розробки засновницького договору важливі виявлення і врахування інтересів усіх засновників, що стосуються як взаємовідносин між ними, так і з третіми особами. Отже, засновницький договір є правовим засобом, що вводить нових суб'єктів у відносини у сфері підприємництва і регламентує взаємовідносини між засновниками юридичної особи.

У тих випадках, коли засновницький договір є необхідним, його роль як установчого документа суб'єкта підприємницької діяльності може бути подвійною. У деяких випадках законодавство визначає засновницький договір як єдиний установчий документ новостворюваної юридичної особи (наприклад, повного і командитного товариства). Тоді в договорі мають визначатися всі ті питання, що звичайно входять до змісту статуту, наприклад: найменування юридичної особи, місцезнаходження, мета діяльності та інші реквізити, порядок формування майна і управління, ліквідації.

Відповідно до ч. 3 ст. 88 Цивільного Кодексу України установчий акт – це вид установчих документів суб'єктів господарювання, в якому вказується його мета, визначаються майно, яке передається установі, необхідне для досягнення цієї мети, структура управління установою. Якщо в установчому акті, який міститься у заповіті, відсутні окремі із зазначених вище положень, їх встановлює орган, що здійснює державну реєстрацію [1].

Згідно ч. 4 ст. 57 Господарського Кодексу України положенням визначається господарська компетенція органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи інших суб'єктів у випадках, визначених законом [2].

Стаття 57 Господарського кодексу України до установчих документів додаткового відносить рішення засновників про утворення суб'єкта господарювання [2]. На перших загальних зборах засновники (учасники) майбутньої юридичної особи повинні вирішити ряд питань організаційного характеру. Тому рішення зборів засновників з цих питань (втім, як і з будь-яких інших) в обов'язковому порядку оформляється протоколом, який подається разом із установчими документами до органу реєстрації. Протокол повинен містити:

1. Дату і місце зборів.
2. Перелік осіб (засновників), які беруть участь у зборах. Зазвичай серед засновників обирається голова зборів і секретар, проте функцію останнього може виконувати й особа, яка засновником не є. Відомості про цих осіб також вносяться до протоколу.
3. Порядок денний зборів. На перших зборах між засновниками укладається засновницький договір про створення юридичної особи (якщо вони не зробили цього раніше), затверджується статут юридичної особи, а також вирішується питання про формування її виконавчого органу (призначення директора та таке інше). Результати роботи загальних зборів відображаються в протоколі.
4. Процедурні питання. За кожним пунктом порядку денного зазначається особа, яка виступила, результати голосування засновників з цього питання, а також рішення, що було ними прийняте.
5. Підписи засновників (учасників).

На підставі викладеного можна зробити наступний висновок:

Установчі документи – це документи, які відповідають вимогам чинного законодавства та є необхідними для регулювання порядку, умов погодженої діяльності засновників а також визначення правового статусу створюваного суб'єкта підприємництва – юридичної особи.

Відповідно до чинного законодавства до установчих документів відносять:

- 1) статут;
- 2) засновницький договір;
- 3) положення;
- 4) установчий акт;
- 5) протокол.

В залежності від особливостей організаційно – правової форми суб'єкта господарювання його засновники (учасники) обирають той чи інший установчий документ, наприклад, учасники повного товариства повинні укласти засновницький договір, який і буде установчим документом, а учасники консорціуму – статут.

Установчі документи юридичної особи повинні відповідати усім вимогам (загальним та спеціальним) чинного законодавства.

Порядок оформлення установчих документів та внесення до них змін проходить у відповідності до законодавства.

Складність характеристики установчих документів, їх зміст та виконання потребує детальнішої регламентації її законодавством. Для вибору найприйнятнішого для сторін варіанта, необхідно, щоб законодавство, визначаючи зміст установчих документів, використовувало диспозитивні правила, даючи змогу засновникам виявляти ініціативу в деталізації документів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний Кодекс України: Офіційний текст. – К.: Атака, 2006р.
2. Господарський Кодекс України – К.: Видавничий Дім “Скіф”, 2006р.
3. Закон України “Про господарські товариства” від 19.09.1991 року// Урядовий кур'єр. – №32. – 1991 – С. 5–25.
4. Закон України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців” від 15.05.2003 року// Юридичний вісник. – №15. –2003 – С. 32–45.
5. Закон України “Про мови в Україні” від 11.07.2003 року// Юридичний вісник. – №17. – 1991 – С. 7–15.
6. Горелик М. Об особенностях содержания уставов различных видов хозяйственных обществ//Бизнес. – Бухгалтерия. – 1999 – №36. – С. 83–85.
7. Козлова Н.В. Правовая природа учредительного договора в создании юридического лица// Государство и право. – 1999. – №10. – С. 92 – 100
8. Підприємницьке право України/ За ред. Н.О. Саніахметова. – К.: А.С.К., 2005р.
9. Садиков О.Н. Учредительный договор и его правовые особенности // Государство и право. – 2000. - №6. – С. 87– 91.
10. Саніахметов Н.О. Установчі документи юридичних осіб – суб'єктів підприємництва// Суспільство. Держава. Право. – 2002. – Вип. 1. Цивільне право. – С. 24–28.

УДК 338.22(477.44)

ОСЕТРОВА О.П. – ст викладач

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Реформування економіки України спрямоване на становлення соціально-орієнтованої ринкової системи господарювання та інтегрування у міжнародні економічні системи, зумовлює необхідність прискореного розвитку малого підприємництва.

Сучасна система оподаткування сфери малого підприємництва в Україні являє собою комбінацію багатьох податків і платежів, а також деяких альтернативних спрощених податкових технологій. Головною метою запровадження спрощених режимів оподаткування було досягнення більш соціальних ніж економічних цілей: завдяки цьому було створено сприятливі умови для зайнятості населення, зменшено соціальне напруження без зайвих витрат бюджетних коштів, створено нові робочі місця тощо.

Чинниками, що визначають особливу роль малого підприємництва є:

- залучення додаткових робочих місць, подолання прихованого безробіття, надання роботи працівникам, вивільненим в ході роботи великих підприємств;
- підвищення ділової активності населення та розвитку середнього класу, який становить соціальну базу економічних чинників і забезпечує стабільність суспільства;
- сприяння розвитку людського капіталу;
- формування місцевих споживчих ринків;
- пом'якшення соціальної напруженості в суспільстві завдяки ослабленню майнової диференціації та підвищенню рівня доходів населення.

Серед регіонів України за кількістю малих підприємств на 10 тис. осіб наявного населення у 2005 році Вінницька область посіла 18 місце у порівнянні з попереднім роком (Житомирська область – 19-місце, Хмельницька область – 22 місце). Лідером як і раніше залишається місто Київ – 196 малих підприємств (1 місце), а останнє місце належить Тернопільській області. В Україні більше половини малих підприємств зосереджено на території 7 регіонів: у місті Києві (17,8% загальної кількості малих підприємств), Донецькій (8,8%), Дніпропетровській (6,6%), Харківській (6,3%), Одеській (5,0%), Запорізькій (4,0%) областях, Автономній Республіці Крим (5%).

Тенденція територіального розвитку є характерною ознакою розвитку малих підприємств як в цілому в країні, так і на регіональному рівні. Спостерігається досить нерівномірний розвиток малих підприємств по містах та районах області. Так, значно змінився рівень показників кількості малих підприємств, на 10 тис. осіб наявного населення у м. Вінниці – 99 одиниць, у Вінницькому районі – 63 одиниці, тоді як у Козя-

тинському, Жмеринському районах значно менше ніж в середньому по області, відповідно 21 та 22 підприємства.

Що стосується демографічних змін у підприємстві Вінниччини, то протягом 2005 року в області було створено 553 малих підприємства або 7,5% від загальної кількості малих підприємств. Як і в минулі роки найпоширенішим способом утворення малих підприємств залишається організація абсолютно нових підприємств. До цієї категорії належать 98,9% утворених підприємств. Ще одним із способів створення підприємств є поділ підприємств на декілька та злиття в одне (0,4%).

У 2005 році прозвітували про припинення своєї діяльності 34,3% малих підприємств, переважна більшість з них (97,3) припинила діяльність тимчасово і планує в подальшому її відновити.

У 2005 році малими підприємствами Вінницької області було реалізовано продукції (робіт, послуг) у діючих цінах на 1688,9 тис. грн., що на 13,2% більше ніж у попередньому році. Водночас частка реалізації малих підприємств в загальних обсягах зменшилась з 12,9% у 2000 році до 10,1% у 2005 році, але залишається в 1,8 разів більше ніж в середньому по Україні.

Найбільшим внесок малих підприємств в загальні обсяги реалізованої продукції, робіт, послуг був у галузі освіти, готельного та ігрового бізнесу, де вони забезпечили 66,3% та 59,8% від обласного обсягу реалізації продукції (робіт, послуг) по даних видах діяльності. Одночасно слід зазначити, що в сферах, які потребують більших капіталовкладень частка реалізованої продукції малими підприємствами незначна. По промисловості вона становить 4,4%, сільському господарству та мисливству – 9,9%.

Збільшується поживлення інвестиційної діяльності підприємств. У 2005 році малими підприємствами Вінниччини було залучено валових капітальних інвестицій на суму 217,5 млн. грн., що на 69,4% більше в порівнянні з 2004 роком. Кожне четверте підприємство залучало валові капітальні інвестиції. Одним із важливих факторів, який сприяв активізації інвестиційного процесу є створення конкуренції, що спонукає до швидкого запровадження ефективних технологій, високопродуктивного обладнання, оновлення основних засобів.

Найбільшу частку інвестицій було спрямовано на розвиток промислових (29,8% загального обсягу інвестицій малих підприємств) та господарських підприємств (17,8%), найменше малі підприємства рибного господарства (0,04%, проти 0,3% у 2004 році).

Протягом 2005 року вартість активів малих підприємств (у фактичних цінах зросла) на 8,0%, проте частка активів малих підприємств в загальних активах підприємств області скоротилась з 24,8% на початок 2005 року. На кінець 2005 року активи малих підприємств області склали 4050,6 млн. грн., що становить 23,2% активів суб'єктів господарювання області – юридичних осіб.

Для реалізації заходів щодо фінансової підтримки розвитку малого підприємництва в області проводиться послідовна робота. За останніх 4 роки із обласного бюджету на підтримку розвитку малого підприємництва було виділено 13,6 млн. грн.. Основні обсяги фінансової підтримки з обласного бюджету були у 2004 році і склали 6,7 млн. грн.. Це суттєво вплинуло на рейтинг області за розвитком малого підприємництва. За загальним рейтингом регіонів за 32 показниками розвитку малого підприємництва область увійшла до категорії лідерів і перемістилась з 17 на 4 місце за 2004 рік.

Відмічається суттєве скорочення обсягів фінансової підтримки в 2005 році. На фінансову підтримку розвитку малого підприємництва із обласного бюджету виділено 800,0 тис. грн., що в 2,75 разів менше ніж в попередньому році та в 8,4 і 5,0 разів менше ніж відповідно у 2004 та 2003 роках.

Серед місцевих та міських бюджетів протягом 9 місяців 2006 року на підтримку підприємництва було виділено 106,7 тис. грн., або 28% передбачених на рік. З бюджетів сільських рад виділено 61,6 тис. грн. на підтримку малих комунальних підприємств на селі. Засоби на розвиток підприємництва передбачались у 24 із 27 місцевих бюджетах, фактичні видатки здійснено лише 5 місцевими бюджетами.

За рахунок коштів Регіонального фонду підтримки підприємництва надано кредитів з початку року на суму 445,0 тис. грн. Протягом 2005 року Регіональним фондом підтримки підприємництва по Вінницькій області проведено конкурсний відбір 31 бізнес – плану на кредитування.

Обласним відділенням Українського фонду підтримки фермерських господарств протягом 9 місяців у 2005 році виділено 114 тис. грн.. Фермерським господарствам області кошти в сумі 1437 тис. грн., в т.ч. 79 фермерам 821 тис. грн. – на безповоротній основі та 35 фермерам 616 тис. грн. – на поворотній.

Продовжується, але ще носить системного характеру питання стимулювання підприємницької діяльності шляхом встановлення місцевих податків і зборів. Запроваджено пільгове оподаткування Жмеринською міською радою, Гайсинською, Липовецькою, Шаргородською, Тиврівською районними радами, де встановлено пільговий єдиний податок в сумі 20 грн., який діє протягом року.

У січні – вересні 2006 року 1533 безробітних отримали одноразову фінансову допомогу по безробіттю для організації підприємницької діяльності на суму

понад 4,8 млн. грн., майже в 2 рази менше ніж за відповідний період минулого року.

Кажучи про залучення інших фінансових джерел, слід відмітити про зростання ролі іноземного інвестування. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій спрямований в економіку області, станом на 1 жовтня 2006 року становив 87,5 млн. дол., або 51,4 дол. прямих іноземних інвестицій на одну особу населення області проти 45,7 дол. на початок року.

У вересні 2006 року в економіку області іноземними інвесторами вкладено 8,8 млн. дол. США прямих інвестицій. Основною формою залучення капіталу залишаються грошові внески, які становили 7,5 млн. дол. (84,9% вкладеного обсягу). Решту становлять внески у вигляді рухомого та нерухомого майна – 0,7 млн. дол. та інші види здійснення інвестицій – 0,6 млн. дол.

Надходження іноземного капіталу за 9 міс. 2005 року склав 9,8 млн. дол., що становить 12,6% до обсягів інвестицій на початок року.

Інвестиційно привабливою протягом усього періоду інвестування залишається харчова промисловість та перероблення господарських продуктів, її обсяг в сукупному капіталі нерезидентів становлять 29,9 млн. дол. (34,1% загального обсягу).

Значна увага приділяється питанню забезпечення відкритості органів влади при реалізації регуляторної політики та формування соціального партнерства між владою та бізнесом. На сайті обласної державної адміністрації створено окрему сторінку, яка розглядає питання регуляторної діяльності. До розробки проектів регуляторних актів залучаються шляхом проведення обговорення питання у рамках круглого стола представники громадських об'єднань підприємців, суб'єктів господарювання. Запроваджено на сайті держадміністрації в розділі “Регуляторна діяльність” рубрику спілкування з питань регуляторної діяльності шляхом надання запитань безпосередньо структурним підрозділом, який виконує функції з регуляторної діяльності.

Для забезпечення проведення соціологічних досліджень з питань відстеження ефективності дії регуляторних актів держадміністрації, укладено додаткову угоду з головним управлінням статистики у Вінницькій області на проведення відповідних досліджень. Протягом 2006 року головним управлінням статистики у Вінницькій області було проведено 12 додаткових статистичних досліджень у різних галузях господарювання.

Інформованість суб'єктів підприємницької діяльності покращується за рахунок роботи інформаційних служб. В області працюють 27 телефонів “гарячих ліній” таких установ: податкової адміністрації, регіонального об'єднання захисту підприємництва, консалтингового центру, центру підтримки підприємництва, Вінницького міського об'єднання підприємців, регіонального відділення УСПП та ін. організацій

Для покращення інформаційного забезпечення суб'єктів малого бізнесу також проводяться навчальні

семінари та зустрічі. Протягом 9 місяців у 2005 році організовано та проведено 703 семінари (на 4,6% більше ніж за відповідний період минулого року), 277 заходів з підприємницькими організаціями (в 3,2 рази більше), 482 засідання "круглого столу" (в 1,3 рази більше), 842 зустрічі на підприємствах, організація зустрічей з питань роз'яснення податкового законодавства (на 10 зустрічей більше ніж за відповідний період минулого року), крім того проводились інші інформаційні заходи щодо розвитку підприємництва.

Для забезпечення умов для подальшого розвитку малого підприємництва розроблено Регіональну програму розвитку малого підприємництва на 2007-2008 роки, яка погоджується з Міністерством економіки України, представництвом Держпідприємництва України у Вінницькій області та затверджується сесією Вінницької обласної Ради.

Мета Програми – спрямування дій обласних та місцевих органів державної виконавчої влади, суб'єктів малого підприємництва, об'єднань і спілок підприємців, формування і впровадження ефективної державно – громадської системи, підтримки і захисту.

Складовою частиною програми є соціально – економічний розвиток регіону, який узгоджується з місцевими програмами розвитку підприємництва та інши-

ми програмами, які діють в регіоні і є логічним продовженням регіональної програми попереднього періоду з урахуванням аналізу результатів її виконання.

Програма являє собою узгоджений за ресурсами, виконавцями і термінами реалізації комплекс заходів, спрямованих на створення фінансових, соціально-економічних, організаційно-господарських та інших умов розвитку малого підприємництва. Комплекс програмних заходів виконується в два етапи: 2007 та 2008рр.

Програма містить шість розділів: аналітичний розділ, розділ, який вивчає пріоритети політики розвитку малого підприємництва, оцінка виконання, очікувані результати, джерела фінансового забезпечення, механізм та комплекс заходів, які забезпечують виконання програмних завдань.

Основними принципами, що покладені в основу заходів даної програми є актуальність, ефективність, реалістичність, спрямованість, координованість, системність, послідовність, цілісність, гласність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Донець Л.І., Романенко Н.Г. Основи підприємництва. К. – 2006, 315с.
2. Статистичний довідник України 2006 рік.
3. Регіональна програма розвитку малого підприємництва у Вінницькій області / Вінниччина, № 2, 2007р.

УДК 338.012+620

ПАНЧЕНКО М.П. – д.е.н.
 БЕРЕГОВЕНКО О.А.
 КОРОГОВА О.О.

ВІДНОВЛЮВАНІ ДЖЕРЕЛА ЕНЕРГІЇ

Відновлювані (нетрадиційні) джерела енергії – це джерела безупинно відновлюваних у біосфері Землі видів енергії: сонячної, вітрової, океанічної, гідроенергії рік. Відновлювані джерела енергії (ВДЕ) є екологічно чистими; вони не призводять до додаткового нагрівання планети.

Відомо, що основним фактором розвитку цивілізації є використання енергії. На сучасному етапі розвитку людства використовуються невідновлювані джерела – нафта, вугілля, природний газ. Ці ресурси – обмежені, тоді як потреби не обмежені й безупинно зростають. Крім цього виникає чимало проблем, які згодом переходять у розряд нерозв'язуваних. Це погіршення екологічного балансу, вичерпання вищезгаданих ресурсів у надрах Землі. Саме тому, останнім часом велику увагу приділяють відновлюваним джерелам енергії. Використання цих джерел може зменшити негативний екологічний вплив на навколишнє середовище, а також підвищити економічний баланс країни [5].

Україна відноситься до енергодефіцитних країн. Забезпеченість країни власними енергоносіями ста-

новить усього 40%. Як показує історія, відношення до відновлюваних джерел енергії було (і на жаль залишається) несерйозним. Вартість енергії від нетрадиційних джерел енергії була явно вище, ніж виробленої традиційним способом. На сьогоднішній день існуючі теплові й гідроелектричні станції постаріли, устаткування в умовах хронічної нестачі засобів на його обслуговування й модернізацію, зносилося; вартість виробленої традиційними способами електро- і теплоенергії значно зросла; підсилюється негативний вплив енергопідприємств на навколишнє середовище. Значно зросла й вартість палива, використовуваного для виробництва теплової й електричної енергії, і, що істотно, має стійку тенденцію до подальшого зростання. А найголовніше, більша частина цього палива має закордонне походження і його поставки не диверсифіковані. Останні події в газовій сфері (створення РосУкрЕнерго й перехоплення Росією туркменського ринку) фактично зробили Україну енергетично залежною від Росії на довгі роки, що досить гостро порушує питання про визначення цілей, пріоритетів

й основних принципів розвитку енергетики на перспективу, включаючи формування оптимальної структури паливно-енергетичного балансу. У цій ситуації особливо актуальним виглядає освоєння альтернативних джерел енергії [1].

Зрозуміло, що вирішити проблеми, що постали перед Україною в енергетичній сфері, зосередившись винятково на розвитку відновлюваних джерел енергії, не представляється можливим. Але й зневажати цим напрямком й упускати наявні можливості не варто.

Загальне енергоспоживання за рахунок відновлюваних джерел енергії у світі становить близько 14%. В Україні цей показник дорівнює 3%, тоді як у Данії – більше 20%, Німеччині – 11,5%, США – 6%, Іспанії – 5%. До того ж в усім світі спостерігається тенденція до збільшення даного показника (табл. 1).

Різні види НВДЕ перебувають на різних стадіях освоєння. Найбільше застосування одержав наймінливіший і непостійний вид енергії – вітер. Особливо активно розвивається вітроенергетика – 24% у рік. Зараз це найбільший швидкозростаючий сектор енергетичної промисловості у світі [6].

Що стосується України, то для її території характерний досить високий енергетичний потенціал вітрового потоку. Зокрема в Карпатах, Криму, Причорномор'ї й Приазов'ї, де середньорічна швидкість вітру на висоті 10 м становить 5 і більше метрів в секунду, що ставить вітрову енергію на перше місце серед відновлюваних джерел для виробництва електричної енергії.

До недоліків вітряних електростанцій можна віднести загибель птахів і бджіл, а також невідповідність

Таблиця 1. Плани країн на розвиток ВДЕ

Країна	Приклад сприяння держави розвитку ВДЕ
Австрія	Загальний внесок ВДЕ на задоволення потреб країни в енергії на 2000 р. становив 24%, проте, Австрія продовжує активно сприяти їхньому розвитку, забезпечуючи: Пільговий тариф на електроенергію, вироблену установками, що використовують сонячну, вітрову електроенергію й біомасу. Введення податку на електроенергію й тепло, що не поширюється на виробників енергії з використанням ВДЕ. Гарантовану покупку енергії від ВДЕ.
Німеччина	До 2030 року Німеччина поставила за мету збільшити частку використання ВДЕ до 21% від загального рівня енергоспоживання. Для реалізації цього завдання урядом було заплановано: 1. Реалізація державної програми “Ринкові стимули й розвиток відновлюваних джерел енергії”, що передбачає підтримку виробників енергії з ВДЕ за рахунок виділення субсидій. 2. Виділення урядових асигнувань на дослідницькі роботи. 3. Встановлення спеціальних фіксованих тарифів для енергії, одержуваної від ВДЕ; перегляд цих тарифів кожні два роки з урахуванням удосконалювання технологій і розвитку ринку (визначено Законом про ВДЕ від 25.02.2000р.)
Великобританія	Великобританія задекларувала мету – досягнення до 2010 р. вироблення 10% всієї електроенергії від ВДЕ (на 2002 р. частка ВДЕ у виробленій у Великобританії електроенергії становила всього 2,8%). Для реалізації цього завдання прийняті: 1. “Розпорядження по зобов’язаннях ВДЕ” від 01.01.2002 р., у якому введені зобов’язання для всіх електроенергетичних компаній до березня 2003 року робити 3% від вироблюваної ними електроенергії за рахунок ВДЕ, а до березня 2011 р. збільшити частку цієї енергії до 10,4%. Термін дії розпорядження – до 2027 р. 2. “Програма по зміні клімату”
Іспанія	Іспанією передбачено досягнення до 2010 р. 12% внеску ВДЕ в загальний енергобаланс країни. З метою реалізації цього завдання в 1998 році прийнятий Королівський закон, що передбачає використання двох варіантів надання пільг виробникам енергії від ВДЕ (на вибір виробників): – продаж електроенергії по гарантованій фіксованій ціні, – продаж електроенергії за ринковою ціною + бонус за кожен зроблений квт.год електроенергії від ВДЕ.
Китай	Відповідно до урядових планів, до 2020 року з відновлюваних джерел, таких як енергії води, сонця й вітру, країна буде одержувати близько 20 млн. квт електроенергії.
США	Розглянутий проект по поступовому переході країни на поновлювані джерела енергії до 25% до 2025 року.
Швеція	Для реалізації завдань, передбачених директивою ЕК, уряд Швеції прийняла: Державний закон по стійкому енергопостачанню, що включає заходи щодо збільшення електро- і теплопостачання за рахунок ВДЕ. Семирічну програму наукових досліджень і розробки демонстраційних програм, спрямованих на підтримку ВДЕ й нових енергетичних технологій, що передбачає виділення фінансових засобів на ці заходи. П’ятирічну програму субсидій (виділення 50 млн.євро на створення енергогенеруючих потужностей з використанням біопалив).
Фінляндія	Фінляндія задекларувала мету – до 2007 р. досягти використання біоенергії до 25% у загальному енергобалансі країни. З цього приводу ухвалено Рішення щодо енергетичної політики (1995 р.), що зафіксувало механізми досягнення поставленої мети.

розвитку технічної і технологічної бази для масштабного введення в дію. Істотним же недоліком енергії вітру є її мінливість у часі, але його можна компенсувати за рахунок розташування вітроагрегатів. Якщо в умовах повної автономії об'єднати кілька десятків великих вітроагрегатів, то середня їхня потужність буде постійною. При наявності інших джерел енергії вітрогенератор може доповнювати існуючі. І, нарешті, від вітрогенератора можна безпосередньо одержувати механічну енергію.

Крім енергії вітру, Україна також має величезний потенціал енергії сонячного випромінювання. А саме: "загальний" потенціал енергії сонця еквівалентний 89,4109 т.у.п. в рік, "технічно досяжний" потенціал – 42,6107 т.у.п. в рік. "Доцільно економічний" дорівнює 5,99105 т.у.п. в рік – це той потенціал, що вигідно використовувати вже зараз, виходячи з реальних умов України. [3]

Потенціал України в відновлюваних джерелах енергії з біомаси оцінюється в 7,4–12,3 млн. т умовного палива в рік, по даним НПЦ "Біомаса".

Відсоток використання біомаси, у вигляді газоподібних, рідких і твердих біопалив з кожним роком збільшується, оскільки спостерігається ефективність його використання. У прогнозах розвитку агропромислового сектору України багато вітчизняних і закордонних експертів відзначають перспективність переведення до 50% посівних площ під вирощування сільськогосподарських культур для нехарчового застосування. Вирощений на безвірусній основі посадковий матеріал дозволяє швидше, іноді на цілий сезон раніше, одержати біомасу, що по якості й кількості значно перевершує контрольну сировину.

Що стосується рідкого біопалива, то сьогодні найбільш актуальним питанням є розвиток технологій виробництва дизельного біопалива. У Вінницькій, Київській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Хмельницькій й інших областях з'явилися пілотні

установки фермерського типу по виробництву біодизеля. Їхня продуктивність становить від 200 до 1500 л біопалива на добу. Подібне устаткування широко використовується в сусідніх країнах Східної Європи.

Тверде біопаливо також має важливе значення для розвитку відновлюваних джерел енергії. Якість твердого біопалива формується на етапах вирощування, зберігання й переробки біомаси, а ефективність його використання залежить ще й від технічної досконалості теплових генераторів. Характеристика біомаси при її спалюванні в побутових казанах наведена в таблиці 2 [9].

Для сушіння зерна, зокрема рапсу для енергетичних цілей, доцільно використовувати теплогенератори, що працюють на рулонах соломи, у тому числі рапсової. Таке устаткування вже виробляється в Україні й дозволяє сільськогосподарським виробникам покривати власні побутові й виробничі енергетичні потреби за рахунок ресурсів біомаси зі свого поля.

Використання сучасних конструкцій казанів дає можливість істотно підвищити ККД (до 95%) поновлюваних джерел енергії. При цьому емісії шкідливих газів перебувають у межах припустимих значень, запропонованих стандартами ЄС.

Прогнозовані показники розвитку нетрадиційної енергетики до 2030 року по основних напрямках освоєння енергії поновлюваних джерел представлені в таблицях 3 й 4.

Для досягнення таких показників, як загальна потужність поновлюваної енергетики в 2030 році 30 тис. МВт й обсягів заміщення традиційних топливно-енергетичних ресурсів, еквівалентних 20 млн. т.у.п., необхідне формування національної енергетичної політики за допомогою створення законодавчо-правової й нормативнотехнічної бази відновлюваної енергетики, у тому числі створення системи її стимулювання [2].

У цей час основним документом, що регулює діяльність, пов'язану з розвитком ВДЕ, є Закон України "Про альтернативні джерела енергії", що вступив

Таблиця 2. Світовий ринок зернозбиральних комбайнів в 2004 році

Параметр	Одиниця виміру	Солома			Конопля	Тополь
		Пшениці	Тритикале	Рапса		
Вологість	%	7,85	6,47	9,37	9,04	8,86
Зольність	%	9,04	7,72	4,38	4,94	1,68
Летюче єство	%	66,13	70,49	67,85	71,20	74,57
Нелетюче єство	%	16,95	15,32	18,40	14,82	14,92
Теплота згорання	МДж/кг	15,63	15,38	16,69	14,86	18,88
CO ₂ max	%	20,81	20,74	20,57	20,91	19,68
C	%	39,72	40,99	43,38	40,51	48,08
H	%	4,81	4,87	5,20	4,91	5,44
N	%	0,56	0,51	0,37	1,07	0,81
S	%	0,043	0,07	0,11	0,065	0,03
O	%	37,70	39,11	39,04	39,29	41,46
Cl	%	0,25	0,22	0,149	0,171	0,01
Zn	мг/кг	16	4	7,5	28	93
Cd	мг/кг	0,5	-	0,5	0,5	0,1
K	%	0,98	0,20	0,56	0,93	0,21
Ca	%	0,37	Не визн.	0,90	0,77	Не визн.

Таблиця 3. Встановлені потужності устаткування на основі відновлюваних джерел енергії в Україні до 2030 року

№пп	Напрямки освоєння ВДЕ	Одиниці виміру	Рівень розвитку ВДЕ по рокам						
			2001	2005	2010	2015	2020	2025	2030
1.	Вітроенергетика	МВт	38,4	80	750	3490	5440	8090	11290
2.	Сонячна енергетика	МВт	13,17	15	162,5	415,5	882,5	1460	2175
3.	Мала гідроенергетика	МВт	99	107	136	373	703	950	1040
4.	Біоенергетика	МВт	8,2	50	600	2100	4100	6500	9100
5.	Геотермальна енергетика	МВт	9,9	10,9	217	885	1710	4340	6560
Загальна потужність		МВт	168,67	262,9	1865,5	7263,5	12835,5	21340	30165

Таблиця 4. Загальні обсяги економії паливоенергетичних ресурсів за рахунок енергії відновлюваних джерел в Україні до 2030 року

№пп	Напрямки освоєння ВДЕ	Одиниці виміру	Рівень розвитку ВДЕ по рокам						
			2001	2005	2010	2015	2020	2025	2030
1.	Вітроенергетика	тис. т у.п./рік	14,4	63	591	2751	4289	6378	8901
2.	Сонячна енергетика	тис. т у.п./рік	2,44	14,6	50,5	145,1	328,0	590,96	927,6
3.	Мала гідроенергетика	тис. т у.п./рік	122	125	149	414	772	1035	1135
4.	Біоенергетика	тис. т у.п./рік	10,1	32,2	390	1090	2132	3380	4732
5.	Геотермальна енергетика	тис. т у.п./рік	6,1	6,7	113,54	442,08	847,36	2056,82	3217,34
Загальні обсяги економії ПЕР		тис. т у.п./рік	155,04	241,5	1294,04	4842,18	8368,36	13440,78	18912,94

у силу в лютому 2003 року. Оскільки цей закон розроблявся й приймався в той час, коли наявність відповідності законодавства принципам європейських директив уже вважалося обов'язковим, основи державної політики в сфері розвитку ВДЕ в основному збігаються з тими, які діють у Європейському Союзі. Але, практично всі, задекларовані в законі принципи розвитку ВДЕ, носять винятково декларативний характер, оскільки ні самим законом, ні іншими нормативними актами не передбачено механізмів їхньої реалізації. Що стосується фінансування заходів у сфері ВДЕ, то, відповідно до закону, вони можуть здійснюватися за рахунок засобів підприємств, установ, організацій, державного й місцевого бюджету, добровільних внесків, а також за рахунок засобів, передбачених в оптовому тарифі на електроенергію, шляхом введення спеціальної цільової надбавки. Остання можливість є єдиним реалістичним інструментом сприяння розвитку ВДЕ, хоча далеко не оптимальним [8].

Крім вищевказаних завдань, існує ще одна: підтримка українських компаній при освоєнні закордонних ринків. Це припускає проведення експортних форумів і спеціалізованих заходів, виставок із презентацією українських технологій по використанню відновлюваних джерел енергії, маркетингових акцій для презентації українських компаній в усьому світі, участь у міжнародних ярмарках, а також індивідуальні ділові поїздки закордон.

Варто також звернути увагу на проблеми ВДЕ, головною з яких є висока вартість енергії, отриманої шляхом використання відновлюваних джерел.

У масштабах держави комплексне енергозбереження й збільшення частки використання ВДЕ щорічно виливається у величезну для бюджету України (і не тільки України) суму.

У багатьох східноєвропейських країнах важливим паливом для електростанцій як і раніше залишається вугілля, що значно дешевше від альтернативних джерел.

Відзначимо також переваги використання ВДЕ. Сюди можна віднести:

- Зменшення залежності від енергетичного імпорту;
- Охорона навколишнього середовища;
- Збереження енергії;
- Розвиток наукового сектора;
- Залучення інвестицій в енергетику;
- Поява нових робочих місць;
- Вирішення екологічних проблем;
- Підтримка іміджу України у світі;
- Невичерпність.

Хоча в Україні вже давно прийняті основи Енергетичної стратегії України до 2030 року, але її втілення на практиці утруднено, зокрема, через фінансові обмеження в реалізації інших не менш важливих проектів. У бюджеті цього року передбачені 700 млн. грн. на впровадження енергозберігаючих технологій, але половина цих засобів буде спрямована обласній владі. У той час як у Німеччині цього року на зазначені цілі буде спрямовано 850 млн. євро федеральних засобів, а також по 900 млн. євро – в 2008 й 2009 роках.

Висновки

Сьогодні не викликає сумнівів, що майбутнє енергетики за практично невичерпними й відновлюваними джерелами. Ресурси поновлюваних джерел величезні, необхідно тільки ефективно їх використовувати.

Багато країн світу зараз розвивають відновлювану енергетику, зокрема, Німеччина, США, Іспанія, Швеція, Данія, Японія планують у першій половині 21 століття збільшення частки відновлюваних джерел енергії в загальному енергобалансі до 50%. [4]

На жаль, в Україні поки що не розглядається питання розкриття й використання величезного потенціалу економії в цій сфері як завдання всього суспільства, що до того ж є екологічно доцільною, економічно розумною, політично необхідною й технічно здійснюваною. Саме тому необхідно розробити рішення, які можуть застосовуватися на всій території країни, а також проекти, які впливають на прийняття інвестиційних рішень як частками, так і муніципальними забудовниками.

Необхідна модернізація електростанцій в Україні, а також прагнення уряду збільшити частку поновлюваних джерел енергії у виробництві електроенергії.

Впровадження поновлюваних джерел енергії дозволить забезпечити енергетичну безпеку держави, зменшити рівень залежності України від імпортованих енергоносіїв, зміцнити вітчизняний агропромисловий комплекс, створити істотну кількість додаткових робочих місць.

У результаті виконання всіх намічених завдань буде досягнуто збільшення обсягів використання відновлюваних джерел енергії в енергобалансі України, що дозволить зміцнити енергетичну незалежність нашої держави.

УДК 330+340

половинский л.

К ВОПРОСУ О БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ

Первоисточник коррупции кроется в самом государстве, точнее, в его деформации. От состояния, параметров, "здоровья" государства в первую очередь зависят состояние и параметры экономической, социальной и духовной сфер жизни общества. Данный вопрос, разумеется, выходит за пределы компетенции криминологии, но его решение имеет непосредственное криминологическое значение, так как позволяет определить "направление главного удара" в борьбе с коррупцией и организованной преступностью.

Но проблема заключается не только в слабости государственного механизма. Коррупция питается не только слабостью, дезорганизацией механизмов государства, но и отчужденностью государства от народа. Последняя (отчужденность) возникает в решающей степени из-за неверной стратегии, избранной руководством государства. Чем более "народной" является политика государства, чем больше государство на деле, а не на словах ориентировано на интересы граждан, тем меньше объективных стимулов для последних искать обходные пути решения своих жизненных проблем. Таким образом, в основе антикоррупционной стратегии Украины, как представляется, должны лежать следующие положения.

Во-первых, речь идет о переориентации стратегии государства (экономической, социальной, идеологической) с интересов элиты на интересы большинства граждан Украины.

ЛІТЕРАТУРА

1. А. Конеченков. Вітряки на Тендровському маяку, або чим замінили дизельне паливо?// Зелена енергетика, 2005, №3 (19), с. 7-9.
2. Алексеев В.В. Экология и экономика энергетики. – М.: Знание, 1990. – 64 с.
3. Швец Е.Я., Альбова О.А. Анализ перспектив солнечной энергетики в Украине. XI н.-т. конф. студ., маг. асп. і вик. ЗДІА. Тез. Доп. Ч. VII. Секц. "Електроніка та електронна техніка". - З: вид.ЗДІА, 2006.С. 71-72.
4. Энергетические ресурсы мира. Под редакцией Непорожного П.С., Попкова В.И. – М.: Энергоатомиздат. 1995 г.
5. Возобновляемые источники энергии // http://www.renewable.com.ua/index.php?art_id=14
6. Возобновляемые источники энергии: возможные альтернативы? // <http://www.proelectro.info/ru/info/show/365,77,80>
7. Европа намерена снизить энергозависимость и перейти на возобновляемые источники // <http://news.liga.net/news/N0710707.html>
8. Развитие возобновляемых источников энергии является важным стратегическим вопросом настоящего – М. Гладий // <http://www.proagro.com.ua/art/47579.html>
9. Тенденции развития биоэнергетики – Г. Гелетуха // <http://www.zerno-ua.com/article/?id=74>

Во-вторых, речь идет о законном перераспределении властных полномочий. На сегодня реальные рычаги власти в стране оказались в руках крупнейших финансово-промышленных групп (кланов), "олигархов", теневых хозяйственных и криминальных лидеров. Власть должна быть наконец-то реально передана самому народу в лице избранных лидеров и коллегиальных органов, которым действительно доверяют граждане.

В-третьих, речь идет о всемерном укреплении украинского государства и его институтов, если это еще возможно, нужно вернуть в русло демократического цивилизованного развития на началах социальной справедливости, свободы (для большинства, а не "избранных") и реального, а не декларируемого гуманизма.

Конкретное наполнение антикоррупционной стратегии зависит, помимо прочего, от тщательного и всестороннего изучения и учета зарубежного и международного опыта, соответствующих конструктивных рекомендаций. Так, нужно безотлагательно принимать и вводить в действие специальное антикоррупционное законодательство комплексного характера. Доминирующее положение в борьбе с организованной преступностью занимает МВД. Борьба с организованной преступностью и ее особыми разновидностями (коррупцией, незаконным оборотом оружия и наркотических средств, незаконными вооруженными формированиями) определено в его положении в качестве

одной из его важнейших функций. Выявление, предупреждение, пресечение преступлений. В первую группу входят количественные показатели, характеризующие природные ресурсы, наличие и уровень квалифицированной рабочей силы, производственные фонды, географическое положение и, особенно, степень развития транспортно-коммуникационной и энергопромышленной инфраструктуры. Кроме того, в инвестиционный потенциал входят такие важные составляющие, как капиталоемкость продукции, скорость обращения инвестиций, изменения в отраслевой структуре промышленности (снижение сырьевых секторов и увеличение удельного веса высокотехнологических производств).

Вторая группа факторов, составляющих так называемые “инвестиционные риски”, включает такие структурные параметры, как состояние политической и социально-экономической стабильности, в том числе и правовой (законодательной), налоговая политика, соответствие бухгалтерского учета международным стандартам. Несомненно, что значительную негативную роль, отрицательно влияющую на инвестиционную активность, играет высокий уровень криминализации общества. Несомненно, что инвесторы особо учитывают его, но не отдельно, а в комплексе с другими инвестиционными рисками. Все эти негативные причины и условия, хотя и не находятся внутри инвестиционной среды, но тем не менее оказывают наиболее серьезное влияние на все инвестиционные процессы.

Коррупция буквально разъедает процесс оформления инвестиций для отечественных и особенно иностранных инвесторов, многочисленными разрешительными документами. В настоящее время любому начинающему предпринимателю, в том числе и в сфере инвестиционной деятельности, необходимо пройти 20–30 различных бюрократических инстанций и получить от 50 до 90 разрешительных документов.

Подобный бюрократический кросс-своеобразный “бег с препятствиями”, объективно и субъективно создает благоприятные условия для откровенного или плохо завуалированного вымогательства взяток, осуществления мелких и крупных поборов.

Нецивилизованные представления о путях перехода к рынку, непрофессиональные действия исполнительных органов, слабость государственной власти, затянувшиеся конфликты между президентскими и законодательными структурами, оживший в наши дни чудовищный, и по сути своей предательский принцип - “чем хуже для страны, тем лучше для меня”, исповедуемый многими украинскими политиками, обнищание значительной части населения, увеличивают степень рисков для инвесторов, способствуют оттоку капиталов из Украины.

В связи с этим необходимы следующие меры антикриминального и общепрофилактического характера, направленные на оздоровление всей экономики страны.

1. Принципиальное значение в создании благоприятного инвестиционного климата во многом зависит

от постоянного стимулирования отечественных и иностранных инвестиций в экономику Украины. Основная цель и внутренняя логика здесь заключаются в оптимальном определении основных проблем, стоящих перед страной и выборе оптимальных путей и средств, направленных на их успешное решение. При этом необходимо последовательное снижение ставки рефинансирования, обеспечения безопасности инвестору (включая личную безопасность и защиту вкладываемых средств от некоммерческих рисков), создания предпосылок для трансформации амортизационных отчислений в инвестиции, повышения отдачи капитальных вложений, освоения передовых научно-технических достижений и технологий и т.д.

2. Ввести схему взимания НДС по авансируемым импортным поставкам не в момент пересечения товарами границы (государственной и таможенной), а при переводе денег за рубеж, что позволит существенно упорядочить экспортно- импортные отношения и непосредственно связанные с ними иностранные инвестиции, поскольку создаст определенные преграды на путях оттока денег из нашей страны.

3. Перевести уплату налогов экспортерами на момент пересечения товарами границы, а не при возвращении валютной выручки, как это происходит до сих пор.

4. Для пресечения некоторых мошеннических схем вывоза капитала целесообразно установить допустимый предел занижения цены экспортируемой продукции относительно мировой. Более значительное занижение экспортных цен приводит к большим убыткам для государства из-за существенного сокращения сумм пошлин и акцизов. В то же время устанавливаемый предел должен быть хорошо просчитан с тем, чтобы не снизить конкурентные возможности российских экспортеров в борьбе за рынки сбыта.

5. Резко сократить посреднические звенья, значительно расширив перечень товаров, продажу и сбыт которых могут осуществлять только производители. Это позволит увеличить все виды капиталовложений, особенно реинвестиционных, т.е. полученных в виде прибыли от вложенных ранее инвестиций.

6. Необходимо усилить государственный контроль за всеми, особенно за наиболее значительными из них, импортно-экспортными соглашениями, для чего внести соответствующую новеллу в закон о регулировании внешнеторговых контрактов.

7. Предусмотреть меры обязательного зачисления всей валютной выручки только на счета в органы казначейства, а не на счета в зарубежных банках.

8. Необходимо заключить взаимовыгодное соглашение между ЦБ, Минфином и иностранными инвесторами, деньги которых заморожены на счетах типа “С” с тем, чтобы направить эти огромные средства не на покупку валюты, а на прямые инвестиции в реальный сектор российской экономики.

С тем, чтобы предотвратить нежелательный выброс больших сумм на валютный рынок, необходимо

проводить финансирование и рефинансирование прямых инвестиций в российские предприятия только через казну и ее региональные филиалы, что позволяет активно работать с реальными инвестициями, а не с "финансовыми инструментами" на спекулятивном финансовом рынке (ценные бумаги, денежные обязательства, фьючерсы и т.п.)

9. Для успешной борьбы с коррупцией необходимо, прежде всего, устранить условия, способствующие ее существованию и развитию. К таким криминогенным условиям, прежде всего, относится чудовищный бюрократический механизм, когда начинающему бизнесмену, особенно иностранному инвестору, для получения соответствующих лицензий и разрешений требуется 20–30 резолюций в различных чиновничьих инстанциях и от 50 до 90 разрешительных документов. На каждой ступеньке этой бюрократической лестницы возможны поборы, взятки и иные формы бюрократического вымогательства. Для ликвидации этого громоздкого и в сущности ненужного аппарата необходимо создать современную и эффективную технологию, основанную на цивилизованном и результативном принципе "одного окна", когда бизнесмену достаточно обратиться в одну инстанцию и через несколько дней получить разрешение или же хорошо аргументированный и совершенно законный отказ.

10. Для уменьшения уровня рисков на российском инвестиционном рынке необходимо создание государственного контроля за коммерческими и некоммерческими рисками, а также эффективно действующий компенсационный механизм покрытия этих рисков в случаях наступления.

11. Все перечисленные выше мероприятия направлены также на обеспечение максимальной прозрачности финансовых, товарных и сырьевых потоков, в первую очередь отечественных и иностранных инвестиций. Достижение подобной прозрачности позволит своевременно не только раскрывать совершенные, но и пресекать планируемые корыстные посягательства. Оптимальное сочетание в деятельности правоохранительных органов двух взаимодополняющих принципов эффективное пресечение готовящихся преступлений и успешное раскрытие уже совершенных криминальных деяний, составляет ядро активно-наступательной концепции противостояния организованной преступности.

Расширение масштабов незаконной деятельности организованной преступности, укрупнение криминальных капиталов ужесточает борьбу за сферы влияния на территориях, в отраслях коммерции, финансов, промышленности. Вместе с тем слабость и коррумпированность государственного аппарата, поражающие воображение рынки сбыта, прозрачность границ и неразвитость специального законодательства, предусматривающего эффективные меры борьбы с организованной преступностью и коррупцией, способствуют значительному усилению транснационального характера организованной преступной деятельности.

Иными словами, современная политическая и экономическая ситуация в Украине является наиболее благоприятной, с одной стороны – для расширения сферы преступной деятельности отечественных преступных сообществ за пределами национальных границ Украины, а с другой – для проникновения в Россию транснациональной организованной преступности с целью использования возможностей ее рынка и слабостью законодательной базы, облегчающей возможности ухода от социального контроля.

Современные коммуникационные технологии и обширные связи организованной преступности облегчили ей установление контактов с партнерами в других странах и на других континентах; современные банковские системы электронных расчетов дают возможность осуществлять международные преступные сделки, связанные в первую очередь с "отмыванием" доходов, полученных незаконным путем, а также различного рода финансовыми махинациями.

Формируются не предусмотренные законом криминальные операции, активизируются процессы аналитической деятельности, в которую входит системный анализ законодательства в плане поиска неурегулированности и противоречий, позволяющих направленно истолковывать и криминально использовать дефекты закона. Криминальные аналитики внимательно следят за динамикой экономической активности и оперативно используют выгодные экономические ниши на территории различных стран мира, оффшорные зоны, слабости налоговых отношений.

Все эти факторы в значительной степени способствовали повышенному вниманию к Украине, как к высокоприбыльному, имеющему дешевые трудовые ресурсы и достаточно безопасному рынку, со стороны многих преступных синдикатов. Трудно перечислить все транснациональные преступные организации, которые осуществляют свои незаконные операции, используя территорию Украины, ее законодательство, ее население и природные богатства. Это и знаменитые преступные синдикаты, и картели американской, итальянской, китайской, японской, колумбийской мафии, и организации помельче – вьетнамские, турецкие, корейские, нигерийские группы, а также азербайджанские, грузинские, армянские, таджико-афганские, прибалтийские и другие преступные сообщества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Keohane Robert, Nye Joseph Transnational relations and World Politics. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press; 1971, P. XII; Справочный документ Всемирной конференции на уровне министров по организованной транснациональной преступности Неаполь. 21-23 ноября 1994 г. // E/CONF 88/2. 1994. 18 Aug. P. 6.
2. Global Mafia Special Report. // Newsweek, Washington, 1995. – С. 50
3. Блохина Т Рынок институциональных инвестиций состояние и перспективы // Вопросы экономики. 2000. № 1. С. 156–160.

УДК 339.137.2:330.322(477)

ПУЗОВИКОВ О.

Наук. керівник НІКІТЧИНА О.В.

ЕКОНОМІЧНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ТА ІНВЕСТИЦІЙНА ПРИВАБЛИВІСТЬ УКРАЇНИ*

Конкурентоспроможність країни – одна з найбільш впливових концепцій в економічному розвитку та практичній політиці сучасного світу, оскільки охоплює не лише економічні показники, а й оцінює економічні наслідки, важливі для стабільного розвитку неекономічних явищ, таких як якість політичних процесів і державного управління.

Економічна конкурентоспроможність країни та іноземні інвестиції – це речі, які тісно і безпосередньо взаємопов'язані: чим конкурентоспроможніша країна, тим вона успішніша в залученні прямих іноземних інвестицій. Адже нині прямі іноземні інвестиції залучаються в країні із довгостроковими можливостями та привабливою перспективою і чіткою стратегією конкурентоспроможності, яка може ґрунтуватись на використанні природних ресурсів, на використанні дешевої робочої сили, на конкурентній перевазі інфраструктурного забезпечення, на інвестиційній привабливості галузей народного господарства.

Поєднання таких факторів, як висока географічна привабливість і наявність багатих природних ресурсів, дешеві та кваліфіковані трудові ресурси з високим рівнем наукової та професійної підготовки, забезпеченість матеріально-технічними ресурсами, довгостроковий потенціал ринку, наближеність до ринку Європейського Союзу, з одного боку, та зростання економіки протягом останніх років з другого боку, привертають увагу інвесторів до України, відкривають широкі можливості для нових інвестицій та створюють умови для покращання іміджу та інвестиційної привабливості.

При дослідженні національної інвестиційно-економічної конкурентоспроможності та привабливості потрібно опиратись на оцінку й аналіз економіки нашої держави як на макrorівні, так і на мікрорівні. Найбільш об'єктивними у цьому аспекті є порівняльні оцінки української економіки у рейтингах міжнародних організацій. Результати цих досліджень є важливим показником для стратегічних інвесторів при інвестуванні в економіку країни, більшість яких не в змозі самостійно проводити детальні дослідження всередині інших країн, а орієнтуються на оцінки рейтингових національних та міжнародних агенцій.

Індекс конкурентоспроможності, що зростає, свідчить про здатність національної економіки досягти стабільного економічного зростання в середньо- та довгостроковій перспективі, при цьому здійснює кон-

троль над рівнем поточного розвитку економіки, виходячи з наявних рівнів доходів. Індекс конкурентоспроможності, що зростає, відображається в трьох категоріях, які впливають на економічне зростання: індекс макроекономічного середовища, індекс державних інституцій, індекс технологій.

За результатами довготривалих досліджень визначено, що Україна перебуває у групі держав з найбільш тіньовою економікою і є однією з найбільш корумпованих держав світу. Свідченням цього є те, що за рейтингом індексу сприйняття корупції наша країна у 2006 році посідає 99 місце із 163 країн. Основними проблемами тіньової економіки, які стали безпосередньою причиною віднесення нашої країни до групи корумпованих держав, є:

- приховування підприємствами реального обсягу доходів з метою ухилення від сплати податків;
- нелегальна зайнятість частини населення, приховування реального обсягу заробітної плати;
- незаконне відчуження державного майна (приватизація);
- створення великої кількості “фіктивних” підприємств;
- контрабандний імпорту-експорт товарів та ін.

Україна вперше увійшла до рейтингу глобалізації у 2000 році і посіла 42 місце серед 61 країни, а за період 2000–2006 років позиція нашої країни у рейтингу значно покращилась – 39 місце у 2005 році серед 62 країн, і

За умов вступу до СОТ показник глобалізації має важливе значення, оскільки за його значенням Україна є найбільш інтегрованою до економічних процесів, меншою мірою – до персональних контактів та до світової політики і найменше – до глобальних технологій. Для України глобалізація – це ефективне використання економічних ресурсів, збільшення виробництва, міжнародний розподіл праці, використання власних ресурсів у місцях, де є найбільш очікувані прибутки, можливість не бути осторонь від фінансових, інвестиційних, технологічних процесів, а це, в свою чергу, буде стимулювати розвиток держави, її конкурентоспроможність і привабливість на глобальних світових ринках.

Що стосується нашої держави, то найбільшими інвестиційними експортерами, які спрямовують кошти в нашу країну, є країни ЄС: Німеччина, Австрія, Кіпр, Великобританія, Нідерланди, Данія, Польща, Угорщина, Швеція.

* 05 лютого 2008 р. на засіданні Генеральної Ради СОТ було підписано Протокол про вступ України до СОТ. Кінцева дата для ратифікації Протоколу про вступ України до СОТ Верховною Радою України 4 липня 2008 р.

При визначенні ступеня довіри до країни-кредитора, прийнятті рішень про здійснення інвестиційної діяльності в тій чи іншій країні та визначенні кредитного ризику країни – фінансові інвестори керуються кредитними рейтингами, які є орієнтиром щодо надійності вкладень у боргові зобов'язання компаній, муніципалітетів чи урядів. Це дозволяє інвесторам сформувати якісний інвестиційний портфель і оперативно маніпулювати активами в разі зміни рейтингових оцінок.

За оцінками міжнародних організацій, рейтинговий статус нашої держави у світовій спільноті є невисоким. Незважаючи на це, є висока зацікавленість до нашої країни у стратегічних інвесторів, орієнтованих на довгострокову окупність інвестиційних ресурсів, оскільки Україна – це дешевий ринок із великими інвестиційними можливостями та високим інвестиційним потенціалом. Однак

основні інвестори зайняли позицію очікування стабільності і прийдуть на ринок після або під час проведення грамотної законодавчої політики, спрямованої на стабілізацію політичних та економічних процесів, які будуть передумовою зведення до мінімуму інвестиційних ризиків. На сьогодні наша країна має гостру потребу в зовнішньому фінансуванні, тому зволікання у вирішенні ключових економічних проблем погіршить конкурентоспроможність, кредитоспроможність та інвестиційну привабливість країни, що призведе до зниження рейтингів, які в свою чергу негативно вплинуть на іноземних інвесторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загородній А.Г., Чубай В.М. Оцінювання конкурентоспроможності інноваційної продукції в процесі вибору інноваційної стратегії підприємства// Фінанси України, №1.– 2007.

УДК 339.5(477)

САГАН Ю.

Наук. керівник ЄНА О.В.– к. е. н.

ПЕРСПЕКТИВИ ТА МОЖЛИВІ НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ ВСТУПУ УКРАЇНИ ДО СОТ

На сьогодні одним із головних пріоритетів зовнішньоекономічної політики України щодо інтеграції у світову економіку є вступ до Світової організації торгівлі (СОТ)

Це міжнародна економічна організація, членами якої вже нині є 148 країн, частка яких в обсягах світової торгівлі становить близько 95%. Після приєднання низки країн, які нині є кандидатами на вступ, СОТ здійснюватиме майже весь світовий торговельний оборот товарів та послуг.

За останні роки значно розширилася сфера діяльності СОТ, яка нині далеко виходить за межі власне торговельних операцій. Вона є потужною і впливовою міжнародною структурою, здатною виконувати функції міжнародного економічного регулювання. Членство у СОТ стало практично обов'язковою умовою для будь-якої країни, що прагне інтегруватися у світове господарство.

Процес приєднання України до системи ГАТТ/СОТ розпочався 17 грудня 1993 року, коли було прийнято рішення про створення Робочої групи (РГ) з розгляду заявки України щодо приєднання до ГАТТ/СОТ. Наступним кроком, відповідно до процедури приєднання, стало подання на розгляд Робочої групи 28 червня 1994 року Меморандуму про зовнішньоторговельний режим України. Після ознайомлення членів РГ з Меморандумом та завершення етапу запитань та відповідей розпочалися переговори про вступ у багатосторонньому форматі. З того часу відбулося шістнадцять офіційних засідань РГ (останнє – у червні 2006 року), а з 1997 року розпочався процес двосторонніх пере-

говорів з країнами-членами РГ. В цілому до складу РГ з розгляду заявки України щодо приєднання до СОТ входить 43 країни (країни ЄС ведуть переговори як один учасник РГ).

Важливо зазначити, що в середньому тривалість процесу вступу будь-якої країни до СОТ становить 4–6 років. Процес вступу України до цієї організації дещо затягнувся, оскільки вона вже більш 10 років перебуває у стані країни – претендента на вступ.

У 2000 р. відбулися позитивні зрушення у процесі приєднання України до СОТ. Вони стали наслідком активізації двосторонніх переговорів і були закріплені у двох указах Президента України – від 05.09.2001 р. № 797/2001 “Про додаткові заходи щодо прискорення вступу України до Світової організації торгівлі” та від 05.02.2002 р. № 104/2002 “Про Програму заходів щодо завершення вступу України до Світової організації торгівлі”.

Приєднання до СОТ має для України стратегічне значення з точки зору двох важливих факторів: це умова для подальшої поступової, інтеграції України у європейські та світові процеси і структури, і системного реформування національної економіки згідно з принципами лібералізації та відкритості ринку. Крім того, інтеграції до СОТ – це ознака сталого розвитку країни – економічного, політичного, соціального.

З огляду на це, вступ до СОТ становить низку невирішених проблем, які досі гальмують розвиток економіки країни: необхідність ефективної реструктуризації промисловості і сільського господарства, підвищення стандартів виробництва та управління,

налагодження нових ефективних механізмів захисту інтересів вітчизняного виробника. А це процес довгостроковий.

Хоча Україна значно наблизилася до вступу до СОТ, проте й досі тривають дебати навколо доцільності членства у цій організації. Нині, перебуваючи поза межами СОТ, Україна зазнає дискримінаційного тиску внаслідок антидемпінгових розслідувань, введення квот на експорт низки вітчизняних товарів, у питаннях захисту інтелектуальної власності тощо. Наша держава позбавлена можливості брати участь у міжнародних переговорах про вдосконалення світового торговельного середовища. Відсутність членства в СОТ створює певні проблеми у євроінтеграційних процесах України, а розширення Європейського Союзу загострює проблеми адекватного використання власного зовнішньоторговельного потенціалу. Членство в СОТ стосується не тільки урядовців і політиків, – це важливо для всіх активних учасників економічного процесу: окремих національних підприємств та галузей, власників бізнесу та менеджерів, державних службовців та науковців. Набуття членства в СОТ не повинно викликати побоювання у суспільстві, адже ми йдемо дорогою, яку торували 148 країн світу, причому далеко не всі вони за своїм потенціалом перевищують Україну. Відгородившись від СОТ, не захистиш вітчизняний ринок від іноземної продукції, від зростання конкуренції. Вступ до СОТ – це, насамперед, приєднання до загальноприйнятих правил цивілізованого ринку, які мають значні переваги. Інакше кажучи, вступ до СОТ необхідно сприймати в цілому як стимул до національного розвитку України, який сприятиме розгортанню адекватних адаптаційних програм та механізмів, інформаційних кампаній, тренінгів та інших комунікативних заходів.

Нині важливо належно підготуватися до функціонування у системі СОТ, аби скористатися її перевагами та нейтралізувати можливі негативні наслідки. Проте, аналізуючи стан підготовки України до вступу у СОТ, мусимо констатувати недостатній рівень поширення інформації та обмежену участь представників українського бізнесу, громадськості та науковців у конструктивному обговоренні заходів для підготовки галузей економіки та регіонів до функціонування в умовах нової системи міжнародних економічних зв'язків.

Вступ України до СОТ означатиме подальшу лібералізацію зовнішньої торгівлі, що матиме як позитивні, так і можливі негативні наслідки для економіки України. Набуття Україною членства в СОТ сприятиме зростанню реального національного валового внутрішнього продукту, збільшенню експорту української продукції, що буде пов'язано насамперед із зменшенням втрат від антидемпінгових розслідувань та послабленням тарифних бар'єрів для експорту вітчизняної продукції на зовнішні ринки, збільшенню надходжень іноземної валюти та передбачає стабільніший курс гривні до світових валют.

Зі вступом України до СОТ буде скасовано більшість пільг на сплату ввізного мита, що надаються суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності. Це призведе до суттєвого збільшення частки оподаткованого імпорту в загальному обсязі імпорту (на початок 2005 року питома вага оподаткованого імпорту в загальному обсязі імпорту становила близько 25 %). Очікується, що втрати від зниження митних тарифів будуть компенсовані завдяки збільшенню оподаткованого імпорту.

Створення однакових умов для платників податків, у свою чергу, також сприятиме покращенню інвестиційного клімату, збільшенню інвестицій та прискоренню економічного зростання. Це позитивно впливатиме на надходження у бюджет.

Отже, нині можна припустити, що за умови прийняття виважених рішень та скорочення податкових пільг, факторів, що загрожуватимуть збереженню бюджетної збалансованості не виявлено, а навпаки, вступ України до СОТ позитивно вплине на Державний бюджет, економіку України в цілому та окремі її галузі. Основні позитивні наслідки вступу України до СОТ:

1. Інтеграція до міжнародної ринкової економіки, створення правових засад для стабільного і передбачуваного ведення бізнесу та міжнародної торгівлі.

2. Прогнозується збільшення надходжень прямих іноземних інвестицій уже упродовж першого-другого років після вступу до СОТ в 1,5-2 рази з наступним їх збереженням в обсягах більших, ніж до набуття членства у СОТ.

3. Українські виробники отримають спрощення умов доступу до ринків 148 країн-членів Світової організації торгівлі. Можна очікувати збільшення експорту продукції в обсязі 1 млрд дол. США, а при сприятливих умовах до 1,5 млрд дол. США.

4. Промислові підприємства зможуть застосувати при вирішенні торговельних спорів механізм їх урегулювання, передбачений нормами СОТ, що дасть можливість суттєво посилити їх позиції в антидемпінгових та спеціальних розслідуваннях, а також запобігти застосуванню проти себе інших обмежувальних та дискримінаційних заходів.

5. Пожвавлення торговельно-економічних зв'язків не тільки з країнами Західної та Центральної Європи, а й з країнами Східної Європи та Балтії, більшість з яких 1 травня 2004 року набули повноправного членства в ЄС, має запобігти витісненню з ринку ЄС української продукції аналогічною продукцією країн Центральної та Східної Європи.

6. Збільшаться надходження до Державного бюджету завдяки скасуванню пільг, кількісному збільшенню бази для справляння митних платежів, зростанню обсягів виробництва та активізації торговельного обороту (загальний позитивний вплив на доходи бюджету може сягнути 3–4 млрд грн).

7. Ширший вибір товарів і послуг. Завдяки збільшенню потоків іноземних товарів, послуг та інве-

стицій на український ринок, виробник матиме доступ до дешевших комплектувальних, устаткування і сировини, а споживач – ширший вибір товарів, послуг і цін. Це створює умови для підвищення якості та конкурентноздатності вітчизняної продукції.

Зі вступом України до СОТ пов'язані також негативні наслідки. Так, з метою вступу до СОТ Україна повинна зменшити тарифні й нетарифні обмеження, які застосовуються для захисту внутрішнього ринку, з одночасним скороченням державної підтримки для окремих галузей національної економіки (сільське господарство, автомобілебудування). Внаслідок цього вітчизняні підприємства в багатьох випадках вимушені будуть діяти в умовах жорсткої конкуренції. Крім того, лібералізація торговельного режиму України збільшить залежність національної економіки від стану світової економіки.

Таким чином, за кількістю та значимістю для України переважають позитивні наслідки приєднання до СОТ. Водночас слід звернути увагу на те, що в окремих галузях та секторах економіки може складатися різне співвідношення позитивних та негативних наслідків вступу до СОТ.

Слід наголосити, що небезпечність форсування вступу до СОТ полягає в тому, що Україна може вступити до цієї організації на неприйнятних умовах, чим завдасть шкоди багатьом галузям економіки.

Крім того, необхідно враховувати, що наслідки вступу до СОТ змінюватимуться в часовому вимірі. Так, негативний наслідок у перспективі може перетворитися в позитивний, або навпаки.

Трансформацію українського законодавства відповідно до принципів, норм і стандартів СОТ, апробованих протягом десятиріч у багатьох країнах світу, вже сьогодні можна віднести до позитивних наслідків приєднання України до СОТ.

Про важливість та складність процесу гармонізації національного законодавства свідчить той факт, що в країнах Центральної та Східної Європи, які вже є членами СОТ, кількість нормативно-правових актів, що потребували гармонізації з угодами СОТ, коливалася від 800 до 1500. Гармонізація законодавства разом з товарними тарифами, сільським господарством і послугами є основними темами на двосторонніх переговорах з країнами – членами СОТ, які були розпочаті Україною у 1997 р. і тривають досі.

У процесі гармонізації національного законодавства кожна країна – претендент на вступ до СОТ повинна дотримуватися певних правил. Серед таких правил можна виокремити чотири основних, на яких побудовано багатосторонню торговельну систему СОТ.

Перше правило – захист вітчизняної промисловості тільки за допомогою тарифів. Це правило дозволяє країнам захищати внутрішнє виробництво від іноземної конкуренції, за умови що такий захист забезпечується тільки через застосування тарифів, які підтримуються на низькому рівні. Правило містить важливий

виняток, що дозволяє країнам, які мають труднощі з платіжним балансом, вводити обмеження імпорту з метою захисту свого фінансового стану.

Друге правило передбачає зменшення та скасування тарифів і інших бар'єрів у торгівлі шляхом проведення багатосторонніх переговорів. Тарифні ставки та інші зобов'язання, погоджені в ході таких переговорів, наводяться у Розкладі поступок кожної країни. Така країна зобов'язується не застосовувати тарифи або інші мита та збори за ставками, що перевищують ставки, зазначені у її Розкладі.

Третє правило в основі містить принцип режиму найбільшого сприяння, який передбачає, що погоджуючись на надання такого режиму, країна-член зобов'язується провадити недискримінаційну політику і не надавати одній країні менш сприятливий режим порівняно з іншими в усіх питаннях, пов'язаних із зовнішньою торгівлею товарами. Так, якщо країна накладає мито на експорт товарів у певний пункт призначення, то вона повинна застосовувати мито за такими самими ставками на експорт у всі інші пункти призначення.

Четверте правило – це правило національного режиму, яке доповнює принцип режиму найбільшого сприяння і вимагає, щоб після сплати мита та інших зборів імпортований товар отримав режим не менш сприятливий, ніж той, що отримують аналогічні товари, вироблені вітчизняними виробниками. Тобто країна не може застосовувати до імпортованих товарів внутрішні податки і збори за ставками, вищими за ставки, що застосовуються до аналогічних вітчизняних товарів.

З урахуванням досвіду вступу до СОТ інших країн, а також враховуючи діюче в Україні законодавство, у відповідність з нормами СОТ передусім має бути приведене податкове та митне законодавство, законодавство щодо державної підтримки промисловості, сільського господарства і захисту прав інтелектуальної власності.

Відповідно до Графіка розгляду пріоритетних законопроектів, який було надано урядом України країнам – учасникам робочої групи з розгляду заявки України про вступ до СОТ, визначено 20 першочергових законів і кодексів, які потребують реформування. На сьогодні більшість з цих нормативних актів уже прийнято.

Центральними органами виконавчої влади здійснено аналіз законодавства у сферах, що регулюються угодами СОТ, та підготовлено проекти законів з метою усунення невідповідностей чинного законодавства України у митній, податковій та інвестиційній сферах, у сферах захисту прав інтелектуальної власності, нетарифного регулювання, сільського господарства, санітарних та фітосанітарних заходів, технічних бар'єрів в торгівлі та у сфері торгівлі послугами.

Зокрема, протягом 2003–2004 рр. було прийнято наступні закони України з метою реформування нормативної бази у відповідності до стандартів СОТ:

– “Про внесення змін до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”, від 24.12.2002

№349-IV, яким удосконалено порядок оподаткування податком на прибуток операцій з надання (отримання) фінансової допомоги, упорядковано визначення терміну “звичайна ціна”, запроваджено методи щодо обчислення звичайних цін, розширено перелік груп основних фондів, що підлягають амортизації із одночасною зміною ставок нарахування податкової амортизації, знижено з 1 січня 2004 року ставку податку на прибуток з 30 до 25 відсотків;

– “Про податок з доходів фізичних осіб” від 22.05.2003 №889-IV, який кардинально змінює систему оподаткування доходів громадян, стимулює зростання та легалізацію їх доходів: це, в першу чергу, зменшення ставки оподаткування до 15% (перехідний період терміном три роки – 13%), розширення соціальних пільг та скасування податкових пільг за професійною ознакою;

– “Про електронний цифровий підпис” від 22.05.2003 №852-IV, який визначає правовий статус електронного цифрового підпису та регулює відносини, що виникають при використанні електронного цифрового підпису;

– “Про електронні документи та електронний документообіг” від 22.05.2003 № 851-IV, який встановлює основні організаційно - правові засади електронного документообігу та використання електронних документів.

– “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони інтелектуальної власності” № 1407-IV від 03.02.2004 (щодо авторського права та суміжних прав);

– “Про внесення зміни до статті 15 Закону України “Про поштовий зв’язок” № 1722-IV від 18.05.2004 (щодо виключного права національного оператора на пересилку простих листів вагою до 50 грамів);

– “Про внесення змін до Закону України “Про метрологію та метрологічну діяльність” № 1765-IV від 15.06.2004 (щодо застосування в Україні одиниць вимірювань фізичних величин, забезпечення достовірності вимірювань, приведення їх до міжнародних еталонів);

– “Про державну підтримку сільського господарства України” № 1877-IV від 24.06.2004 (визначає основи державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку);

– “Про внесення змін до деяких законів України щодо оподаткування сільськогосподарських підприємств та підтримки соціальних стандартів їх працівників” № 1878-IV від 24.06.2004;

Завершується розробка наступних законопроектів, які дадуть можливість привести законодавство України у відповідність з нормами СОТ:

– “Про внесення змін до статті 9 Закону України “Про металобрухт” (щодо скасування заборони на експорт відходів і брухту кольорових металів та запровадження експортного мита на цей вид продукції);

– “Про загальну безпеку продукції” (щодо правових та організаційних засад забезпечення безпечності продукції, яка вводиться в обіг, розміщена на ринку або знаходиться в обігу);

– “Про внесення змін до Закону України “Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту” (стосовно врегулювання відносин, що виникають у сфері порушення та проведення антидемпінгового розслідування у зв’язку з демпінговим імпортом товарів в Україну, а також у сфері застосування антидемпінгових заходів відповідно до результатів розслідування);

– “Про внесення змін до Закону України “Про вивізне (експортне) мито на відходи та брухт чорних металів” (щодо поетапного зменшення ставок вивізного (експортного) мита на відходи та брухт чорних металів після вступу України до СОТ);

– “Про внесення змін до Закону України “Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур” (щодо встановлення, починаючи з моменту вступу України до СОТ, вивізного (експортного) мита на насіння соняшнику, льону та рижию у розмірі 16 відсотків з подальшим встановленням вивізного (експортного) мита на кінцевому етапі 10%);

– “Про внесення змін до Закону України “Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину” (щодо скасування або зниження експортного мита на живу худобу та шкіряну сировину);

– “Про внесення змін до Закону України “Про молоко та молочну продукцію” (щодо скасування експортних субсидій на молочну продукцію);

– “Про стандарти, технічні регламенти та процедури підтвердження відповідності”;

– “Про внесення змін до Закону України “Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини”, “Про внесення змін до Закону України “Про ветеринарну медицину”, “Про внесення змін до Закону України “Про карантин рослин” та “Про внесення змін до деяких законів України” (з метою приведення законодавства України у сфері санітарного, ветеринарного та фітосанітарного регулювання до вимог Угоди про застосування СФЗ);

– щодо скасування умови локалізації, яка міститься у ст.4 Закону України “Про розвиток автомобільної промисловості України” від 18.03.2004 № 1624;

– щодо скасування заборони на імпорт бувших у використанні автобусів та вантажівок віком старше 5 років;

– щодо запровадження у національне законодавство Додатку – “Пояснювальні примітки” (щодо митної оцінки товарів) відповідно до Угоди СОТ про митну оцінку та про внесення змін до Митного кодексу стосовно приведення положень Кодексу у відповідність з вимогами СОТ, зокрема щодо визначення країни походження товарів, митної вартості, обов’язкового оприлюднення судових чи адміністративних рішень з митних питань.

Триває розробка та затвердження нових технічних регламентів. Станом на 1 березня 2005 року в Україні затверджено 16 технічних регламентів з підтвердження відповідності, що базуються на європейських директивах Нового підходу. Вони будуть вводитися в дію згідно з відповідними Планами поетапного впровадження.

З огляду на прагнення України стати членом СОТ, пріоритетність впровадження міжнародних стандартів є основою для забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції та її гідного представлення на міжнародних ринках. З цією метою Держспоживстандартом України створено розгалужену систему з 154 технічних комітетів, діяльність яких спрямована на розроблення національних стандартів, гармонізацію їх з міжнародними та європейськими.

Національна технічна нормативна база України на сьогодні складає більш ніж 20 тисяч стандартів. На сьогодні чинними в Україні є 2352 національні стандарти, гармонізовані з міжнародними та європейськими, з яких 293 прийнято до 2000 року, 457 – протягом 2001 року, 340 – у 2002 році, 517 – у 2003 році, 596 – у 2004 році. З початку 2005 року прийнято 149 гармонізованих стандартів. Всі стандарти, згідно з діючим законодавством, затверджено та введено в дію наказами Держспоживстандарту.

Важливим кроком для гармонізації національного законодавства з вимогами угод СОТ стало прийняття Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про Державний бюджет України на 2005 рік" та деяких інших законодавчих актів" у частині, що стосується скасування пільг та створення, в результаті цього, недискримінаційних та стабільних умов ведення бізнесу для всіх суб'єктів підприємницької діяльності. Окрім того, 15 березня 2005 року було Верховна Рада проголосувала за закон "Про внесення змін до Митного тарифу України" з метою попередження можливості несанкціонованого ввезення в Україну окремих товарів, забезпечення стабільності на споживчому ринку, а також на виконання міжнародних зобов'язань в рамках переговорного процесу по вступу України до Світової організації торгівлі, зафіксованих Консолідованою тарифною пропозицією.

Для завершення багатосторонніх та двосторонніх переговорів між Україною та СОТ необхідно:

1) привести у відповідність до вимог угод СОТ ряд нормативних актів, що стосуються:

- формування цін на цукор білий (підтримка мінімальної ціни) в Україні;
- ліцензування імпорту алкогольної продукції, вартість ліцензії;
- спрощення процедури отримання дозволів (ліцензій) на право торгівлі алкогольною продукцією;
- визначення зобов'язань із скасування пільгової ставки ПДВ для вітчизняної автомобілебудівної галузі, усунення всіх пільг, які застосовуються при виробництві та доступі товарів на внутрішній ринок;

- приведення Єдиного митного тарифу України (в частині скасування географічних зазначень в описах товарних позицій) у відповідність з Конвенцією про Гармонізовану систему опису товарів;

- застосування дискримінаційних тарифів на залізничні перевезення;

- скасування мита на експорт лому чорних металів, скасування заборони експорту лому кольорових металів;

- формування зобов'язань щодо незастосування (або уточнення перехідного періоду скасування) захищених субсидій в промисловому секторі;

- в сфері технічних вимог, санітарних, ветеринарних та фітосанітарних заходів необхідність доповнення та уточнення відповідних пунктів розділів зобов'язаннями щодо приведення зазначених заходів у відповідність з вимогами угод СОТ до набуття Україною членства в СОТ;

- підвищення прозорості режиму підтримки мінімальної ціни на цукор білий (та застосування квот на продаж цукру білого) у світлі зобов'язань стосовно незастосування захищених інвестиційних заходів, що мають відношення до торгівлі;

- приведення у відповідність з вимогами СОТ законодавства в сфері автомобілебудування; неможливість узгодження перехідного періоду для зазначеної сфери правовідносин;

- у вільних економічних зонах скасування тих привілеїв, які не відповідають нормам угод СОТ;

- створення незалежного регулюючого органу у сфері телекомунікацій до моменту вступу до СОТ;

2) забезпечити створення та постійне функціонування центрів обробки запитів щодо санітарних та фітосанітарних заходів, а також технічних регламентів, які діють в Україні;

3) узгодити з країнами СОТ граничний обсяг сукупного виміру внутрішньої підтримки сільського господарства т.з. "жовтої скриньки" та розробити програму реформування системи державної підтримки сільського господарства з метою більш широкого використання дозволених в рамках СОТ заходів підтримки т.з. "зеленої скриньки";

4) узгодити з членами РГ СОТ терміни щодо відкриття ринків фінансових послуг (щодо доступу на український ринок філій іноземних банків та страхових компаній);

5) розробити програму заходів щодо спрощення системи сертифікації та стандартизації шляхом визнання міжнародних стандартів та сертифікатів якості, а також гармонізації санітарних, фітосанітарних та ветеринарних заходів згідно з Угодою СОТ про застосування санітарних та фітосанітарних заходів.

Висновки

З перших днів здобуття Україною незалежності уряд нашої держави здійснює послідовну політику входження в міжнародне співтовариство.

Реформування зовнішньоторговельного режиму України відповідно до норм та принципів системи СОТ має стати фактором забезпечення економічної безпеки країни, транспарентності економічних реформ, привабливості нашого економічного середовища, вирішення питань формування позитивного сальдо торговельного та платіжного балансу, скорочення дефіциту державного бюджету, залучення іноземних інвестицій, що має стати вагомим поштовхом для подальшого реформування національної економіки і входження України до світового економічного співтовариства як повноправного і стабільного партнера.

Вступ до СОТ матиме надзвичайно важливі наслідки для України. По суті, він означатиме кардинальний поворот від практики довільного встановлення та застосування державою правил економічної поведінки до поступового впровадження правил, визнаних на багатосторонній міжнародній основі. Цей крок може стати вирішальним у процесі становлення цивілізованого ринкового господарства в нашій країні, здійснення більш радикальних адміністративної і структурної реформ, прискорення інтеграції України у світові та європейські економічні й політичні структури.

Проблеми, що виникають на цьому шляху, не повинні сприйматися як причина для відмови від вступу

чи затягування цього процесу. Навпаки, вони потребують активізації внутрішніх соціально-економічних перетворень на основі чітко сформульованих мети та завдань, тісно пов'язаних з міжнародними зобов'язаннями України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність"". – Відомості Верховної Ради України, 1999 р. – № 7.
2. Гончарук А. На шляху до Світової організації торгівлі / Урядовий кур'єр. – 1999. – № 184.
3. Глобальна торгова система: розвиток інститутів, правил, інструментів СОТ: Монографія / Кер. авт. кол. і наук. ред. Т. М. Циганкова. – К.: КНЕУ, 2003.
4. Осика С. Г., Пятницький В. Т., Осика А. С. Генеральна угода з тарифів і торгівлі як основа універсального міжнародно-правового регулювання світової торгівлі. – К.: УАЗТ, 1999.
5. Покрещук О. О. Міжнародно-правові питання приєднання України до Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) та вступу до Світової організації торгівлі (СОТ) // Право України. – 1999. – № 8.
6. Система світової торгівлі ГАТТ/СОТ в документах. – К.: УАЗТ, 2000.
7. Регулювання ринків товарів і послуг на засадах норм і принципів системи ГАТТ/СОТ. Кол. авт.: Осика С. Г., Пятницький В. Т., Оніщук О. В., Осика А. С., Штефанюк О. В. – К.: УАЗТ, 2000.

УДК 347.77.(78:338.1)

СЛАТВИНСЬКИЙ М.А. – викладач

ЗАХИСТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ПЕРЕХІДНІЙ ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

В період зростання ролі інформації в багатьох сферах бізнесу, як свідчить досвід розвинених країн світу, вагома частка прибутків надходить від створення нової продукції та технологій. Через це права на інтелектуальну власність (ІВ) мають значну цінність і відіграють ключову роль у формуванні високоприбуткового виробництва. Дана ситуація відрізняється від економіки індустріального типу, коли для підприємств ціннішою є продуктивність праці і ефективність використання капіталу. За вказаних умов постає завдання в підборі заходів, які б поліпшили захист ІВ.

Інтелектуальна власність – це, насамперед, "закріплені законом права на результати інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній і художній сферах" [1; с.38]. Іншими словами, охорона ІВ передбачає, перш за все, правовий захист.

В Україні ж відзначається суттєве відставання від економічно розвинених країн в сфері виробництва наукомісткої продукції. Частка країни на світових ринках високотехнологічної продукції, загальний обсяг яких оцінюється в 2,5–3 трлн. дол. США, становить приблизно 0,05–0,1% [1, с. 39]. Дана ситуація зумовлена, не в останню чергу, недосконалістю системи

правової підтримки з боку держави у сфері інтелектуальної власності та механізмів реалізації результатів наукових досліджень і дослідно-конструкторських розробок.

В таких умовах першочерговим завданням держави постає створення ефективної системи охорони результатів інтелектуальної діяльності, яка б забезпечила дієвий механізм захисту прав ІВ від несанкціонованого і безоплатного використання, що дало б змогу отримати українським підприємствам вагомих конкурентних переваг і високого легального прибутку [1; 2].

Створенню такого механізму в Україні перешкоджає, насамперед, недосконалість правової системи (недосконалість нормативно-правової бази, контролю за її дотриманням, організації спеціалізованої судової патентної діяльності тощо). Для країни також характерною є відсутність державної підтримки у сфері патентування і реєстраційних процедур, а також ефективної системи контролю з питань охорони інтелектуальної власності.

За вище встановлених обставин юридичні і фізичні особи не приділяють необхідної уваги патентно-

ліцензійній діяльності і, відповідно, вони не мають можливості її реалізувати ні на внутрішньому, ні на зовнішньому ринках. Крім того, Україна навіть не числиться серед списку країн, що розвиваються, за кількістю патентних заявок, поданих за процедурою РСТ (Міжнародний договір про патентну кооперацію) в межах Всесвітньої організації інтелектуальної власності, кількість яких щорічно перевищує 110000 шт. [1, с.41].

В свою чергу, в сфері охорони прав на інтелектуальну власність складно розраховувати і на формування міжнародного договірної права, оскільки країни світу перебувають на різних щаблях ієрархії, рівнях економічного розвитку, мають різні політичні системи тощо. Процедури оформлення патентних заявок різняться в залежності від країни, наприклад, в Японії дозволяється відстрочка патентної експертизи на сім років, тоді як більшість інших країн цього не дозволяє.

У випадку правових форм захисту ІВ, незалежно від країни, проблема складна із-за тривалого і складного процесу проходження заявки, що припускає певну невизначеність щодо успіху комерційного використання на конкурентних ринках, так як і невизначеність щодо судових позовів як на стадії заявки, так і в процесі реалізації юридичних прав.

За такого стану справ, крім інструментів захисту результатів інтелектуальної діяльності, що включають правовий захист і здійснення реєстраційних процедур, передбачається можливим використання на українських підприємствах й інших видів захисту (табл. 1).

Таблиця 1. **Форми захисту інтелектуальної власності**

Нова ідея		
Правовий захист	Секретність	Інші механізми захисту
Патент	Вбудований захист	Швидке удосконалення
Зареєстроване оформлення	Секретний інгредієнт	Низькі операційні витрати
Авторське право	Внутрішнє знання	Цільові ринки
Зареєстрована торгова марка		Оформлення продукції
		Маркетинг і брендинг
		Обслуговування клієнтів

Правові механізми захисту ІВ складні для реалізації та й, за винятком авторського права, призводять до повного розголошення інформації щодо винаходу. Якщо ж продукт складно з технологічної точки зору розібрати на складові, але досить легко відтворити, прийнятним є використання інструментів засекречення інформації (табл. 2). Однак, не у всіх галузях промисловості це можливо – наприклад, в електротехніці може використовуватись вбудоване програмне забезпечення, в харчовій промисловості можуть використовуватись секретні інгредієнти, однак, в фармацевтиці – формулу лікарського препарату потрібно розсекретити для

Таблиця 2. **Інструменти секретних механізмів охорони інтелектуальної власності**

Вбудований захист	Використовується, коли секретна складова виробу вмонтована так, що спроба її розбору призводить до руйнування.
Секретний інгредієнт	Передбачає існування секретного складника, наприклад, в рецепті харчових продуктів, що ускладнює повтор формули.
Внутрішні знання	Застосовується у виробництві, де особлива технологія створення забезпечує унікальний результат і може бути збережена в таємниці.

схвалення Міністерством охорони здоров'я. Крім того, існує ризик, що все ж таки технологія виробництва буде розсекречена, і оскільки винахід не запатентовано – не існуватиме перешкод для несанкціонованого його використання.

Інші механізми захисту інтелектуальної власності передбачають використання технологічних і економічних інструментів (табл. 3), що передбачають утворення конкурентних переваг за рахунок створення умов, коли конкурентам економічно не вигідно виготовляти подібну продукцію. Однак, за умови їх використання, необхідна переконаність в тому, чи існуюча перевага над конкурентами реальна, а не уявна.

Будь-який інструмент охорони інтелектуальної власності, в повній мірі не захищений від судових позовів, конкуренції чи відкриттів, зроблених іншими винахідниками. Одним із шляхів зменшення впливу може бути використання компонованого захисту ІВ, який складається, обов'язково, як із правового, так і інших механізмів захисту (рис. 1).

Таблиця 3. **Інші механізми охорони інтелектуальної власності**

Швидке удосконалення	Боротьба за поліпшення виробів і технологічних процесів.
Низькі операційні витрати	Зменшення витрат таким чином, що вони є найнижчими в неї, а рахунок чого підприємство конкурентоспроможне.
Цільові ринки	Концентрація на секторах ринку, які інші підприємства вважають важкими для конкуренції або просто не заслуговуючими уваги.
Дизайн виробу	Передбачає, що вироби завжди найвищої якості, а дизайн як практичний, так і естетичний.
Маркетинг і брендинг	Продумана маркетингова стратегія і ретельний брендинг виробу можуть забезпечити високий рівень конкурентоспроможності.
Обслуговування клієнтів	Приділення значної уваги задоволенню потреб клієнтів і впевненість, що вони повністю задоволені наданим обслуговуванням – один із кращих способів забезпечення конкурентоспроможності.

Рис.1. Компонуваний захист інтелектуальної власності

Такий вид охорони дає можливість більш стійкого захисту, навіть за умови судових позовів, і може бути створений з будь-яких вище вказаних методів.

Отже, в умовах неефективного державного механізму правового захисту ІВ, патентний захист може бути доповнений іншими інструментами, що також передбачають уникнення несанкціонованого використання винаходів чи інших результатів інтелектуальної праці. Крім того, останні забезпечують охорону результатів інтелектуальної діяльності на невизначе-

ний період, тоді як правові інструменти передбачають часткове розголошення інформації та обмежений період захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дем'яшин В.А. Інноваційна політика держави і проблеми інтелектуальної власності // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 2. – С. 37 – 44.
2. Олійник О.С. Інноваційна діяльність та охорона інтелектуальної власності в Україні // Економіка і прогнозування. – 2004. – № 2. – С. 60 – 75.

УДК 330+336.221

ЮРЧЕНКО В.

Наук. керівник ХОМЕНКО Т.В. – ст. викл

RECONCILIATION OF FINANCIAL AND TAX ACCOUNTING – УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВИМ ТА ПОДАТКОВИМ ОБЛІКОМ

In reconciliation of financial and tax accounting there is substantiation of the problem urgency – parallel existence of financial and tax accounting, domination of tax accounting, lack of external incentives for maintaining high quality financial accounting records and, as a consequence, poor quality of financial accounting records and preparation of financial statements.

Lack of quality accounting records creates some problems - at the microeconomic level – lack of a reliable information data base for making sound management decisions; at the macroeconomic level – there is no reliable view of the state of the economy, there is no reliable data base for the nation-wide planning purposes.

The conclusions of the regulators about economic processes should be based on reliable information from financial statements that present a view of financial position of an enterprise, its performance, and information on changes of the financial position of this enterprise.

Adequate supply of information can be guaranteed only if financial statements are in high demand. How can

this be achieved? Establish direct link between the data from financial statements and a taxable profit under tax legislation.

Even now, the law of Ukraine “On Accounting and Financial Reporting in Ukraine”, Ukrainian Accounting Standards (UAS), current chart of accounts allow to maintain high quality financial accounting records and prepare reliable financial statements that can meet the information needs of the widest possible groups of internal and external users.

This is what the Law “On Accounting and Financial Reporting in Ukraine” states: “Financial Accounting is a mandatory type of accounting maintained by an enterprise. Financial, tax, statistical and other types of reporting that use money measure, are based on financial accounting data”. Requirements of the legislation for the taxable profit will never be completely the same as requirements of the standards concerning the recognition of revenues and expenses and determination of the financial result.

Accounting standards make up a stable basis of maintaining financial accounting records and preparing financial statements. The government tax policy may be sufficiently flexible and may change, depending on the nature of economic processes.

UAS 17, Income Tax, recognizes that in order to calculate the tax expense, other than taxable profit can be used, i.e. in the financial accounting itself there are mechanisms to reconcile financial accounting and tax reporting. These are deferred tax assets and tax liabilities that must be calculated based on taxable or deductible temporary differences.

To achieve the full reconciliation of financial accounting and tax reporting, it is proposed to reform the corporate profit taxation law in two areas:

- Fundamental change of the concept of the income tax object. The taxable object should be the financial result of an enterprise's ordinary activities before taxes according to the income statement showing the financial results as corrected for permanent and temporary differences.

The practical application of this approach should be the development and implementation of the income tax return form that begins with a profit (loss) before taxes from the income statement with further adjustments for permanent and temporary differences between taxable and balance sheet bases of relevant assets and liabilities.

Advantages of the use of such an approach are evident: requirements of the Law "On Accounting and Financial Reporting in Ukraine" concerning the primary nature of financial accounting are enforced, there are additional incentives for establishing and maintaining financial accounting records in companies, company

management understand the link and difference between accounting profit and taxable profit, the information data base for making sound decisions is growing, there are new favorable conditions for implementing management accounting and budgeting systems leading to the improvement of the company management, the income tax administering procedures are improved. The tasks in the first area can be accomplished even without additional adjustments in the current Law "On Corporate Profit Taxation".

- The second area proposed by the project envisages a more substantial revision of the company profit taxation law for the purpose of bringing tax accounting closer to financial accounting. However, in any case, these two types of accounting will never be identical and there will always be a need to reconcile financial accounting and tax accounting data. It can be done, in any case, through the tax return form proposed. Undoubtedly, the content of the tax return will be changed to comply with changes in the corporate profit taxation law, but the approach should remain the same: from the financial result to taxable profit.

У статті йдеться про узгодження фінансового та податкового обліку в процесі фінансової діяльності організацій, підприємств з урахуванням вимог законодавчої бази України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Schiller Bradley R. The Economy Today, New York, Business division, 1989.
2. The Economist, 2000.
3. Financial Times, 2000.
4. Kyiv Post, 2000.

УДК 330.526.33.338.24

ЧАДЮК В.М.

АГЕНТСЬКИЙ ПІДХІД ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ОРГАНІЗАЦІЮ ЕЛЕКТРОННОГО БІЗНЕСУ

Глобальне економічне зростання, технологічні інновації, консолідація світового промислового виробництва, дерегулювання ринків, економічні реформи призвели до бурхливого прогресу телекомунікаційної індустрії, розвитку нових сітєвих технологій.

Комп'ютерна мережа Інтернет є найбільшим у світі об'єднанням локальних мереж, створеним із метою забезпечення швидкого обміну інформацією. Інтернет широко використовується в бізнес-процесах, і, як наслідок, з'явився новий напрямок в розвитку інформаційних технологій – електронна комерція.

Підприємці змінюють способи організації й управління своїм бізнесом. Змінюються управлінські струк-

тури, зникають бар'єри між підприємствами різних країн, відкриваються зарубіжні філії компаній, взаємодія між ними, їх замовниками і постачальниками спрощуються. Бізнес-процеси перебудовуються і виходять на нові рубежі.

Нові технології забезпечення бізнесу, орієнтовані на масового споживача і масові послуги, зміна парадигм суспільного виробництва зі збільшенням ролі знань та кваліфікації стають самостійними напрямками розвитку Інтернету.

Інтернет є розвинутою інфраструктурою, котра охоплює всі основні інформаційні центри, бази даних наукової та правової інформації, державні, комерційні

організації, бібліотеки, банки, біржі й величезний віртуальний ринок усієї планети.

Стрімкий прогрес телекомунікацій, відкриті мережі, такі як Інтернет і Web, взаємодіючі розподілені об'єктно-орієнтовані технології та платформи, машинно-незалежні мови програмування, такі як Java, розвиток базових компонентів та проміжних сервісів, таких як Enterprise Java Beans, та гнучкі метамови, такі як Extensible Markup Language (XML) надали нову підтримку електронному веденню бізнесу.

Бізнес, системи управління, культура – проходять під знаком інформаційних технологій (ІТ). Інформаційні технології і системи (ІТ/С) – наперед за все *інструмент*, як і будь-яка інша технологія; цей інструмент служить для досягнення поставлених цілей шляхом координації виробничих процесів.

Важливими є питання *що, як і чому* у сфері ІТ. Актуальними є розгляд ІТ/С разом з бізнес-оточенням, використання ноу-хау, питання стратегічної підтримки майбутніх можливостей.

Як і будь-яка інша технологія, ІТ/С може бути розділена на три чітко окреслених компоненти [2]:

1. *Апаратне забезпечення* (Hardware). Сюди відноситься фізична структура або логічний макет, конфігурація машин, систем й іншого обладнання. Це засоби узгодження задач виробництва (товарів і/або послуг) із досягненням заданого результату чи мети.

2. *Програмне забезпечення* (Software). Воно представляє собою набір правил, керуючих принципів і алгоритмів, необхідних для “оживлення” технічного обладнання. Сюди також відносяться програми, договори, стандарти та правила користування, спрямовані на координацію окремих задач і процесу в цілому. Це ноу-хау ІТ/С, воно відповідає на питання *як*.

3. *Алгоритмічне (інтелектуальне) забезпечення* (Brainware, knoware). Воно, в залежності від намірів, очікуваних результатів і цілей, повинно обґрунтовувати доцільність використання і розгортання технічного і програмного забезпечення, а також його конфігурацію в кожному конкретному випадку. Ця частина відповідає на питання *що і чому*.

Ці три компоненти взаємозалежні та рівнозначні. Вони становлять ядро ІТ/С: будь-яка інформаційна технологія та система (ІТ/С) чітко ідентифікується за трьома складовими: технічному, програмному та алгоритмічному забезпеченню.

Однак існує четвертий і найважливіший аспект ІТ/С:

Мережа підтримки ІТ/С, інфраструктура. Це необхідні фізичні, організаційні, адміністративні та культурні схеми, враховуючи робочі завдання, необхідні навички, об'єм робіт, стандарти та критерії, стиль, культуру й організаційні моделі розгортання ІТ/С.

ІТ/С – це єдність апаратного, програмного, алгоритмічного забезпечення та мережі підтримки, спрямована на досягнення певної мети.

Таким чином інформаційні технології (ІТ) виділені в окрему позицію: є ІТ-ядро (апаратне, програмне

й алгоритмічне забезпечення) та супутня мережа підтримки. Однак, на відміну від суто технічних, інформаційні технології не можуть існувати самі по собі. Можливості ІТ реалізуються тільки тоді, коли вони взаємопов'язані з іншими інформаційними технологіями, об'єднані в мережі або *системи*. Так що ІТ/С – це і є мережа, або система технологій. В цьому сенсі термін “ІТ/С” означає не лише ядро та мережу підтримки, а й злиття різних мереж в більш великі мережі. Таке “злиття” – і мистецтво, і наука, пояснююча розвиток ІТ в ІТ/С; це подібно до злиття окремих підприємств в мережі, на основі котрих зростає глобальна економіка.

Технології та системи представляють собою рівноправні та взаємодоповнюючі частини практичного та професійного дослідження. Створені таким чином нові програмні продукти можуть бути використані фінансовими інститутами, промисловими компаніями, торівельними фірмами та університетами.

Комерційна, управлінська і економічна діяльність зазнала фундаментальні зміни під впливом інформаційних технологій, гіперконкуренції та суверенітету споживача. Поширюються ярлики нової, або мережевої, або цифрової економіки, створюючи відчуття цієї глибокої зміни. Світ бізнесу постійно змінюється. Парадигма мережевої економіки все ще формується, її обриси важко розгледіти, її правила все ще розробляються та вдосконалюються: вона може бути отримана тільки в процесі становлення та розвитку.

Очевидним є наступне: межі та бар'єри між продуктами та послугами, галузями промисловості, секторами, компаніями, функціональними підрозділами і т.д. у новій економіці, очевидно, будуть повністю зруйновані.

По мірі того, як комерційна діяльність зміщується у напрямку знань (та інформації), економіка стає готовою до остаточної відмови від посередництва. Мережеві системи дають можливість обійти традиційних інформаційних посередників.

Раніше послуги в області комунікацій були сектором економіки. Зараз зв'язок – це і є економіка. Все, що відбувається в світі бізнесу, в значній мірі створюється, формується і змінюється за допомогою комунікацій, дистанційної передачі даних і мережевого зв'язку.

Технологія електронного бізнесу диктує зовсім інші темпи ділової активності, формує новий рівень ділової культури.

Незважаючи на те, що об'єктно-орієнтовані допоміжні сервіси значно вдосконалили бізнесові системи та дали нові шляхи розвитку застосувань, рівень гнучкості, автономності й інтелектуальності, який вони їм пропонують, є дуже обмеженим. На додаток до цього розподілена модель Web із зростаючою складністю фільтрування інформації та організації самої мережі призводить до впровадження інтелектуальних мобільних агентів, котрі блукають Світовою мережею в інтересах користувачів і автономно виконують інтелектуальні дії.

Інтерес до інтелектуальних агентів викарбувався після поширення понять мультиагентної системи (Multi Agent Systems – MAS) та інтерфейсного агента (Interface Agent), запроваджених Товариством дослідження розподіленого штучного інтелекту (Distributed Artificial Intelligence (DAI) research community). Концепція мультиагентної системи зароджувалася значною мірою на ідеї, що комплексну дію можна розбити на множини менших дій, а кожна меншу дію можна розбити на ще менші, аж до множини примітивних дій, яку можна створити. Кожна примітивна дія може забезпечуватися спеціально задуманим програмним агентом. Кожен агент кооперується з іншими агентами всередині даної спільноти, розв'язуючи свою частку складної проблеми. Таким чином мультиагентна система може бути визначена, як множина агентів, що взаємодіють із кожним іншим та із оточенням скоординовано, тобто добре погодженим способом, розв'язуючи часткову проблему. Отже, зв'язок і кооперація агентів є головним результатом для такого типу агентів.

Термін "програмний агент" (software agent) прийнятий як доволі загальна фраза для опису концепції автономної частки програмного забезпечення, що автоматично виконують завдання, доручені їм людьми або іншими програмними процесами. Агент є закапсульованою частинкою (суб'єктом) програмного забезпечення із своїм власним станом, поведінкою, програмним каналом управління і здатністю до взаємодії та комунікації з іншими суб'єктами (включаючи людей, інших агентів та успадковані системи) автономно, інтелектуально й активно. Це визначення розміщує агента в тому ж сімействі, але окремо від об'єктів, функцій, процесів і демонів. Парадигма агентів відрізняється від традиційного підходу клієнт-сервер [3]. Агенти можуть взаємодіяти як рівний з рівним, бути посередниками, співпрацювати та кооперуватися з тими, хто поділяє їх цілі й завдання. Однак це не єдине визначення програмного агента. Можна спростити розгляд агентів шляхом звуження всього спектру можливих концепцій до двох головних категорій – мобільних агентів та інтелектуальних агентів.

Мобільні агенти втілюють спроможність переміщуватися самостійно від одної платформи до іншої доти, поки зберігається інформація про стан (звичайно, із обмеженим інтелектом). Навпаки, інтелектуальний агент є агентом, який демонструє "розумну поведінку".

Інтелектуальні агенти спроможні співпрацювати певним чином з іншими агентами, людиною або програмним забезпеченням, що також додає їм власних локальних переваг та йде на користь системі, в якій вони діють через співпрацю й кооперацію. Цей тип агентів водночас носить назву кооперативні інтелектуальні агенти (Intelligent Cooperative agents).

Комунікація дає змогу агентам у мультиагентному оточенні обмінюватися інформацією, на підставі якої вони здійснюють послідовності своїх дій та співпра-

цюють з іншими. Наприклад вона дозволяє агенту інформувати іншого агента стосовно його поточного стану, доступних ресурсів, додаткових даних про навколишнє оточення тощо. Програмні агенти зв'язуються з іншими агентами переважно для того, щоб працювати гнучкіше. Для досягнення даного рівня кооперації агенти повинні взаємодіяти й обмінюватися інформацією. Це робиться за допомогою застосування Agent Communication Language (ACL), яка є мовою з точними синтаксичними, семантичними та практичними визначеннями.

Комунікація агентів удосконалюється через використання трьох компонентів: ACL, мови вмісту (content) та онтології. Онтологія перераховує терміни, котрі охоплюють галузь застосування та не відрізняються від словників даних у традиційних інформаційних системах. Мова вмісту використовується для поєднання термінів з онтології у вислови (sentences), що надає багатозначності агентам, пов'язаним із даною онтологією. Іноді онтологія та мова вмісту настільки тісно інтегровані, що стають одним цілим, тобто список висловів є мовою вмісту, яка представляє дану онтологію. Нарешті, ACL діє як протокол, що дає змогу розвитку діалогів між агентами, які складаються із висловів даної мови вмісту, та визначає певну семантику для поведінки агентів, котрі беруть участь в цих діалогах.

Мобільні агенти, котрі згадуються також як транспортабельні агенти або мандрівні агенти, будуються на принципі мобільного коду. Мобільний код розвиває традиційну для систем клієнт/сервер або викликів віддалених процедур (Remote Procedure Calls – RPS) парадигму шляхом виконання змін за двома ортогональними напрямками:

- В чому ноу-хау розміщених сервісів?
- Як забезпечуються обчислювальні ресурси?

Визначені три головні парадигми для мобільних обчислень. Ними є: віддалене обчислення (Remote Evaluation), кодування після запиту (Code On Demand) та мобільні агенти (Mobile agent). Ці парадигми розрізняються в ноу-хау стосовно розміщення процесора та ресурсів серед компонентів розподіленої системи. Дане ноу-хау представляє код, необхідний для виконання обчислень, ресурси розміщуються у фізичних вузлах, що виконують специфічні обчислення.

У парадигмі *віддаленого обчислення* компонент *A* надсилає інструкцію, що визначає, як виконувати сервіс, компоненту *B*. Ця інструкція може бути зокрема вираженою у байткодів Java. Компонент *B* потім виконує запит, використовуючи свої ресурси. Прикладом віддалених обчислень є Java Servlets.

У парадигмі *кодування після запиту* наявна така ж взаємодія, як і при віддалених обчисленнях. Проте відмінність полягає у тому, що компонент *A* має власні розміщені ресурси, але йому бракує знань щодо того, як здійснити доступ та обробити ці ресурси. Він отримує дану інформацію від компонента *B*.

Як тільки *A* отримає необхідне *ноу-хау*, він може розпочинати виконання своїх операцій. Java Applets підпадає під цю парадигму.

Парадигма *мобільних агентів* є продовженням парадигми віддалених обчислень, тоді як остання концентрується передусім на передачі коду, парадигма мобільних агентів включає мобільність усіх суб'єктів обчислення разом із кодами, станами та ресурсами, що потрібні для розв'язування проблеми досягнення поставленої мети.

При сприйнятій парадигмі мобільного агента компонент *A* має можливості *ноу-хау* та процесор, але відчуває нестачу ресурсів. Обчислення пов'язуються зі взаємодією, що розміщена на компоненті *B*, який має процесор і ресурси, що вимагаються. Наприклад, клієнт володіє кодом для виконання сервіса, але не володіє ресурсами, необхідними для забезпечення цього сервіса. Таким чином, клієнт делегує *ноу-хау* серверу, де *ноу-хау* може отримати доступ до потрібних ресурсів і сервіс може одержати підтримку. Суб'єкт, який містить в собі *ноу-хау*, є мобільним агентом. Він має здатність автономно переміщуватися до різних обчислювальних вузлів, де потрібні йому ресурси доступні.

Це означає, що мобільний агент не пов'язаний жорстко із системою, де почалося його виконання. Він має унікальну можливість переміщувати себе із однієї системи в мережі до іншої. Здатність до мандрівок дає змогу мобільному агенту рухатися до визначеної агентом системи, яка містить об'єкт, що потрібен агенту для взаємодії. Більш того, агент може використати сервіси призначених агентських систем. Коли агент подорожує, його стан і код переміщується разом із ним. В цьому контексті стан агента може також бути станом виконання або додатковим агентським атрибутом, який визначає, що у підсумку відбуватиметься у визначеній агентській системі. Додаткові агентські атрибути включають стан агентських систем, асоційованих з агентом.

Парадигма мобільних агентів забезпечується двома альтернативними програмними підходами:

- віддалене виконання – агент надсилається до віддаленого місця перед виконанням. Він залишається на цьому місці протягом повного життєвого циклу;
- міграція – агент спроможний змінити власне місцеперебування протягом самовиконання. Мобільний агент може почати своє виконання у місці *A*, а потім переміститися в місце *B*, викликати у даному домені потрібний сервіс і повернутися назад до первинного місцеперебування.

Парадигма мобільного агента важлива для систем, котрі побудовані на мережі.

Переваги мобільних агентів:

- *асинхронне/автономне* виконання завдань: після введення агента в оточення мережі користувач може виконувати інше завдання;
- *зниження трафіка* в мережі та необхідної потужності процесора клієнта: оскільки обмін масивами даних відбувається локально у вузлі головного комп'юте-

ра, дані та комп'ютер клієнта можуть концентруватися на виконанні тільки обмежених локальних завдань;

- *зростання стійкості* та зменшення залежності від коефіцієнта готовності мережі та готовності системи клієнт/сервер: як тільки агент прибув до потрібної системи, клієнт може мати збої або мережа може стати недоступною без жодних наслідків для виконання завдання;
- *автоматизація* виконання розподілених завдань: агент має маршрут, що визначає, які завдання вони там виконуватимуть без жодної взаємодії з користувачем;
- *децентралізація* і локалізація виконання задач: агент клонує можливості автоматичного розподілу програм, які раніше були централізовані;
- *гнучкість*: розподіл програмного забезпечення на замовлення/постачання сервісів – програмний сервіс усередині мобільного агента може бути відразу інстальований у клієнтському та серверному вузлах.

Парадигма мобільного агента забезпечує гнучкість перерозподілу інтелекту всередині розподіленого сітьового оточення, зокрема для зменшення завантаження мережі та оптимізації виконання сервісів. Завдяки зазначеним раніше перевагам різні проблеми та низька ефективність сьогднішньої архітектури клієнт/сервер можуть бути подолані засобами цієї нової парадигми.

У підсумку агентські технології мають велику кількість привабливих переваг порівняно із традиційними технологіями для розв'язання специфічних проблем. Але їх також беруть до уваги при введенні нових агентських платформ, що надають можливостей мобільності та/або розвинутих комунікацій між агентами у вихідному оточенні, та вимагають адаптації існуючих інтерфейсів для цього нового агентського оточення. Адаптовані у найбільш загальному вигляді успадковані технології, що включають технології розподілених об'єктів, мають також переваги у специфічному оточенні і дуже важливі у великих інстальованих базах даних.

Завдяки аспектам мобільності, інтелектуальним можливостям і автономним характеристикам агенти стають модною та багатообіцяючою технологією для досліджень та суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Електронна комерція: Навч. Посібник / А.М. Береза, І.А. Козак, Ф.А. Левченко та ін. – К.: КНЕУ, 2002. – 326 с.
2. Информационные технологии в бизнесе / Под ред. М. Желены. – СПб: Питер, 2002. – 1120 с.: ил. – (Серия “Бизнес-класс”).
3. Пономаренко Л.А., Філатов В.О. Електронна комерція: підручник / За ред. А.А.Мазаракі. – К.: Київ.нац.торг.-екон.-ун-т, 2002. – 443 с.
4. Пэйтел К., Мак-Картни М.П. Секреты успехов в электронном бизнесе / Пер. с англ. под ред. Г.С. Осипова. – СПб: Питер, 2001. – 128 с. – (Серия “Электронная коммерция”).
5. Успенский И. Энциклопедия Интернет-бизнеса. – СПб.: Питер, 2001. – 432 с. – (Серия “Электронная коммерция”).
6. O'Brien James A. Management Information Systems: managing information technology in the internetworked enterprise. – 4th ed. – McGraw-Hill, 1999. – p.700. – (Includes title, bibliographical reference, index and other appendix).

РАКУРСИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО ПСИХОЛОГА

УДК 372.8+155.9+615.85

ГРИДКОВЕЦЬ Л.М. – к.психол.н.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “ОСНОВИ ПСИХОТЕРАПІЇ” ЗА КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЮ СИСТЕМОЮ

В умовах підготовки фахівців за спеціальністю “Психологія” навчальний курс “Основи психотерапії” виступає в якості дисципліни, що спрямована на засвоєння студентами сучасних підходів психотерапевтичної теорії та практики, духовно-ціннісних засад розбудови комунікативного простору “психотерапевт-клієнт”, принципів роботи з психологічною ситуацією, методологічних та методичних важелів допомоги клієнту (пацієнту) на засадах сучасних психотерапевтичних досягнень зарубіжних та вітчизняних фахівців.

Метою викладання даного курсу є формування психологічної культури студентів як майбутніх фахівців психологічної сфери за основними характеристиками діяльнісного виміру особистості та засвоєння ними базових знань необхідних для початку психотерапевтичної діяльності та подальшої розбудови професійної компетентності.

До завдань вивчення предмету “Основи психотерапії” ми зараховуємо:

- розбудову світоглядної культурної реальності студента на духовно-ціннісних засадах як в системі суб’єкт-суб’єктної взаємодії, так і в системі внутрішньосуб’єктної рефлексії;

- оволодіння студентом теоретичними знаннями щодо особливостей психотерапевтичної практики в різних науково-практичних школах;

- дослідження методів потенційного застосування психотерапії в різних медичних та суспільних практиках, а також застосування психотерапевтичного досвіду в розбудові внутрішньосуб’єктного простору психолога та клієнта і суб’єкт-суб’єктного простору особистості, як такої, в економічній, підприємницькій діяльності;

- оволодіння елементарними навичками психотерапевтичної допомоги;

- формування у студента внутрішньої потреби у подальшому власному професійному розвитку та вдосконаленні.

Навчальна дисципліна з психотерапії є теоретико-практичною основою сукупності знань та вмінь, що формують професійний профіль фахівця в психологічній галузі.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен знати:

- основні поняття в галузі психотерапевтичної науки,

- наявні професійні вимоги до психотерапевта,

- специфіку роботи психотерапевта,

- наслідки впливу професійної діяльності на особистість практичного психолога,

- засади та види психотерапевтичної допомоги;

- основні школи та підходи психотерапевтичної практики;

- валідні методи та техніки психотерапевтичної допомоги як особистості, так і групі людей.

Крім того, студент повинен вміти:

- розбудовувати клієнт-центрований психологічний простір на засадах безумовного прийняття та емпатії до клієнта,

- самостійно проводити діагностику “клієнта” у змодельованому терапевтичному просторі та за рахунок здобутих навичок висувати адекватні до проблеми клієнта робочі гіпотези в реальній психотерапевтичній практиці;

- правильно визначати найбільш ефективні стратегічні позиції у наданні психотерапевтичної допомоги клієнтові;

- самостійно застосовувати основний набір психотерапевтичних технік.

Навчальний матеріал дисципліни структурований за модульним принципом і складається з двох навчальних модулів.

У результаті засвоєння учбового матеріалу навчального модуля №1 “Психотерапія як галузь практичної психології. Психодинамічна теорія у психотерапії” студент повинен знати:

- специфіку роботи психотерапевта;

- професійні вимоги до психотерапевта;

- класифікацію видів психотерапії за різними шкалами;

- особливості індивідуальної, сімейної та групової психотерапії;

- основні поняття та характеристики психодинамічної терапії;

- структуру особистості у психодинамічній теорії;

- концепції виникнення невротичних станів за різними психоаналітичними підходами;
- основні техніки психодинамічної терапії;
- основні психотерапевтичні школи постфройдиської епохи.

Вміти:

- адекватно оцінювати рівень власної компетенції та професіоналізму при роботі з клієнтом;
- проводити перший етап психотерапевтичного процесу, підписувати робочий контракт;
- самостійно визначати відповідні до ситуації адекватні види психотерапевтичної практики;
- самостійно розробляти стратегію психотерапії;
- самостійно проводити початок психодинамічної терапії, укладати робочий альянс;
- самостійно застосовувати основні техніки психоаналізу;
- самостійно вибудовувати робочі гіпотези за поведінковими проявами клієнта;
- самостійно виявляти ключові моменти розвитку психотерапевтичного процесу,

У результаті засвоєння навчального матеріалу навчального модуля №2 “Подальший розвиток психотерапії. Сучасні напрямки психотерапевтичних шкіл” студент повинен:

Знати:

- основні концепції особистості у різних психотерапевтичних вченнях;
- теорії виникнення неврозу та психологічних розладів за провідними психотерапевтичними школами;
- основні техніки допомоги клієнту за різними психотерапевтичними підходами;
- методи та техніки новітніх психотерапевтичних підходів у роботі як з окремими клієнтами, так і групами.

Вміти:

- самостійно проводити діагностику “клієнта” у змодельованому терапевтичному просторі;
- визначати найбільш ефективні стратегічні позиції у наданні психотерапевтичної допомоги клієнтові;
- самостійно застосовувати основний набір психотерапевтичних технік;
- застосовувати на практиці основні елементи різних напрямків сучасної психотерапії;

- самостійно розробляти елементи тренінгових програм на засадах сучасних психотерапевтичних концепцій.

Оскільки кредитно-модульна система – це модель організації навчального процесу, яка ґрунтується на поєднанні двох складових: модульної технології навчання та кредитів (залікових одиниць) і охоплює зміст, форми та засоби навчального процесу, форми контролю якості знань та вмінь і навчальної діяльності студента в процесі аудиторної та самостійної роботи і має за мету активізації необхідності регулярної навчальної роботи студентом протягом усього семестру з розрахунком на майбутній професійний успіх, то кредитні та рейтингові оцінки повинні чітко висвітлювати рейтингову систему оцінювання, тобто систему визначення якості виконаної студентом усіх видів аудиторної та самостійної навчальної роботи та рівня набутих ним знань та вмінь шляхом оцінювання в балах результатів цієї роботи під час поточного, модульного (проміжного) та семестрового (підсумкового) контролю, з наступним переведенням оцінки в балах у оцінки за традиційною національною шкалою та шкалою ECTS. При цьому під кредитом (заліковою одиницею) ми розуміємо уніфіковану одиницю виміру виконаної студентом аудиторної та самостійної навчальної роботи (навчального навантаження). Натомість рейтинг, або рейтингова оцінка – це кількісний показник досягнень студента за багатобальною шкалою в процесі виконання ним заздалегідь визначеної сукупності навчальних завдань.

Оцінювання окремих видів виконаної студентом навчальної роботи здійснюється в балах відповідно до табл. 1.

Виконаний вид навчальної роботи зараховується студенту, якщо він отримав за нього позитивну оцінку за національною шкалою відповідно до табл. 2.

Якщо студент успішно виконав всі чотири завдання експрес-контрольної роботи, то він отримує максимальну кількість передбачуваних за даний вид діяльності балів (4). Якщо студент бере активну участь у цілісній групі тренінгів (не менше двох), то він наби-

Таблиця 1. Оцінювання окремих видів навчальної роботи студента

Модуль №1		Модуль №2	
Вид навчальної роботи	Мах кількість балів	Вид навчальної роботи	Мах кількість балів
Експрес контроль	12	Експрес контроль (2x2)	12
Активна участь у тренінгах	6	Активна участь у тренінгах	6
Доповідь	6	Доповідь	6
Домашнє завдання.	6	Домашнє завдання	6
Виконання модульної контрольної роботи №1	10	Виконання модульної контрольної роботи №2	10
Додаткові бали	4	–	4
Усього за модулем №1	44	Усього за модулем №2	44
Семестровий диференційований залік			
Усього за семестр			

Таблиця 2. Відповідність рейтингових оцінок за окремі види навчальної роботи у балах оцінкам за національною шкалою

Виконання експрес-контрольної роботи	Оцінка в балах				Оцінка за національною шкалою
	Оцінювання активності у тренінгах	Презентація доповіді	Домашнє завдання	Виконання модульної контрольної роботи	
4	1	6	6	9–10	Відмінно
3	0,75	5	5	8–7	Добре
2	0,5	4	4	5–6	Задовільно
Менше 2	Менше 0,5	Менше 4	менше 4	менше 5	Незадовільно

Модульні оцінки заокруглюються відповідно до математичних законів заокруглення чисел

рає додаткові бали з розрахунку 1 бал за виконання двох вправ.

Студент отримує за презентацію цікавого наукового повідомлення, що відповідає тематиці практичного заняття 6 бали.

Домашнє завдання – це практичне опрацювання теоретичного матеріалу, яке передбачає написання звіту про виконання та застосування психотерапевтичних технік та методів на практиці. Мета даного виду роботи полягає у виявленні рівня практичного засвоєння студентами навчального матеріалу в межах модулю. Робота має творчий характер, дозволяє студентам продемонструвати набуті навички та вміння в якості практикуючого психотерапевта. Домашнє завдання складається із двох частин, кожна з яких відповідає теоретико-практичному матеріалу конкретного модулю, Наприклад:

I модуль:

1. Опис трьох власних сновидінь. Обмін описами з одногрупниками. Психоаналітична інтерпретація запропонованих до розгляду сновидінь.

2. Створення асоціативного ряду за словами: життя, смерть, розвиток, одруження, пізнання, мудрість. Психоаналітична інтерпретація асоціативних рядів.

3. Опис двох ранніх спогадів в контексті аналізу формування апперцептивних схем поведінки.

II модуль:

1. Опис двох вагомих для студента ситуацій в контексті моделі АВС.

2. Опис конкретних ситуацій конфліктів, пов'язаних із реальним життям студента. Презентація транзактного аналізу даних ситуацій.

3. Опис внутрішніх станів в контексті усвідомлення студентом власної неповторності та неповторності інших людей, важливості власного покликання та смислу життя, відповідальності за власне життя.

Сума поточної та контрольної модульної рейтингових оцінок становить підсумкову модульну рейтингову оцінку, яка виражається в балах та за національною шкалою відповідно до табл. 3.

Модуль зараховується студенту, якщо він під час модульного контролю отримав позитивну (за національною шкалою) контрольну модульну рейтингову

оцінку (табл. 2) та позитивну підсумкову модульну рейтингову оцінку (табл. 3).

Сума підсумкових модульних рейтингових оцінок у балах становить підсумкову семестрову модульну рейтингову оцінку, яка переходить в оцінку за національною шкалою (табл. 4).

Таблиця 3. Відповідність підсумкових модульних рейтингових оцінок у балах оцінкам за національною шкалою

Модуль №1	Модуль №2	Оцінка за національною шкалою
40–44	40–44	Відмінно
32–39	32–39	Добре
27–31	27–31	Задовільно
менше 27	менше 27	Незадовільно

Таблиця 4. Відповідність підсумкових семестрових модульних рейтингових оцінок у балах оцінки за національною шкалою

Оцінка в балах	Оцінка за національною шкалою
79–88	Відмінно
66–78	Добре
53–65	Задовільно
менше 53	Незадовільно

Таблиця 5. Відповідність залікових рейтингової оцінки у балах оцінки за національною шкалою

Оцінка в балах	Оцінка за національною шкалою
11–12	Відмінно
9–10	Добре
7–8	Задовільно
менше 7	Незадовільно

Сума підсумкової семестрової модульної та залікової рейтингових оцінок у балах становить підсумкову семестрову рейтингову оцінку, яка переходить в оцінку за національною шкалою та шкалою ECTS (табл. 6).

Таблиця 6. Відповідність підсумкових семестрових рейтингових оцінок у балах оцінкам за національною шкалою та шкалою ECTS

Оцінка в балах	Оцінка за національною шкалою	Оцінка за шкалою ECTS	
		Оцінка	Пояснення
90–100	Відмінно	A	Відмінно (відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок)
82–89	Добре	B	Дуже добре (вище середнього рівня з кількома помилками)
75–81		C	Добре (в загальному вірне виконання з певною кількістю суттєвих помилок)
67–74	Задовільно	D	Задовільно (непогано, але зі значною кількістю недоліків)
60–66		E	Достатньо (виконання задовольняє мінімальним критеріям)
35–55	Незадовільно	FX	Незадовільно (з можливістю повторного складання)
1–34		F	Незадовільно (з обов'язковим повторним курсом)

ЛІТЕРАТУРА

1. Айви А.Е., Айви М.Б. Саймэк-Даунинг Л. Психологическое консультирование психотерапия. Методы, теории и техники: практическое руководство. ЇМ., 2000. Ї 487 с.
2. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості: Навчальний посібник для студентів старших курсів психологічних факультетів та відділень університетів. s X.: Фоліо, 1996. s 237 с.
3. Бурлачук Л.Ф., Грабовская И.А., Кочарян А.С. Основы психотерапии. Ї К.: Ника-Центр, 2001. Ї 217 с.

4. Васильковская С.В., Горностай П.П. Психологическое консультирование: Ситуационные задачи. Ї К.: Вища школа, 1996, –192 с.
5. Котлер Дж. Браун Р. Психотерапевтическое консультирование. – СПб.: Питер, 2001. Ї 464 с.
6. Психотерапия / под ред. Карвасарского Б.Д. – С.-Петербург: “Питер”, 2000.
7. Таланов В.Л., Малкина-Пых И.Г. Справочник практического психолога. –С-П.: “Сова”, М.:ЭКСМО, 2005.– 923 с.

УДК 316.6

ГРИДКОВЕЦЬ Л.М. – к.психол.н

ОСОБИСТІСНІ ЯКОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТАНТА
ЯК ЗАСІБ УСПІШНОЇ ВЗАЄМОДІЇ З КЛІЄНТОМ

Чимало науковців присвятили свої роботи дослідженню питання впливу особистісних якостей психолога на його професійну діяльність. І хоча, безперечно, існує і протилежний зв'язок – вплив професійної реалізації на сферу внутрішньособ'єктної рефлексії психологічного консультанта, перший виступає в якості причини у причинно-наслідкових зв'язках особистості з її фахово-професійним простором культурної реальності.

Особистість консультанта сама по собі є важливим лікувальним чинником в процесі консультування. Карл Роджерс вважав теорії та методи консультування менш важливими, ніж особистісна харизма психолога. Основна техніка психологічного консультування – це “я як інструмент”, тобто основним засобом, що стимулює вдосконалення особистості клієнта, є особистість консультанта.

Національна асоціація професійної орієнтації США виділила наступні властивості особистості, необхідні консультанту:

- прояв глибокого інтересу до людей та терпіння при спілкуванні з ними;
- чутливість до установок та поведінки інших людей;
- емоційна стабільність та об'єктивність (неототожнення себе з клієнтами);
- здатність викликати довіру інших людей;
- повага до прав іншої людини.

Проте, на нашу думку, у цьому переліку бракує ще однієї надзвичайно важливої якості особистості консультанта, а саме: любов та повага до себе. Ця важливість, в першу чергу, обумовлена тим фактором, що людина має здатність іншим передавати лише те, чим володіє сама. Інакше будь-яка спроба допомогти ближньому є наслідком дії психологічної системи

захисту, що проявляється у вигляді компенсації, яка формує певну соціально-адаптивну модель презентативності фахівця, замість активізації його внутрішнього розвитку та професійного зростання.

До інших, теж надзвичайно вагомих якостей консультанта належать: довіра до людей, повага цінностей інших людей, проникливість, відсутність упереджень, саморозуміння, усвідомлення професійного обов'язку. Проте не слід недооцінювати значення емпатії та гнучкості, а також фактору відсутності власних серйозних проблем.

До **особливо шкідливих для консультанта рис** належать: авторитарність, пасивність, залежність, замкненість, схильність використовувати клієнтів для задоволення власних потреб, нетерпимість до клієнтів та їх особливостей, наявність невротичної матеріально-накопичувальної настанова.

Модель особистості ефективного консультанта.

1. Автентичність. Три основні ознаки автентичного існування: повне усвідомлення теперішнього моменту; вибір способу життя в даний момент; прийняття відповідальності за власний вибір.

Автентична людина прагне бути і є сама собою як у своїх безпосередніх реакціях, так і в поведінці в цілому. Проблеми багатьох людей полягають в тому, що вони багато енергії витрачають на розігрування ролей, на створення зовнішнього фасаду, замість того, щоб використовувати її на вирішення реальних проблем.

2. Відкритість власному досвіду. Мова передусім іде не про відвертість перед іншими людьми, а про щирість щодо сприймання власних почуттів. Соціальний досвід нас вчить заперечувати власні почуття, особливо негативні (наприклад: "замовкни, великі хлопчики (дівчатка) не плачуть"; "не хвилюйся" тощо). Тиск з боку оточуючих змушує нас витіснити сум, роздратованість, злість. І витіснені почуття стають ірраціональними, джерелом неконтрольованої поведінки. Якщо ж ми усвідомлюємо наші емоції, то можемо самі обирати той чи інший спосіб поведінки в ситуації.

3. Розвиток самопізнання. Чим більше консультант знає про себе, тим краще він зрозуміє своїх клієнтів і навпаки – чим більше консультант пізнає клієнтів, тим краще розуміє себе. В момент коли консультант відчув, що став досвідченим фахівцем, професіоналом з великої літери, і більше не потребує додаткової затрати енергії на самопізнання та саморозвиток, він перестає бути психологічним консультантом. Бо надання допомоги людям – це неперервний процес пізнання дивовижі кожної окремої людини помножене на нескінченність пізнання власного ества.

4. Толерантність до невизначеності. Багато людей відчувають себе невпевнено у неструктурованих, неясних та невизначених ситуаціях. І саме такі ситуації є основою психологічного консультування. Ми ніколи не знаємо, з яким клієнтом та проблемою нам доведеться зустрітися, які рішення доведеться приймати.

Тому консультанту необхідна впевненість у своїй інтуїції та адекватності власних почуттів, переконаність у правильності прийнятих рішень та здатність до виваженого ризику.

5. Прийняття власної відповідальності. Консультант несе відповідальність за ситуації, які виникають у процесі консультування. Це допомагає конструктивно сприймати критику.

6. Глибина стосунків з іншими людьми. Більшість людей відчувають страх перед спробами встановити близькі, теплі стосунки з іншими. На думку одних, висловлювання позитивних почуттів зобов'язує, обмежує свободу, робить вразливим. Для другої когорти, характерним є страх неприйняття партнером прояву позитивних почуттів, їх відкидання, що спонукає їх до уникання глибоких почуттів та серйозних відносин.

7. Постановка реалістичних цілей. Слід пам'ятати! Будь-який консультант, незалежно від професійної підготовки, не всемогутній. Жоден психолог не здатен побудувати досконалі стосунки та допомогти усім без виключення клієнтам. Відсутність розуміння ним цього факту призводить до розвитку у нього почуття провини і стає передумовою особистісної нездатності до виявлення причинно-наслідкових зв'язків та прийняття адекватних висновків.

8. Емпатія – одна з найважливіших рис психолога, яка забезпечує ефективність консультативної практики. Це означає, що консультант чутко та точно реагує на переживання клієнта, так ніби це його власні переживання. Це здатність вживатися у внутрішній світ людини без будь-якого оцінювання. Це жива участь консультанта в житті клієнта.

Кожна людина продукує у світ лише те, що має сама. То ж консультант, який має невирішені особистісні проблеми, буде продукувати їх у клієнт-консультативне робоче середовище. Щоб уникнути негативного впливу консультанта на клієнта, він має перш ніж розпочати власну практику та улагодити особистісні негаразди, тобто ще до початку професійної діяльності пройти особистісну терапію для вирішення власних проблеми за участю досвідченого психолога.

На заході до психоаналітичної практики не допускається особа, яка не пройшла тривалого курсу самоаналізу. Досвід особистісної терапії важливий з двох причин: по-перше, консультант, як і кожна людина, має власні "білі плями" – неусвідомлені аспекти особистості, внутрішні конфлікти чи фіксації. Дуже корисне самоспостереження під керівництвом професіонала за такими значимими подіями в житті, як смерть, секс, насилля, сімейні стосунки, влада, кохання. Перш ніж зрозуміти інших, ми маємо зрозуміти себе. Усвідомити власні потенції щодо переносу та контрпереносу, щоб у подальшому вдало відстежувати власні особистісні реакції на клієнта та його вчинки, розуміти мотивацію власних консультативних настанов.

По-друге, особистісна терапія дозволяє побачити психологу-початківцю процес консультування очима клієнта і тим самим сформувати внутрішній досвід консультативної взаємодії.

Самосвідомість

Д. Соммерс-Фланаган та Р. Соммерс-Фланаган називають однією з важливих якостей консультанта розвинену самосвідомість та рефлексію. Автори виділяють наступні форми самосвідомості: фізичну, психосоціальну та культурну. Фізична самосвідомість включає чітке розуміння консультантом особливостей свого голосу, жестів, міміки, тіла та зовнішнього вигляду. Дуже важливо розуміти, як ви виглядаєте, як впливаєте на людей на фізичному рівні. Найкраще для розвитку фізичної самосвідомості записувати свій голос на аудіо плівку та робити відеозапис консультативних зустрічей (або будь-який інший відеозапис), що допоможе почути та побачити себе очима інших. Дуже часто людина не очікує, що вона розмовляє та виглядає саме так і перший перегляд відео зйомки може викликати почуття незручності та сорому. Регулярний перегляд записів допоможе як помітити певні вади невербальної поведінки, так і почати працювати над їх виправленням.

Психосоціальна самосвідомість включає сприймання себе та зворотній зв'язок (сприймання іншими людьми), а також наші психологічні, соціальні та емоційні потреби. Важливо усвідомлювати їх вплив на поведінку консультанта під час зустрічі та на його реагування на проблеми клієнта. Кожен психолог, перш ніж починати роботу з клієнтом, має усвідомити (найкраще пройшовши курс психотерапії чи психологічного консультування в якості клієнта) свою особисту

історію, окремі події, які значимо вплинули на його розвиток, особистісні зусилля, досягнення чи психічні травми.

Можна задати собі наступні питання: Які мої найважливіші цінності? Які цілі я ставлю перед собою? Які мої професійні цілі? Чому я хочу працювати консультантом?

Культурна самосвідомість включає розуміння власних стереотипів та упереджень стосовно представників інших рас, націй, культур. Дуже важливо для психолога вже на початку професійної діяльності розуміти свої особисті стереотипи стосовно іншої статі, бідніших (чи більш забезпечених) верств населення, віруючих людей, осіб, що мають інші політичні погляди. Варто також проаналізувати професійні стереотипи та упередження стосовно представників маргінальних груп.

Психолог – це не просто професія – це стан душі. При чому душі, що постійно розвивається та самоактуалізується. Тільки психологу здалося, що він став довершеним професіоналом, він перестає бути психологом. Кожен, хто став на шлях надання психологічної допомоги іншим має усвідомити, що він став на шлях постійного розвитку, розвитку, в якому не можна зупинитися, відпочивати і перечікувати. Це нелегкий шлях. Проте, нагородою є – щасливі обличчя клієнтів, врятовані родини, долі і навіть життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вашека Т., Гридковець Л. Основи психологічного консультування. – К., 2007. – 230 с.
  2. Мэй Р. Искусство психологического консультирования / Пер. с англ. – М.: Класс, 1994. – 144 с.
- Шнейдер Л.Б. Основы консультативной психологии: Учеб. пособие. – М.: Изд-во МПСИ, 2005. – 352 с.

УДК 159.97

АНДРЕЄВ М.В. – д. ф.-м.н.

АНАЛІЗ РІШЕНЬ У СКЛАДНОМУ ВИБОРІ ВСТУПНИХ ВИПРОБУВАНЬ В УМОВАХ СТОХАСТИЧНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЯКОСТІ ЗНАТЬ.

P_e^f – МОДЕЛЬ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ТЕСТУВАННЯ ЗНАТЬ

Розглянуто підхід аналізу рішень до проблем, які постають перед людьми, які в умовах стохастичної невизначеності намагаються діяти якомога краще в плані складного вибору вступних випробувань, які часто трапляються у їх освіті, у пошуку роботи, в отриманні дозволу на виїзд, тощо. З точки зору кандидата, що підлягає тестуванню, кожне питання у такій формі тесту є *проблема рішення*, у якій простір рішень залежить від правил тестування і очікувана вигода є деякою функцією від очікуваного рахунку балів або очок. Проведено аналіз цієї проблеми для двох базових ситуацій, які трапляються на практиці, а саме, коли кандидат бажає максимізувати свій очікуваний рахунок (кількість балів), і коли він бажає максимізувати ймовірність отримання мінімальної якості знань, необхідної для проходження за конкурсом, і отримано відповідні оптимальні стратегії. Стверджується, що для того, аби складні вибори вступних випробувань були успішними, кандидати мають задати *ймовірнісний розподіл* на можливих відповідях з кожного питання, а не просто відмічати більш вірогідні обґрунтовані відповіді, наведено дискусію підходящих рахункових правил і відповідних оптимальних стратегій. Як цікавий побічний продукт, деякі яскраві наслідки теорії рішень переносяться на рахункові процедури складного вибору вступних випробувань, з урахуванням специфіки їх проведення на сучасному етапі. Запропоновано слабкокеровану марковську модель тестування якості знань в умовах слабких стохастичних збурень, що впливають на процес тестування.

ВСТУП

Молоді громадяни в більшості своїй мають справу з деякою кількістю вступних випробувань, результати яких часто відіграють дуже важливу роль у їх майбутньому житті. Багато із цих екзаменів приймають форму складного заповнення анкет; важливі приклади стосуються екзаменів у сфері освіти, отримання ліцензії на право водіння транспортними засобами, проведення інтерв'ю у засобах масової інформації стосовно вибору роботи, тощо. У цій статті розглядається підхід аналізу рішень проблем, що постають перед людьми стосовно складного вибору при анкетуванні.

З точки зору кандидата, кожне питання у цій формі екзамену є *проблема рішень*, де простір рішень залежить від вступних правил, і де очікувана вигода є деякою функцією від очікуваного рахунку балів. Розглядається аналіз цієї проблеми для двох базових ситуацій, які виникають на практиці (див. *Bernardo* [1]), а саме, коли особа, що приймає рішення (кандидат), бажає максимізувати свій очікуваний рахунок, і коли кандидат бажає максимізувати ймовірність отримання мінімуму якості знань, що вимагається для зарахування його до числа кандидатів, що отримали можливість бажаного вступу до ВНЗ, дозволу на водіння транспортними засобами, зарахування на роботу, тощо.

У літературі з аналізу, що не базується на теорії прийняття рішень, загально прийнятні тести складного вибору вступних випробувань є досить громіздкими, особливо у психолого-орієнтованих журналах. Відносно знаковими у цьому плані можна вважати роботи *Lierly* [13], *Solomon* [21], *Chernov* [5], *Nogaki* [17], *Thissen & Steinberg* [22], *Pollard* [18], *Martin & Luna* [15, 16], *Hsu, Leonard, Tsui* [9], *Hutchinson* [10,11], *Klein* [12], *Post* [19], та посилання у цих статтях.

Дана проблема є важливою у соціологічному плані, і знання оптимальної стратегії напевно буде цікавим для людей, що вибрали цей тип вступних випробувань. Більш того, репрезентований аналіз має сильні *педагогічні* мотивації, при його успішному використанні можна ввести базові елементи теорії рішень для кандидатів будь-якої дисципліни. Дійсно, розглядається проблема вибору стосовно того – вводити чи не вводити аксіоматичні основи нового курсу, і тут має місце думка, що краще з *педагогічної* точки зору починати з конкретних прикладів проблеми рішень, де можна проілюструвати базові концепції цього курсу; ідеально, це мала б бути проста, але *реалістична* проблема, в контексті якої кандидати були б зацікавлені у прийнятті конкретних рішень. Виявляється, що проблеми рішень у постановці складного вибору вступних випробувань або тестувань знань, ідеально підходять для цієї мети.

У наступному розділі аналізується проблема рішень коли, для кожного питання, кандидату необхідно відмітити ту відповідь, яку він вважає найбільш вірогідною, або залишити питання відкритим, при цьому отримано оптимальну стратегію кандидата, якщо він бажає максимізувати свій очікуваний рахунок. Далі стверджується, що для того, аби складний вибір вступних випробувань був *вірним та успішним*, кандидат мав би відповідати, даючи повний *ймовірнісний розподіл* на запропонованих йому відповідях, а не просто відмічати ту відповідь, яку він вважає найбільш вірогідною; аналізується відповідна оптимальна стратегія кандидата, якщо він бажає максимізувати свій очікуваний рахунок, і використовуються ті результати для отримання деяких можливих покращень процедури введення рахунку, якщо загально прийнятний складний вибір вступних випробувань все таки буде здійснюватись. В подальшому аналізується поставлена більш складна проблема, коли преференції кандидата максимізують його ймовірність отримання мінімуму якості знань, що вимагається від кандидата, а не максимізація його загального рахунку. Нарешті, обговорюється конкретна пропозиція для успішного застосування складного вибору вступних випробувань, і пропонуються області для додаткових досліджень.

ЗАГАЛЬНО ПРИЙНЯТНА ПРОБЛЕМА РІШЕНЬ ТЕСТУВАННЯ ЗНАНЬ В УМОВАХ СТОХАСТИЧНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Структура будь-якої скінченої проблеми рішень може формально бути описана в термінах множини $A = \{a_1, \dots, a_k\}$ можливих *альтернативних рішень*, множини $\Theta = (\theta_1, \dots, \theta_m)$ вичерпних, взаємно ексклюзивних *випадкових невизначених ситуацій або подій*, і множини *наслідків*, $c_{ij} = c(a_i, \theta_j)$, як результату від прийняття рішення a_i при появі події θ_j ; як відомо, при цьому існує низка аксіом у вигляді певних вимог для прийняття когерентного (узгодженого) рішення (див. *Bernardo & Smith* [2], *Андреев* [25] і бібліографія у них, для деяких опцій або правил вибору), з яких випливає (i) що преференції між наслідками мають бути кількісно визначені дійсно-значною функцією вигоди $u(c_{ij}) = u(a_i, c_j)$, (ii) що випадковість невизначених ситуацій або подій має бути описано *ймовірнісним розподілом* $\{p(\theta_1), \dots, p(\theta_m)\}$ ($p(\theta_j) \geq 0$, $\sum_j p(\theta_j) = 1$) на множині Θ випадкових невизначених подій, і (iii) що оптимальна альтернатива a^* є такою, що *максимізує очікувану вигоду*

$$\bar{u}(a_i) = \sum_{j=1}^m u(a_i, \theta_j) p(\theta_j), \quad (1)$$

Слід зауважити, що слово *ймовірність* розуміють у його *семантичному* використанні, тобто, як ступінь довіри або суб'єктивну ймовірність.

Нехай $\{\delta_1, \dots, \delta_k\}$ – k можливих відповідей на питання складного вибору, які, за припущенням, є взаємно ексклюзивними і містять вірну відповідь δ^* . Йдучи услід загально прийнятній практиці, припускають, що (i) кандидату необхідно або відмітити відповідь, яку він вважає вірною або залишити питання відкритим, і що (ii) правило рахунку є таким, що зараховується один бал, як винагороду, якщо кандидат відмічає вірну відповідь, нуль очок, якщо відповідь залишається відкритою, і $c \geq 0$ балів знімається з його рахунку, якщо кандидат відмічає невірну відповідь.

Спочатку розглядається найпростіша ситуація, коли кандидат бажає максимізувати свій очікуваний загальний рахунок. У цьому випадку, оскільки його загальний рахунок є сума рахунків, отриманих у кожному питанні, то він, звісно, має максимізувати свій очікуваний рахунок у кожному конкретному питанні.

Для кожного питання, множина альтернативних рішень позначається через $\{a_0, a_1, \dots, a_k\}$, де a_0 позначає вибір залишити питання відкритим, a_i позначає вибір прийняття δ_i в якості вірної відповіді, і рахункову функцію можна записати у вигляді

$$u(a_0, \delta_j) = 0, \quad u(a_j, \delta_j) = 1, \quad u(a_j, \delta_l) = -c, \quad \text{якщо } l \neq j. \quad (2)$$

Таким чином, якщо $p_j = P(\delta^* = \delta_j)$ позначає ймовірність, яку кандидат дійсно пов'язує з подією, що δ_j є вірною відповіддю, тоді із формули (1) випливає, що очікувана вигода для кожної альтернативи набуває вигляду

$$\bar{u}(a_0) = 0, \quad \bar{u}(a_j) = (1+c)p_j - c, \quad j = 1, \dots, k, \quad (3)$$

і, тому

$$\begin{aligned} \bar{u}(a_j) > \bar{u}(a_l) &\Leftrightarrow p_j > p_l, \\ \bar{u}(a_j) > \bar{u}(a_0) &\Leftrightarrow p_j > c/(1+c) \end{aligned} \quad (4)$$

Отже, аби максимізувати свій очікуваний рахунок в одному конкретному питанні, кандидат має визначити свою найбільш вірогідну відповідь (або будь-яку із них, якщо існує декілька рівно вірогідних), тобто одну *моду* свого розподілу суб'єктивних ймовірностей або довір $\{p_1, \dots, p_k\}$, і відмітити одну таку моду цього розподілу у своєму екзаменаційному білеті тоді, і тільки тоді, коли його асоціативна ймовірність $p^* = \max_j p_j$ буде більшою або дорівнювати $c/(1+c)$. Із співвідношень (4) випливає, що очікуваний рахунок в одному питанні для кандидата, який діє оптимально, має вигляд

$$\bar{u}(a^*) = \max_{j=0, \dots, k} \bar{u}(a_j) = \max\{(1+c)p^* - c, 0\} \quad (5)$$

Зокрема, рахунок, якого може *очікувати* кандидат в одному конкретному питанні, якщо він *впевнений* у вірності своєї конкретної відповіді, дорівнює одиниці, тоді як рахунок, який він може очікувати, коли не знає, якою може бути вірна відповідь, (тому його розподіл суб'єктивних ймовірностей ($p_j = 1/k$) є рівномірним на k можливих відповідях), задається виразом $\max\{(1+c)/k - c, 0\}$.

З точки зору особи, що проводить тестування (ОПТ), видається природним ввести штраф вартості c за прийняття помилкової відповіді, так щоб очікуваний рахунок, асоційований з випадковою догадкою кандидата, мав би дорівнювати нулю, і це досягається тоді, і тільки тоді, коли $(1+c)/k - c = 0$, тобто тоді, і тільки тоді, коли $c = 1/(k-1)$, і у цьому випадку оптимальна стратегія кандидата полягає у виділенні моди розподілу його суб'єктивних ймовірностей, якщо його асоційована ймовірність p^* є такою, що $p^* \geq c/(1+c) = 1/k$. Оскільки ця умова задовольняється модою *будь-якого розподілу його довіри по усіх* можливих відповідях, то оптимальна стратегія кандидата могла б тоді *завжди* відмічати ту відповідь, якій він довіряє з більшою ймовірністю, незалежно від того, наскільки малою виявляється його асоціативна ймовірність, яка може бути меншою за задовільну оцінку ОПТ, яка зацікавлена в об'єктивній оцінці рівня знань кандидата.

Приклад 1. В Іспанії, було відібрано абітурієнтів до вступу у медичні інститути в порядку, установленим загальним рахунком, якого вони досягли в анкеті складного вибору (екзамену), яка містила $n = 250$ питань, кожне з яких мало по $k = 5$ можливих відповідей, і тільки одна із них, була вірною.

Абітурієнтів попросили, аби вони відмітили одну відповідь з кожного питання або залишили відкритим питання. За кожну правильну відповідь виставляли один бал, нуль балів виставляли за відсутність відповіді і $c = 1/3$ бала віднімали з кожної неправильної відповіді. Якщо було відмічено більше, ніж одну можливість, то така відповідь вважалась неправильною. Оскільки, у цьому випадку, $c/(1+c) = 1/4$, то з обґрунтувань, наведених вище, випливає, що оптимальна стратегія абітурієнта полягає у *маркуванні усіх питань таких, що $p^* \geq 1/4$* , тобто, абітурієнт мав відмічати усі питання, для яких ймовірність більш вірогідної відповіді складатиме, принаймні $1/4$. Зокрема, це автоматично виконується, якщо абітурієнт міг виключити, принаймні, одну з відповідей. Із цього також випливає, що випадкова здогадка без чіткого знання (тому $p^* = 1/5$) знижує очікуваний рахунок абітурієнта.

ЙМОВІРНІСНА ПРОБЛЕМА РІШЕНЬ У ВИБОРІ СКЛАДНИХ ВСТУПНИХ ВИПРОБУВАНЬ

Загально прийнятна практика у проблемі складного вибору вступних випробувань описана вище, де на кожне питання кандидату пропонують відмічати в якості вірної одну відповідь із множини можливих альтернативних відповідей, що, звісно, не зовсім є прийнятним: кандидата часто заохочують завжди відмічати відповідь, незважаючи на те, який у нього рівень знань, і ОПТ або інструктор не допускає різниці між правильною відповіддю кандидата, який володіє знаннями, і правильною відповіддю, отриманою від випадкової здогадки іншого кандидата. Аксиоматична аргументація, що згадувалась вище, приписує, що *усі невизначеності мають бути описані ймовірностями*; отже, від кандидатів вимагається, що вони мали б визначити *повний ймовірнісний розподіл* на множині можливих відповідей, а не тільки мали визначати лише моду ймовірносного розподілу. Таким чином, наприклад, відповідь у вигляді $(0,1,0,\dots,0)$ могла б показувати, що кандидат *абсолютно впевнений*, що істинною відповіддю є δ_2 , тоді як відповідь $(1/2,1/2,0,\dots,0)$ могла б показувати, що він не знає, яка із відповідей δ_1 , а чи δ_2 , є вірною, але викреслив усі інші можливості, і відповідь у вигляді $(1/k,1/k,\dots,1/k)$ могла б показувати, що у нього немає відповідної інформації стосовно вірної відповіді на поставлене питання.

Природно, що підходящу функцію оцінювання, або *рахункове правило*, необхідно мати для підрахунку балів по кожному з питань як функцію виписаного ймовірносного розподілу і вірної відповіді. Наразі повернемося до дискусії стосовно вирішального питання про те, як можна було б вибрати рахункове правило. Як і раніше, поки що припускається, що кандидат бажає максимізувати свою очікувану загальну якість знань з усіх питань так, аби максимізувати свій очікуваний рахунок у кожному конкретному питанні.

З точки зору кандидата, кожне питання у формі вступного випробування є проблемою рішень, де множина альтернативних рішень є клас $\mathcal{Q} = \{\mathbf{q} = (q_1, \dots, q_m), q_j \geq 0, \sum_j q_j = 1\}$ ймовірносних розподілів на множині $(\delta_1, \dots, \delta_m)$ можливих відповідей, і очікуваною вигодою є *очікуваний рахунок*

$$\bar{u}(\mathbf{q}) = \sum_{j=1}^m u(\mathbf{q}, \delta_j) p_j, \quad (6)$$

де функція $u(\mathbf{q}, \delta_j)$ визначає рахунок, який начисляють кандидату, коли він вибирає ймовірнісний розподіл $\mathbf{q}$, коли правильною відповіддю є δ_j , і де, як і раніше, $p_j = P\{\delta^* = \delta_j\}$ є суб'єктивна ймовірність, яку кандидат асоціює з подією, що вірною відповіддю є δ_j . Зауважимо, що в принципі, немає причини очікувати, що ймовірнісний розподіл $\mathbf{q}$, висловлений і написаний кандидатом на вступному випробуванні буде таким самим, як розподіл $\mathbf{p} = (p_1, \dots, p_m)$, який описує його дійсний суб'єктивний ймовірнісний розподіл (або його довіру).

Інструктор природно зацікавлений у чесній заохочувальній підтримці і, тому, мав би вибрати рахункову функцію $u(\mathbf{q}, \delta_j)$, очікуване значення якої (6) буде максимальним тоді і тільки тоді, коли $\mathbf{q} = \mathbf{p}$, тобто, тоді і тільки тоді, коли кандидат записує у вступній формі випробувань свою вірну суб'єктивну ймовірність (довіру). Рахункове правило з цією властивістю називається *правильним рахунковим правилом*. Квадратична рахункова функція, яка має вигляд

$$\begin{aligned} u(\mathbf{q}, \delta_j) &= a \left[1 - \sum_{j=1}^k (q_j - \mathbf{1}_{\delta_j})^2 \right] + b_j = \\ &= a [2q_j - \|\mathbf{q}\|] + b_j, \|\mathbf{q}\| = \sum_{j=1}^k q_j^2, a > 0, b_j \in \mathfrak{R}, \end{aligned} \quad (7)$$

де $\mathbf{1}_{\delta_j}$ – індикаторна функція δ_j , яка, можливо, є найпростішим обмеженим правильним рахунковим правилом. Це правило можна інтерпретувати як лінійне перетворення квадрата евклідової віддалі між досконалою відповіддю (виродженим розподілом, що дає ймовірність 1 правильній відповіді,) і заявленою відповіддю, $(q_1, \dots, q_k)$, це також має цікаву додаткову властивість залишатися правильним рахунковим правилом, тобто відповідати чесній заохочувальній підтримці, навіть коли від розподілу $\{q_j\}$ апіорі не вимагається бути ймовірносним розподілом.

Квадратична рахункова функція введена Brier [4]; значне її розвинення здійснено de Finetti [6, 7]; подальша дискусія проводилась Savage [20] та Lindley [14].

Довільні постійні величини a, b_j у виразі (7) фіксовані; отже, якщо одиничний бал приписується досконалій відповіді, що надає правильній відповіді ймовірність одиницю, і нульовий бал приписується за відсутності знань, що описано рівномірним розподілом, то квадратичне рахункове правило (7) за рівномірного розподілу зводиться до стандартизованого, що має вигляд

$$u(\mathbf{q}, \delta_j) = \frac{k}{k-1} [2q_j - \|\mathbf{q}\|] - \frac{1}{k-1}, \quad \|\mathbf{q}\| = \sum_{j=1}^k q_j^2, \quad (8)$$

яке, як можна було очікувати, дає від'ємні значення розподілам, які приписують великі ймовірності невірним відповідям; зокрема, кандидат, який надає ймовірність одиницю неправильній відповіді, отримав би, використовуючи (8), від'ємний рахунок $-(k+1)/(k-1)$, тобто, він був би оштрафований на $c = -(k+1)/(k-1)$ балів. З умови, що нульовий бал приписується рівномірному розподілу автоматично випливає, що відкриті питання можна трактувати як відповіді, для яких рівномірний розподіл встановлено як відповідь; таким чином, без втрати загальності, можна припустити, що ймовірнісні розподіли визначаються для усіх питань.

Результат, що описано вище, вказує на те, що у загально прийнятному складному виборі вступних випробувань, міг бути використаний набагато більший штраф, ніж запропоноване його значення $c = 1/(k-1)$. Дійсно, якщо загально прийнятий складний вибір анкетування обраховувався на базі значення штрафу, що вказує квадратичне рахункове правило, то аналіз попереднього параграфу встановлює, що для максимізації свого рахунку кандидат мав би відмічати тільки моду тих питань, для яких ймовірність p^* пов'язується з такою модою, що задовольняє нерівність

$$p^* \geq \frac{c}{1+c} = \frac{k+1}{2k} > \frac{1}{2}, \quad (9)$$

а тому вимагається 'абсолютна (ймовірнісна) більшість', і випадкові здогадки не підтримуються.

Приклад 1. (продовження). Якщо у прикладі, що обговорювався вище, де майбутні студенти-медики постали перед складним вибором анкетування із $k = 5$ можливих відповідей, пов'язаних з кожним питанням, тоді мають місце такі рівність та нерівність

$$c = \frac{k+1}{k-1} = \frac{3}{2}, \quad p^* \geq \frac{k+1}{2k} = \frac{3}{5}, \quad (10)$$

тому за квадратичним рахунковим правилом пропонується штраф $\frac{3}{2}$ бала за кожну неправильну

відповідь (а не штраф $c = 1/3$, що постійно використовувався); якщо б це приймалось до уваги, то оптимальна стратегія абітурієнта могла б відмічати моду питання тоді, і тільки тоді, коли його асоційована ймовірність була б більшою за $\frac{3}{5}$ (тип 'абсолютної більшості'). Це негайно привело б до

набагато більшої різниці між кандидатами з добрими знаннями і просто везучими кандидатами, з відповідними очевидними соціальними вигодами.

Випадок $k = 2$ спеціально характеризується подвійним зацікавленням, своєю простотою і своїм педагогічним значенням: у ньому просто вимагається запропонувати твердження і попросити кандидата приписати його ймовірність, скажімо p , того, що це твердження є вірним, без потреби для інструктора давати альтернативні відповіді, які часто штучно бувають заплутаними. Якщо через T позначити подію, що твердження є вірним, тоді рахункове правило (8) просто зводиться до виразів

$$u(p, T) = 1 - 4(1-p)^2, \quad u(p, \bar{T}) = 1 - 4p^2, \quad (11)$$

Правильні рахункові правила дозволяють сильно штрафувати кандидатів за хибно допустимі знання. Таким чином, використовуючи квадратичне рахункове правило, що описано вище, кандидат, який

повністю проігнорував усі питання, мав би загальний нульовий рахунок, цей рахунок міг би *також* бути загальним рахунком для кандидата із 75% досконалими відповідями ($p^* = 1$) і 25% загальними грубими помилками ($p^* = 0$), тоді як кандидат із 50% досконалими відповідями і відкрито ігноруючи решту питань, досягнув би 50% максимального рахунку. Таким чином, кандидат із сильними *невірними представленнями* стосовно правильних відповідей на 25% питань, оцінюється набагато гіршим за кандидата, який тільки показує свої знання на половині питань, і *реалізує* свою некомпетентність стосовно решти питань. І це трапляється у житті: людей мали б навчати тому, що приписування великої ймовірності хибним твердженням, може бути дуже збитковим у реальному житті (якщо трактувати професіоналізм лікаря, то більшість із нас могли б надати йому більшу перевагу за реалізацію його незнання у конкретній ситуації, аніж його переконанню у невірному діагнозі!). Таким чином, проголошення невірних висловлювань з великою ймовірністю має підлягати серйозному покаранню.

Подібний аналіз можна здійснити з будь-якою *правильною* функцією оцінки, тобто такою, яка гарантує максимум очікуваного рахунку тоді і тільки тоді, коли точно висловлений розподіл $\mathbf{q}$ є таким, що описує суб'єктивні дійсні довіри $\mathbf{p}$ кандидата. Альтернативним до квадратичного рахункового правила (8) є *логарифмічне рахункове правило*

$$u(\mathbf{q}, \delta_j) = a \log(q_j) + b_j, a > 0, b_j \in \mathfrak{R}, \quad (12)$$

яке зводиться до такого вигляду

$$u(\mathbf{q}, \delta_j) = 1 - \frac{\log(q_j)}{\log(k^{-1})}, \quad (13)$$

якщо, як і раніше, вимагається, що кандидату дається один бал за правильну відповідь і нуль балів у випадку рівномірного розподілу. Введено Goodom [8] логарифмічне рахункове правило є *тільки* таким правильним рахунковим правилом, яке *виключно* залежить від ймовірності q_j , пов'язаної із правильною відповіддю δ_j (див. Savage [20]), і також має надто гарну інтерпретацію в теорії рішень (Bernardo [2]).

Однак, використання логарифмічного рахункового правила в контексті складного вибору вступних випробувань є проблематичним, оскільки воно *не* є обмеженим; таким чином, рахунок, пов'язаний з відповіддю, яка дає нульову ймовірність правильній відповіді, дорівнює $-\infty$. Хоча математично це оправдано (гіршою можливою помилкою є догматичне декларування хибності правильного висновку, і це має гірший можливий рахунок, а саме, $-\infty$), і це могло бути надто шкідливим на практиці: це могло б означати автоматичне виключення із вступних випробувань будь-якого кандидата, який допускає таку помилку. Крім того, аби бути правильним, для логарифмічного рахункового правила вимагається, аби усі висловлені q_j були ймовірностями, ($0 \leq q_j \leq 1$), тоді як квадратичне рахункове правило використовується *навіть* тоді, коли кандидату дозволяється надавати будь-які числові значення для усіх q_j .

МАКСИМІЗАЦІЯ ЙМОВІРНОСТІ МІНІМУМУ ЗНАТЬ ДЛЯ ВСТУПНОГО ПРОХІДНОГО БАЛУ

Наразі повернемося до розгляду ситуації, коли кандидат бажає максимізувати ймовірність отримання мінімуму якості знань, а саме, необхідної просто для проходження вступних випробувань, або що вимагається, наприклад, для кваліфікації стосовно отримання гранту. Це далеко більш складна проблема рішень, оскільки вона включає в себе *сумісний* аналіз даних відповідей на *усі* запропоновані питання.

Розглядається складний вибір анкетування, що містить n питань із k альтернативними відповідями, причому для кожного питання одна з відповідей за припущенням є вірною. Позначають через $\delta_i^* \in \{\delta_{i1}, \dots, \delta_{ik}\}$ – правильну відповідь на i -те питання, таким чином $\delta_i^* = \delta_{ij}$ означає, що δ_{ij} є правильною відповіддю на i -те питання, і через $\delta = \{\delta_1^*, \dots, \delta_n^*\}$ позначають множину усіх правильних відповідей. Більш того, істинні довіри кандидата або його суб'єктивні ймовірності відповідей на запропоновані питання позначаються $(n \times k)$ -матрицею $\mathbf{P}$, з рядками

$$\{\mathbf{p}_1, \dots, \mathbf{p}_n\}, \mathbf{p}_i = \{p_{i1}, \dots, p_{ik}\}, p_{ij} \geq 0, \sum_{j=1}^k p_{ij} = 1, \quad (14)$$

де p_{ij} – ймовірність, яку кандидат асоціює з подією, що δ_{ij} є правильною відповіддю на i -те питання.

ЗАГАЛЬНО ПРИЙНЯТНИЙ СКЛАДНИЙ ВИБІР АНКЕТУВАННЯ

Припускається, що загально прийнятний складний вибір вступних випробувань представляється таким чином, що для кожного питання від кандидата вимагається відмітити одну і тільки одну із пов'язаних з цим питанням відповідей, або залишити питання відкритим. Через $a_{(i)} \in \{a_{i0}, a_{i1}, \dots, a_{ik}\}$ позначають відповідь, що дається на i -те питання, тому $a_{(i)} = a_{i0}$ означає, що кандидат залишив i -те питання відкритим, і $a_{(i)} = a_{ij}$ означає, що кандидат відмітив j -ту відповідь в i -му питанні, і позначають через $\mathbf{a} = \{a_{(1)}, \dots, a_{(n)}\}$ – множину усіх відповідей, тобто, повну відповідь на вступних випробуваннях. Як і раніше, припускається, що рахункове правило є таким, що

$$u(a_{i0}, \delta_{ij}) = 0, u(a_{ij}, \delta_{ij}) = 1, u(a_{ij}, \delta_{il}) = -c, \text{ якщо } l \neq j. \quad (15)$$

Із цього випливає, що коли r і s відповідно позначають число правильних і неправильних відповідей, які містяться в множині відповідей $\mathbf{a}$, тому $n - r - s \geq 0$ питань залишаються відкритими, тоді загальний рахунок t , пов'язаний з множиною відповідей $\mathbf{a}$, задається таким виразом

$$t = t(\mathbf{a}, \delta) = r(\mathbf{a}, \delta) - cs(\mathbf{a}, \delta), \quad c \geq 0, \quad (16)$$

де, знову, c – штраф, пов'язаний з однією неправильною відповіддю. Преференції кандидата, який бажає максимізувати свою суб'єктивну ймовірність отримання рахунку, що дорівнює або більшого за t_0 , описується дихотомічною функцією вигоди

$$\begin{aligned} u(\mathbf{a}, \delta) &= u(t(\mathbf{a}, \delta)) = 1, t \geq t_0, \\ u(\mathbf{a}, \delta) &= u(t(\mathbf{a}, \delta)) = 0, t < t_0. \end{aligned} \quad (17)$$

Звідси випливає, що очікувана функція вигоди $\bar{u}(\mathbf{a})$, пов'язана з конкретною відповіддю $\mathbf{a}$, буде мати вигляд

$$\bar{u}(\mathbf{a}) = P[t \geq t_0 | \mathbf{a}, \mathbf{P}] \quad (18)$$

Легко встановити, що очікувана вигода $\bar{u}(\mathbf{a})$ максимізується, якщо кандидат відмічає m більш вірогідних мод, де $t_0 \geq m \geq n$, і де оптимальне значення $m = m(t_0, n, \mathbf{P}, c)$ залежить як від матриці суб'єктивних ймовірностей $\mathbf{P}$, так і постійного штрафу c . Це проста вправа з обчислювальної точки зору, яка включає тільки $n - t_0 + 1$ обчислень функції очікуваної вигоди $\bar{u}(\mathbf{a})$, однак це означає, що для того, аби кандидат міг застосувати цю стратегію, йому необхідно було б мати доступ до попереднього програмування на комп'ютері або навіть калькуляторі. Як і очікувалось, $m(t_0, n, \mathbf{P}, 0) = n$, тобто, якщо не існує штрафних санкцій за неправильну відповідь ($c = 0$), тоді оптимальна стратегія кандидата полягає у маркуванні усіх мод. Таким чином, нульовий штраф сильно заохочує кандидатів сліпому відгадуванню відповідей.

Приклад 2. Теоретичні знання, що вимагаються для отримання дозволу на виїзд, зазвичай, контролюються складним вибором таких випробувань, де для дозволу на виїзд вимагається мінімальний рахунок, і де не існує штрафу за неправильні відповіді. Наприклад, в Іспанії тест містить $n = 40$ питань, кожне з яких має $k = 3$ можливих відповіді, з яких одна і тільки одна є правильною. Кандидатам пропонують відмітити одну відповідь з кожного питання або залишити питання відкритим. Один бал ставиться за кожну правильну відповідь, нуль балів ставиться за відкриті питання і ніщо не віднімається за неправильні відповіді. Кандидати проходять успішно випробування, якщо вони отримують мінімум $t_0 = 36$ правильних відповідей. Оскільки, у цьому випадку, $c = 0$, аргументація, що наведена вище, показує, що оптимальна стратегія кандидата полягає у маркуванні усіх питань, використовуючи відповідну моду, якщо це доступно, або випадкове відгадування правильної відповіді, якщо немає знань.

ЙМОВІРНІСНИЙ СКЛАДНИЙ ВИБІР АНКЕТУВАННЯ

Наразі припускається, що кандидатам пропонують визначити ймовірнісні розподіли їх суб'єктивних ймовірностей на множинах альтернативних відповідей з кожного питання. Твердження кандидата виражаються вектором $\mathbf{a} = \{a_{(1)}, \dots, a_{(n)}\}$ де $a_{(i)} \in \{q_{i0}, \mathbf{q}_i\}$ є відповіддю, що дається на i -те питання, тобто $a_{(i)} = q_{i0}$ означає, що кандидат залишив i -те питання відкритим, і $a_{(i)} = \mathbf{q}_i = \{q_{i1}, \dots, q_{ik}\}$

означає, що кандидат відмітив $\{q_{i1}, \dots, q_{ik}\}$ як ймовірнісний розподіл, який він пов'язує з відповіддю на i -те питання.

Загальний рахунок у цьому випадку набуває вигляду

$$t(\mathbf{a}, \boldsymbol{\delta}) = \sum_{i=1}^n f(a_{(i)}, \delta_{ij}) \quad (19)$$

де $f(q_{i0}, \delta_{ij}) = 0$ і $f(\mathbf{q}_i, \delta_{ij})$ є оціночна функція можливо, але не обов'язково, має вигляд, що визначається формулою (8), і де переваги кандидата знову описуються функцією вигоди (17). Якщо оціночна функція f вибирається таким чином, що рахунок, пов'язаний з рівномірним розподілом дорівнює нулю, тоді відповіді на відкриті питання можна трактувати як такі, що відповідають рівномірному ймовірнісному розподілу, а тому, без втрати загальності, множину $\mathbf{a}$ усіх відповідей в вступних випробуваннях можна представити як $(n \times k)$ -матрицю $\mathbf{Q}$, рядки якої мають вигляд

$$\{\mathbf{q}_1, \dots, \mathbf{q}_n\}, \quad \mathbf{q}_i = \{q_{i1}, \dots, q_{ik}\}, \quad q_{ij} \geq 0, \quad \sum_{j=1}^k q_{ij} = 1, \quad (20)$$

де q_{ij} є ймовірність, яку кандидат стверджує як його довіру або суб'єктивну ймовірність події, що δ_{ij} є правильною відповіддю на i -те питання.

Оптимальна стратегія кандидата могла б тоді описуватись матрицею $\mathbf{Q}$, яка максимізує очікувану вигоду

$$\bar{u}(\mathbf{Q}) = P[t \geq t_0 | \mathbf{Q}, \mathbf{P}] \quad (21)$$

Розв'язок залежатиме від оціночної функції f , яка використовується у формулі (19). Загалом, слід зауважити, що оптимальна стратегія кандидата *не* буде зовсім чесною, тобто записати $\mathbf{Q} = \mathbf{P}$, якщо виявити його істинні довіри або суб'єктивні ймовірності, *навіть* якщо f вибирають у вигляді правильного рахункового правила. Інтуїтивно, якщо кандидата переконують, що він 'має' отримати t_0 балів, то він мав би прагнути претендувати мати досить знань, аби мати шанс отримати мінімальну кількість t_0 балів, навіть якщо це призведе до зменшення його *очікуваного* загального рахунку.

ВИСНОВКИ

З багаторічної практики викладання (Bernardo [1]) випливає, що детальний аналіз проблем рішень, пов'язаних із складним вибором вступних випробувань дає цінний вступ до основних ідей аналізу рішень. Більш того, коли кандидатам пропонують надати ймовірності, і оцінити використання деякого правильного рахункового правила, то складний вибір вступних випробувань слугує як покращенню загальної здатності населення оцінювати ймовірності, так і з деякою мірою впевненості підвищувати їх рівень знань. Таким чином, ймовірнісний вибір вступних випробувань слугує суспільству набагато краще за їх загально прийнятну альтернативу підвищувати здатність кандидатів оцінювати ймовірності і допомагати відрізнити дійсно обдарованих кандидатів від тих, яким просто випадково повезло.

Показано, що навіть коли використовується загально прийнятна форма вступних випробувань, покладання величини штрафу, що дорівнює $c = (k+1)/(k-1)$, як пропонується за стандартизованого квадратичного рахунку (у цьому випадку оптимальна стратегія кандидата полягає у маркуванні моди ймовірнісного розподілу його суб'єктивних ймовірностей тоді і тільки тоді, коли його асоціативна ймовірність p^* є такою, що $p^* \geq (k+1)/(2k) > 1/2$ і не заохочується відгадування), дає результат помітного покращення оцінки складного вибору вступних випробувань як міри рівня знань кандидата.

Показано також, що на практиці, кращі результати отримуються із $k = 2$, тобто із 'складним' вибором вступних випробувань, які просто містять послідовності тверджень, для кожного з яких кандидатам пропонують встановити їх ймовірності того, що твердження є вірними. Справді, використання послідовності тверджень, які є вірними або хибними, а не послідовності питань із k альтернативними відповідями, має принаймні дві очевидні переваги: (i) звільнятися від необхідності давати альтернативні, часто хибні відповіді, і (ii) уникати можливого критицизму оціночних функцій на основі того, що в кожному питанні, деякі хибні відповіді можуть бути ближчими до вірних, аніж інші. У будь-якому випадку кандидати мали б мати негайний доступ до поведінки оціночної функції, яку будуть використовувати, коли, як припускається, реально використовується стандартизований квадратичний рахунок.

В останньому розділі звертається увага на те, що використання правильних рахункових правил гарантує тільки чесне заохочення, якщо переваги кандидата максимізують його очікуваний рахунок.

Таким чином, якщо інструктор зацікавлений у вірних результатах, він мав би використати правильну оціночну функцію і мав би намагатися орієнтувати кандидатів у максимізації їх рахунку, а не просто отримання деякої мінімальної якості знань. Тим не менше, цікаве подальше розвинення містить дослідження того, чи існують умови, за яких, використовуючи оціночну функцію таку, що оптимальна стратегія кандидата, зацікавленого у максимізації його рахунку, має бути чесною, і в одночасі оптимальна стратегія кандидата, що бажає максимізувати ймовірність того, що його загальний рахунок буде більшим або дорівнювати деякому відомому мінімальному рівню, мала б *також* бути чесною.

P_ε^f –МОДЕЛЬ ОПТИМІЗАЦІЇ ТЕСТУВАННЯ ЯКОСТІ ЗНАНЬ В УМОВАХ СЛАБКИХ СТОХАСТИЧНИХ ЗБУРЕНЬ ПРОЦЕСУ ТЕСТУВАННЯ

Розглянемо адаптивний процес марковських рішень для слабкокерованих стохастичних (марковських та напівмарковських) P_ε^f -моделей, які можуть бути використані в якості моделі тестування якості знань при поступленні до ВНЗ, влаштуванні на роботу, визначення діагнозу захворювання, тощо. Тут $P_\varepsilon^f = P_0 - \varepsilon P_1^f$, де матриця перехідних суб'єктивних ймовірностей P_0 описує усталену практику тестування якості знань; матриця збурень P_1^f описує статистичну динаміку флуктуацій або збурень, пов'язаних з уточненням інформації в процесі тестування, яка залежить від стратегії f , або що те саме, процесу марковських рішень в умовах стохастичної невизначеності можливостей потенційного уточнення інформації; ε — малий параметр.

В [24] досліджено байєсів підхід до розв'язання проблеми марковських процесів рішень в умовах стохастичної невизначеності, коли невідомі перехідні ймовірності динаміки тестування слабо збурені, і тільки збурення залежать від стратегії рішень. Для P_ε^f -моделі побудовано оптимальний марковський процес рішень, який є стаціонарним, розглядається у дискретному часі з скінченим, зчисленням або вимірним фазовим простором та базується на принципі декомпозиції проблем ідентифікації елементів матриці P_0 та оптимізації стратегії f , або що те саме, ідентифікації елементів матриці «оптимальних» збурень P_1^{f*} , що відповідає оптимальній стратегії f^* — якісного менеджменту прийняття обґрунтованих рішень.

Задача побудови оптимальної стратегії тестування якості знань за умов, що задана P_ε^f -модель із зчисленням фазовим простором станів (ФПС) E , компактним простором рішень A та критерієм оптимальності очікуваної вигоди

$$u_\varepsilon^f(k) = M_\varepsilon^f \{L \mid x_0 = k\}; \quad L = \sum_{n=0}^{\tau_\varepsilon} \varphi_{x_{n-1}}^\varepsilon(a_n) + \psi_0(a_{\tau_\varepsilon}) / \varepsilon$$

зводиться до виводу рівняння оптимальності та знаходження його розв'язку, на основі якого будується оптимальна стратегія.

Вектор оптимальної очікуваної вигоди $u_\varepsilon^* = \{u_k(f_\varepsilon^*(k)), k \in E_0\}$ задовольняє нелінійне рівняння оптимальності типу Беллмана [23]

$$u_\varepsilon^* = \max_{f \in F_0} \{\omega^f + P_\varepsilon^f u_\varepsilon^*\},$$

у якому задані матриця $P_\varepsilon^f = \{p_{kr}^0 - \varepsilon p_{kr}^{1,f(k)}; k, r \in E\}$, (p_{kr}^0 і $p_{kr}^{1,f(k)} - kr$ -ті елементи матриць P_0 і P_1^f , відповідно) та вектор $\omega^f = \{\varphi_k(f(k)) + p_{k0}^{1,f(k)} \psi_0(f(k)); k \in E\}$, (компоненти векторів вигоди $\varphi_k(f(k))$ та призу $\psi_0(f(k))$ характеризують поточну вигоду за стаціонарним рішенням $f(k)$ у стані k та приз за закінчення тестування у стані k , відповідно); $E_0 := E \cup \{0\}$, E – простір станів з усталеним режимом тестування, $\{0\}$ – стан зупинки процесу тестування, f – стратегія із заданого класу стратегій F_0 зі значеннями у просторі рішень A ; $u_\varepsilon^* = u_\varepsilon^{f^*}$, де f_ε^* – оптимальна стратегія, що реалізує максимум у правій частині рівняння оптимальності, $0 < \varepsilon < 1$.

Використовуючи результати теорії збурення звідно-оборотних операторів на спектрі та методи послідовної оптимізації, знаходимо розв'язок рівняння оптимальності та алгоритм побудови оптимальної стратегії.

Шукаємо представлення розв'язку рівняння оптимальності у вигляді степеневого ряду за малим параметром ε , тобто $u_\varepsilon^f = \sum_{m=1}^{\infty} \varepsilon^m u_m^*$, коефіцієнти якого задовольняють системі рівнянь

$$\begin{aligned}(I - P_0)u_{-1}^* &= 0, \\ (I - P_0)u_0^* &= \sup_{f \in F_0} \{ \omega^f - P_1^f u_{-1}^* \}, \\ (I - P_0)u_m^* &= - \inf_{f \in F_m} P_1^f u_{m-1}^*, m \geq 1,\end{aligned}$$

де

$$\begin{aligned}F_1 &= \{ f \in F_0 : (I - P_0)u_0^* = \omega^f - P_1^f u_{-1}^* \}, \\ F_m &= \{ f \in F_{m-1} : (I - P_0)u_m^* = -P_1^f u_{m-1}^* \}, m \geq 2.\end{aligned}$$

Застосовуючи до цієї системи алгоритм Вішіка-Люстерніка, модернізований для P_ε^f -моделі В.С. Королюком, отримуємо [23]:

$$\begin{aligned}u_{-1}^* &= \hat{\omega}^* / \hat{q}^* \mathbf{1}, \\ u_0^* &= R_0 \varphi_0^* + \hat{\psi}_1^* / \hat{q}^* \mathbf{1}, \\ u_m^* &= R_0 \varphi_m^* + \hat{\psi}_{m+1}^* / \hat{q}^* \mathbf{1}, m \geq 1,\end{aligned}$$

де

$$\begin{aligned}\hat{\omega}^* / \hat{q}^* &= \sup_{f \in F_0} \{ \hat{\omega}^f / \hat{q}^f \}, \quad \hat{\omega}^f = \sum_{k \in E_0} \rho_k \psi_k(f(k)), \\ \hat{q}^f &= \sum_{k \in E_0} \rho_k p_{k0}^{1,f(k)},\end{aligned}$$

$R_0 = [I - P_0 + \Pi]^{-1} - \Pi$ – узагальнений обернений оператор до оператора $(I - P_0)$, проєктор

$\Pi = [\mathbf{1} \otimes \rho]$, де $\mathbf{1} = (1, \dots, 1, \dots)$, $\rho = (\rho_1, \dots, \rho_k, \dots)$ – правий та лівий власні вектори оператора P_0 , $\otimes$ – знак тензорного множення,

$$\begin{aligned}\varphi_0^* &= \sup_{f \in F_0} \{ \omega^f \hat{q}^* + q^f \hat{\omega}^* \} / \hat{q}^*, \\ \varphi_1^* &= - \inf \{ \psi_1^f \hat{q}^* + q^f \psi_1^* \}, \\ \varphi_m^* &= \sup_{f \in F_m} \{ \psi_m^f \hat{q}^* + q^f \hat{\psi}_m^* \} / \hat{q}^*, m \geq 1, \\ \psi_m^f &= P_1^f R_0 \varphi_m^* + \hat{\psi}_m^* / \hat{q}^* = \sup_{f \in F_{m-1}} \{ \hat{\psi}_m^f / \hat{q}^f \}, m \geq 1.\end{aligned}$$

Стационарна стратегія f_ε^* , що реалізує максимум правої частини цієї системи нерівностей, є оптимальною. Знаходження оптимальної стратегії f_ε^* при фіксованому ε здійснюється за алгоритмом, на k -му кроці якого вибирається наближення $f_\varepsilon^{(k)}$ стратегії f_ε^* з умов

$$\begin{aligned}\omega^{f_\varepsilon^{(k)}} / \hat{q}^{f_\varepsilon^{(k)}} \mathbf{1} &\geq \omega^{f_\varepsilon^{(k-1)}} / \hat{q}^{f_\varepsilon^{(k-1)}} \mathbf{1}, \\ R_0 \varphi_m^{f_\varepsilon^{(k)}} + \hat{\psi}_{m+1}^{f_\varepsilon^{(k)}} / \hat{q}^{f_\varepsilon^{(k)}} \mathbf{1} &\geq R_0 \varphi_m^{f_\varepsilon^{(k-1)}} + \hat{\psi}_{m+1}^{f_\varepsilon^{(k-1)}} / \hat{q}^{f_\varepsilon^{(k-1)}} \mathbf{1}, m \geq 0.\end{aligned}$$

Зупинка алгоритму відбувається за умови, що ці узагальнені нерівності стають рівностями.

Алгоритм покращення стратегій, заданий узагальненими нерівностями, значно спрощується при досить малих $\varepsilon > 0$. При $\varepsilon \rightarrow 0$ $\lim \varepsilon u_\varepsilon^* = u_{-1}^\varepsilon$. При цьому u_{-1}^* визначається першим рівнянням системи. Стационарна стратегія, $\tilde{f}_0$, що реалізує максимум у цьому рівнянні, називається асимптотично оптимальною. Для знаходження асимптотично оптимальної стационарної стратегії $\tilde{f}_0$, розглядається алгоритм, на k -му кроці якого вибирається k -те її наближення $\tilde{f}_0^{(k)}$ з умови

$$\omega^{\tilde{f}_0^{(k)}} / \hat{q}^{\tilde{f}_0^{(k)}} \geq \omega^{\tilde{f}_0^{(k-1)}} / \hat{q}^{\tilde{f}_0^{(k-1)}}.$$

Зупинка алгоритму відбувається за умови, що ця узагальнена нерівність стає рівністю.

У нашій постановці оптимальна стратегія f^* або асимптотично оптимальна $\tilde{f}_0$ є стратегіями впливу на усталений режим тестування якості знань людини в умовах стохастичної невизначеності якості її знань, оскільки матриця $P_1^{f^*}$, описує саме таку невизначеність, яка згідно з статистичним аналізом моделі P_ϵ^f , найбільш сприятлива для усталеного режиму тестування, що описується матрицею перехідних суб'єктивних ймовірностей $\hat{P}_0$, – оцінкою матриці перехідних суб'єктивних ймовірностей P_0 , яка в алгоритмі, заради спрощення його запису, позначається так само через P_0 , а стосовно критерію оптимізації процесу тестування якості знань, то стратегія f^* забезпечує максимальну вигоду. Інакше кажучи, стратегія f^* максимізує очікувану вигоду від тестування якості знань людини, обумовлену динамікою стохастичної невизначеності можливостей впливу слабких збурень зовнішнього тестування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bernardo J.M. A Decision Analysis Approach to Multiple-Choice Examinations. // Web: <http://www.uv.es/bernardo/> – 2007. – 10 p.
2. Bernardo J.M. Expected information as expected utility. // *Ann. Statist.* – 1979. – 7. – P. 686–690.
3. Bernardo J.M. and Smith A.F.M. Bayesian Theory. 1994. Chichester: Wiley. – 557 p.
4. Brier G.W. Verification of forecasts expressed in terms of probability. *Month. Weather Rev.* 1950. – 78. – P. 1–3.
5. Chernoff H. The scoring of multiple-choice questionnaires. // *Ann. Math. Statist.* – 1962. – 33. – P. 375–393.
6. de Finetti B. Does it make sense to speak of ‘Good Probability Appraisers’? // *The Scientist Speculates: An Antology of Partly Baked Ideas* (I.J. Good, ed.). 1962. – New York: Wiley. – 257–364. Reprinted in 1972. – *Probability, Induction and Statistics*. New York: Wiley. – P.19–23.
7. de Finetti B. Methods of discrimination levels of partial knowledge concerning a test item. // *British J. Math. Statist. Psychol.* – 1965 – 18. – P. 87–123. Reprinted in 1972. – *Probability, Induction and Statistics*. New York: Wiley. – P.25–63.
8. Good I.J. Probability and the Weighing of Evidence. 1950. – London: Griffin; New York: Hafner Press.
9. Hsu J.S., Leonard T. Tsui K.-W. Statistical inference for multiple-choice tests. // *Psychometrika.* – 1991. – 56. – P. 327–348.
10. Hutchison T.P. Ability, Partial Information < Guessing: Statistical Modeling Applied to Multiple-Choice Tests. 1991. – Adelaide, Australia: Rumsby.
11. Hutchison T.P. Second attempts at multiple-choice test items. // *J. Statist. Computation and Simulation.* – 1993. – 47. – P. 108–112.
12. Klein S.P. Statistical evidence of cheating in multiple-choice tests. // *Chance.* – 1992. – 5. – P. 23–27.
13. Lierly S.B. A note of correcting for chance success in objective tests. // *Psychometrika.* – 1951. – 22. – P. 63– 73.
14. Lindley D.V. Scoring rules and inevitability of probability. // *Internat. Statist. Rev.* 1982. – 50. – P. 1-26.
15. Martin A. , Luna J.D. Test and intervals in multiple-choice tests: A modification of the simplest classical model. // *British J. Math. Statist. Philosophy.* – 1989. – 42. – P. 251–264.
16. Martin A. , Luna J.D. Multiple-choice tests: Power, length and optimal number of choices per item. // *British J. Math. Statist. Philosophy.* – 1990. – 43. – P. 57–72.
17. Nogaki A. Some remarks on multiple-choice questions in competitive examinations. // *Behaviormetrika.* – 1984. – 16. – P. 13–19.
18. Pollard G.H. Scoring in multiple-choice examinations. // *Math. Scientist.* – 1985. – 10. – P. 93–97.
19. Post G.V. A quantal choice model for the detection of copying on multiple-choice examinations. // *Decision Sciences.* – 1994. – 25. – P. 123–142.
20. Savage L.G. Elicitation of personal probabilities and expectations. // *J. Amer. Statist. Assoc.* – 1971. – 66. – P. 781–801. Reprinted in 1974 in *Studies in Bayesian Econometrics and Statistics: in Honor of Leonard J. Savage* (S.E. Fienberg and Zellner, eds.). Amsterdam: North-Holland. – P. 111–156.
21. Solomon H. Item analysis and classification techniques. // *Proc. Third Berkeley Symp.* – 1955. – 5 (J. Neyman and E.L. Scott, eds.). Berkeley: Univ. California Press. – P. 169–184.
22. Thissen D. and Steinberg L. A response model for multiple-choice items. // *Psychometrika.* – 1984. – 49. – P. 501–519.
23. Корольок В.С., Андреев Н.В. Управляемые процессы марковского восстановления с малой вероятностью обрыва. // *Кибернетика.* – 1986. – N4. – С. 112 – 114.
24. Андреев М.В. Адаптивне керування слабко керованими марковськими та напівмарковськими моделями у дискретному часі. // *Системні дослідження та інформаційні технології.* – 2003. – N2. – С. 92 – 107.
25. Андреев М.В. ЛЕКЦІЇ З БАЙЄСОВОЇ ЕКОНОМЕТРІЇ. Оптимальні статистичні рішення та системний аналіз проблем прийняття рішень в умовах невизначеності. Київ: КІБіТ. – 2007. – 464 с.

УДК 37.013.41+340.132.626+343.101

АРУШАНЯН К.

МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ПРОКУРОРА ДО УЧАСТІ У СУДОВОМУ РОЗГЛЯДІ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Завдання прокурора у судовому розгляді кримінальних справ передбачені ст. 34 Закону України "Про прокуратуру". Прокурор сприяє виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ та постановлення судових рішень, що ґрунтуються на Законі. Запорукою успішної участі прокурора у розгляді кримінальної справи є його належна підготовка до її судового розгляду.

Основа підготовки прокурора складає вивчення матеріалів кримінальної справи та співпраця із слідчим під час провадження досудового слідства.

Таким чином процес вивчення кримінальної справи починається з моменту пред'явлення обвинувачення, значно раніше ніж перед направленням справи до суду, що повинно позитивно сприяти підготовці прокурора до судового розгляду, знанню справи, встановленню істини, активному дослідженню доказів у суді за принципом змагальності сторін.

Вивчення – це система дослідження обставин справи, для дослідження якої, кожний державний обвинувач використовує свою методику та напрацьований порядок.

В.П. Корж виділяє **три порядки вивчення кримінальної справи:**

- Посторінкове ознайомлення – з постанови про порушення кримінальної справи до обвинувального висновку. Перевагою для такого вивчення є незалежне від слідчого та сторін формування своєї позиції: прокурор поступово дізнається як розвивалися події у хронологічному порядку, бачить достатність та недоліки розслідування, послідовність думки слідчого.

- Вивчення кримінальної справи з кінця – з обвинувального висновку, перевірки його відповідності постанові про пред'явлення обвинувачення, а потім досліджують відповідність та повноту доказів. Такий порядок має позитив в економії часу ознайомлення зі справою. Але дослідження матеріалів з позиції слідчого може позбавити прокурора об'єктивного підходу до оцінки доказів, так як прокурор йде за версією, що запропонована слідчим.

- Вивчення кримінальної справи з середини - з постанови про пред'явлення обвинувачення та протоколу допиту обвинуваченого. У такий спосіб прокурор одразу знайомиться з позицією захисту, а потім досліджує докази, які її спростовують або підтверджують.

Незалежно від обраного методу вивчення матеріалів кримінальної справи прокурору необхідно перевірити, як це зазначено у ст. 228 КПК України, наступні питання:

- чи мала місце подія злочину, в якому звинувачується обвинувачений;
- чи має місце в діянні, що ставиться у вину обвинуваченому, склад злочину;
- чи було забезпечено право на захист підозрюваному, обвинуваченому;
- чи немає у справі обставин, що тягнуть її закриття;
- чи пред'явлено обвинувачення по усіх установлених злочинних діях обвинуваченого;
- чи притягнуті як обвинувачені всі особи, які викриті у вчиненні злочину;
- чи правильно кваліфіковані дії обвинуваченого за статтями кримінального Закону;
- чи додержано вимог закону при складанні обвинувального висновку;
- чи правильно обрано запобіжний захід;
- чи обґрунтовано виділено в окреме провадження кримінальна справа відносно співучасників або закрита справа по ст. 7, 8, 9, 10 КПК України;
- чи вжито заходів щодо забезпечення відшкодування збитків, заподіяних злочином і можливої конфіскації майна;
- чи виявлені причини та умови, що сприяли вчиненню злочину і вжито заходів щодо їх усунення;
- чи додержано під час проведення досудового слідства вимог ст. 22 КПК України;
- чи достатньо даних, що характеризують обвинуваченого, а в справах проти особи – потерпілого;
- чи додержано під час провадження досудового слідства вимоги КПК при складанні процесуальних документів;
- чи мають місце обставини, що виправдовують обвинуваченого;
- чи перевірені слідчим версії обвинуваченого та інші вимоги КПК, а також законність і обґрунтованість рішень слідчого по клопотанням, скаргам обвинуваченого та його захисника, потерпілого та інших учасників [1].

При вивченні справи прокурор не повинен покладатися на свою пам'ять. Незалежно від складності кримінальної справи необхідно робити виписки доказів та інших обставин справи, що мають значення при судовому її розгляді. Праця, затрачена на конспектування матеріалів справи виправдає себе у процесі судового розгляду.

При конспектуванні Корж В.П., та узагальнений досвід підготовки державного обвинувача радить використовувати наступний поділ:

- поіменний запис у хронологічному порядку показань окремо обвинуваченого, потерпілого, кожно-

го свідка, експерта і інших допитаних на досудовому слідстві осіб;

- конспектуванні інших матеріалів справи [1].

При конспектуванні протоколів, очних ставок, виїздів на місце події, відтворення події бажано:

- зазначити вид процесуальної дії, дату і час проведення, ким вона проведена, зазначити аркуші справи та стисло виписати зміст показань та конкретні вислови, на яких аркушах протоколу вони знаходяться;
- законспектувати не тільки тексти протоколів, а й пояснення, що давалися до порушення кримінальної справи (дата та хто відібрав);
- докладніше викласти зміст першого допиту особи щодо наступних – зміни, доповнення до першого допиту із записом дослівно характерних висловів, що можуть знадобитися у судовому засіданні;
- звернути увагу на форму запису (власноручно чи із слів) свідчень про ознайомлення з протоколом, зауваженнями, додатками до нього, незгодою допитуваного із записом та мотивом незгоди;
- переконатися, що допити були проведені із додержанням КПК.

Наведені рекомендації дозволяють систематизувати докази, виділити в них головні обставини і використовувати конспект справи у судовому засіданні. Крім того:

- а) аналізувати показання у хронологічному порядку поступової дачі показань кожною особою;
- б) фіксувати характерні вислови (із зазначенням аркушів справи), які необхідно дослідити у судовому засіданні;
- в) бачити тенденції змін показань та пов'язувати їх з певними причинами;
- г) систематизувати покази кожного допитаного на судовому слідстві задля вибору вірної тактики проведення судового слідства;
- д) сформулювати питання, які необхідно з'ясувати у суді;
- є) бути активним у судовому процесі.

У наступній частині конспекту прокурор аналізує докази досудового слідства. Ця частина конспекту повинна стати центральною в обвинувальній промові прокурора під час судових дебатів. Аналіз доказів, зроблений прокурором за правилами формальної та діалектичної логіки, сприятиме виконанню судом вимог Закону щодо всебічного, повного і об'єктивного розгляду справи та постановлення законних рішень.

Систематизація, аналіз та планування діяльності у суді перш за все це:

- уявлення предмету та меж доказування;
- аналіз доказів, що викривають особу у вчиненні злочину;
- аналіз доказів сторони захисту обвинуваченого;
- аналіз показань свідків, інших допитаних осіб, на які слідчий не посилається у обвинувальному висновку, з метою прогнозування їх можливого використання

у суді або обґрунтованого спростування клопотань захисту про дослідження таких у судовому засіданні;

- вивчення документів щодо цивільного позову та відшкодування збитків;
- перегляд речових доказів, які приєднані до справи та огляд і слухання аудіо та відео матеріалів;
- дослідження даних, що характеризують особу обвинуваченого (в необхідних випадках – потерпілих);
- вивчення законодавства, постанов Пленуму Верховного Суду України, судової практики.

Аналізуючи докази, прокурор з'ясовує, наскільки повно встановлено час, місце, спосіб та інші обставини вчиненого злочину; форму вини, спрямованість умислу, мотиви злочину, його наслідки, характер і розмір заподіяної шкоди; обставини. Що впливають на ступінь і характер відповідальності та інші обставини, що характеризують підсудного.

Прокурор оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному розгляді всіх обставин справи в сукупності, керуючись законом. Хоча прокурор дає остаточну оцінку доказам лише у своїй промові в судових дебатах з урахуванням показань свідків, потерпілих, підсудних, висновків експертів та інших джерел доказів, але й попередній аналіз та оцінка доказів за матеріалами кримінальної справи є обов'язковим, оскільки він дає змогу вірно визначити належність, допустимість. Достовірність і достатність доказів для вирішення судом питань, зазначених у ст. 324 КПК України. Аналіз доказів здійснюється прокурором із додержанням вимог ст. 67 КПК. Оцінюються як власне докази, так і їх джерела.

Вивчення кримінальної справи дозволяє прокурору прогнозувати питання, заяви, клопотання учасників процесу що можуть виникнути в судовому засіданні. Наприклад на досудовому слідстві клопотання захисника про допит у якості свідків працівників СМД які виїжджали на місце події, та доручення до справи карти виїзду карети скорої медичної допомоги, допит експерта бюро СМЕ слідчий відхилив. При розгляді кримінальної справи захисник або підсудний можуть заявити клопотання перед судом. Таким чином державному обвинувачеві необхідно підготувати юридично грамотну і обґрунтовану пропозицію по даному клопотанню. Прокурор повинен бути готовим дати правильні пропозиції, виказати свої думки з усіх питань, що можуть виникнути при судовому розгляді кримінальної справи. Це зобов'язує його складати план участі при розгляді справи. Крім того про вказані та інші можливі питання повідомити слідчого, з метою належного своєчасного представлення суду доказів.

Після систематизації та аналізу зібраних матеріалів слід спланувати загальну тактику на стадіях як попереднього, так і головного розгляду справи.

З метою запобігання необґрунтованого або незаконного повернення справи на додаткове розслідування із стадії попереднього розгляду за ініціативою суду або інших учасників процесу необхідно зважати:

1. Які процесуальні порушення допущені на стадії досудового слідства і чи є вони такими, без усунення яких справа не може бути призначена до слухання. Такими істотними порушеннями згідно ст. 370 КПК України є:

- порушення права обвинуваченого на захист;
- відсутність перекладача за наявності підстав за забезпечення ним у слідчих діях з обвинуваченим;
- розслідування справи особою, яка підлягала відводу;
- не пред'явлення обвинувачення та матеріалів справи для ознайомлення;
- якщо обвинувальний висновок не затверджений прокурором (в цьому випадку прокурор може завчасно звернутися до суду для повернення справи в порядку ч. 4 ст. 232 (відкликати справу) або ст. 249-1 КПК України).

Так як інших істотних порушень кримінально-процесуального законодавства на стадії досудового слідства, при яких судові рішення безумовно скасовується, закон не визначає, прокурор у судовому засіданні у разі відсутності названих вище порушень може наполягати на призначенні справи до розгляду.

Звичайно під час попереднього розгляду справи у суді не вирішується питання щодо винності підсудного, однак у разі виникнення питань у прокурора після вивчення матеріалів справи щодо неправильності кваліфікації злочину відповідно до статей КПК України або відсутності її за сукупні злочини, неповноти досудового слідства, він повинен відпрацювати для себе певну позицію: чи клопотати про направлення справи на додаткове розслідування, чи бути готовим до можливого вирішення питання наприкінці судового слідства про зміну обвинувачення у порядку ст. 227 КПК України, або підготувати додаткові докази, чи заявити клопотання про надання судового доручення тощо.

Попри все, прокурор на попередньому розгляді кримінальної справи повинен мати:

- систематизований конспект матеріалів справи з аналізом доказів;
- уявлення про матеріали (документи, скарги, клопотання), які надійшли безпосередньо до суду після направлення справи прокурором;
- відпрацьовану позицію усіх питань, які будуть вирішуватися у попередньому судовому засіданні;
- прогнози щодо позицій інших учасників процесу, можливих клопотань з їх боку, виникнення спірних питань (повернення справи на додаткове розслідування, зміни міри запобіжного заходу, слухання справи без виклику потерпілого, свідків) та ставлення до них;
- план доповіді та обґрунтування своєї позиції.

Прокурор повинен ознайомитися з рішенням судді за результатами попереднього розгляду справи і в разі необхідності подати апеляцію протягом семи діб із дня винесення постанови (ст. 245, ч. 5 ст. 246, ч. 3 ст. 248 КПК України).

Згідно з пунктом 14 ч. 1 Конституції України виключно законами України визначаються засади судустрою, судочинства, судової експертизи та статус суддів, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації та діяльності адвокатури. Отже, вся діяльність прокурора, який підтримує державне обвинувачення в суді, всі його пропозиції, міркування, висновки і постанови в судовому розгляді кримінальної справи, апеляції, касаційні подання, подання про перегляд судового рішення за ново виявленими обставинами, інші процесуальні документи повинні ґрунтуватися на законі. Інші нормативні акти – вказівки, інструкції, накази Генерального Прокурора України, Міністра юстиції України, Міністра внутрішніх справ України, постанови Пленуму Верховного Суду України можуть лише роз'яснювати порядок та правильність застосування законів, однак не тлумачити їх, що є виключною компетенцією Конституційного Суду України. Але і в цьому повинен бути обізнаний прокурор.

Розпочинаючи вивчення та конспектування кримінальної справи, прокурор повинен детально вивчити, а не "передивитися" кримінальний, інші матеріальні та кримінально-процесуальний Закони. Оскільки прокурор сприяє постановляючому судом законного і обґрунтованого вироку (ст. 34 Закону України "Про прокуратуру", ч. 1 ст. 323 КПК України), то всі акти прокурора мають бути законними і обґрунтованими.

Кримінальний та кримінально-процесуальний Закони слід вивчати за офіційними виданнями, обов'язково враховуючи внесені до них зміни.

Правильно зрозуміти зміст відповідної кримінальної чи кримінально-процесуальної норми допомагають роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, зокрема його постанови.

Однак слід зауважити, що деякі постанови Пленуму Верховного Суду України ще не приведені у відповідність зі статтями нового КПК України.

Вивчення прокурорської та судової практики допомагає при підготовці до підтримання державного обвинувачення в суді, дотриматись правильної позиції прокурора з питань застосування законодавства, по деяких справах – спеціальну, юридичну літературу, внести відповідні корективи до питань, що підлягають дослідженню прокурора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корж В.П. Підготовка прокурора до участі у судовому розгляді кримінальних справ. – Харків, 1994.

УДК 159.923.37

ВЕРБИЦЬКА Л.Ф. – ст.викладач.

ОСОБИСТІСНА КРИЗА ЛЮДИНИ: ПУСКОВІ МЕХАНІЗМИ ТА ПЕРЕЖИВАННЯ

На різних етапах життєвого шляху людина зіштовхується з кризовими ситуаціями, які можуть спровокувати особистісну (екзистенціальну) кризу. У деяких життєвих випадках спостерігаються події, які служать пусковим механізмом для криз, такі як нещасний випадок, операція, отримане в результаті травми каліцтво. Це можуть бути також ситуації, зв'язані зі смертю коханої людини, переживанням різного роду втрат, втратою родини або роботи; кризи, викликані розлукою, самотністю, невиліковною хворобою, зміною соціального статусу та інші.

Природа кризи така, що серед пускових механізмів можуть бути не тільки сумні або травматичні переживання, причиною кризи можуть бути й радісні, позитивні події – наприклад: народження дитини, закоханість, одруження або підвищення по службі. Іноді в кризи взагалі складно знайти зовнішню причину. Просто в людини з'являється відчуття, що усередині щось змінилося й сьогодні вона вже не зможе жити так, як жила учора: вона стала іншою. Таким чином, пускові механізми кризи визначаються не тільки зовнішнім, але й внутрішнім змістом, динамікою психологічного життя особистості, які так часто залишаються за межами свідомості, а тому не піддаються контролю й передбаченню.

Метою статті є обґрунтування та розкриття психологічного змісту особистісної кризи та її пускових механізмів.

Говорячи про пускові механізми, треба врахувати й той факт, що виникнення криз можуть провокувати не тільки події особистої історії людини, але й екстремальні ситуації глобального рівня, пов'язані з політичними, економічними, соціальними, екологічними й природними нещастями. Якщо розглядати нашу планету й те, що на ній відбувається, як контекст для біологічного, психологічного й духовного розвитку всього людства й окремих людей, то зв'язок між особистісним і глобальним рівнями стає більш очевидним. Як пише Е. Йоманс, “ті переживання, через які проходять багато людей у своєму житті, є дзеркальним відбиттям подій, що відбуваються нарівні більш узагальненому, й у той же час вони є частиною загальної світової ситуації” [4, 111]. У цих випадках глибина переживань із власної кризи може збільшуватися масштабністю трагічних подій.

Іноді за кризами закріплюються певні назви – наприклад: “перша любов”, “прощання з рідною домівкою”, “криза середини життя”, “криза виходу на пенсію”. Однак багато з подібних криз залишаються безіменними, хоча і являють собою серйозні особистісні зрушення, що відбуваються на всіх сторонах життя людини.

Ми бачимо, що зовнішні характеристики відрізняються одна від одної: пускові механізми можуть мати зовсім різний характер, та й реакції на кризові ситуації будуть специфічними для кожної людини. Тому для розуміння кризи важливо знати її внутрішню суть, тобто психологічний механізм виникнення. Як зауважив Д. Якобсон, “криза виникає якщо життєві події створюють потенційну погрозу задоволенню фундаментальних потреб і при цьому вони ставлять перед індивідом проблему, від якої він не може піти і яку не може вирішити в короткий час звичними способами” [7].

Отже, суть особистісної кризи – це конфлікт між старим і новим, між звичним минулим і можливим майбутнім, тимчасом, хто ти є зараз і тим, ким би ти міг стати.

Криза переміщає людину в маргінальне положення або нейтральну зону; положення, коли звичні стереотипи мислення й поведінки вже не працюють, а нових – ще немає. Це стан “між небом і землею”, “проміжний період”, на думку Е. Йоманса, це “час питань, а не відповідей на них, це і час вчитися любити те, що поки немає відповіді” [4, 127]. Про знаходження в цій межовій області свідчить опір, що з'являється в цей період; пережите як страх змін, як страх бути іншим, відірватися від звичних і тому безпечних стереотипів і відправитися на пошук незвіданого в собі і в навколишньому світі.

Таким чином, криза – це своєрідна реакція особистості на ситуації, що вимагають від неї зміни способу буття – життєвого стилю, способу мислення, відносин до себе, навколишнім світом. Можна сказати, що якщо подолання вікових криз сприяє розвитку людини, то екзистенціальних – становленню особистості. Отже, криза – це відповідь на заклик потенційних можливостей особистісного росту і будь-яка криза вже закладена в основній властивості особистості – прагненні самоудосконалюватися, тобто постійно змінюватися.

Більшість психологів, як вітчизняних так і зарубіжних (К.А. Абульханова-Славская, Л.И. Анциферова, Р. Ассаджолі, Р.А. Ахмеров, В.Ф. Василюк, К. і С. Гроф, Е. Йоманс, Д. Тайарст, Т.М. Титаренко, С.Л. Рубінштейн, К.Г. Юнг, Дж. Якобсон та ін.) які досліджували проблеми кризової психології, дотримуються думки про те, що криза є передумовою найважливіших особистісних змін, характер яких може бути як позитивним (конструктивним, творчим, інтегруючим), так і негативним (деструктивним, руйнівним, що роз'єднує). Звідси слідує, що по закінченні кризової ситуації можна виділити два основних виходи.

Один полягає в тому, що людина ризикує, відкриваючись новим можливостям і переборюючи страх

змін; тим самим вона реалізує, за словами Р.Ассаджиолі, "базове прагнення до особистісного росту" [1] або, як називав це Ф.Хароніан, "відгукується на заклик Вищого" [6]. Тоді людина переходить на наступний ступінь свого розвитку, одержує новий досвід, нові знання про світ і про себе. Інший вихід полягає в збереженні існуючого порядку. Як пише Ф.Хароніан, "існує безліч способів, до яких люди прибігають, щоб ухилитися від закликів Вищого. Ми боїмося його, тому що він припускає відмову від знайомого в ім'я невідомого, а це завжди пов'язане з ризиком" [6, 94].

Таким чином, щоб розвиватися, актуалізувати свої потенційні можливості, а інколи і просто вижити, особистості необхідно вчитися справлятися з різними критичними ситуаціями.

Однак суть кризи така, що змушує людину засумніватися в можливості її подолання. Розуміння кризи як переходу від одного способу буття до іншого звичайно існує в людини поза кризовою ситуацією. Коли ж вона виявляється занурена у похмурі глибини життєвих перипетій, у неї з'являється почуття, що це ніколи не скінчиться і їй не вдасться вийти із цього стану. У такому випадку криза сприймається як остаточна "катастрофа" життя.

Тому для чоловіка або жінки, що переживає кризу, характерна завантаженість невирішених проблем, почуття безнадійності, беспорядності, переживання і відчуття життя як "тупіка". У цей період людина гостро почуває відсутність внутрішньої опори, губляться зв'язки з миром і з іншими людьми; колишні життєві цілі руйнуються, смисл втрачає свою цінність. Тиск цього стану штовхає людину до дій, які могли б розв'язати проблему негайно.

Серед руйнівних для особистості способів виходу із кризи можуть виявитися суїцид, нервово-психічні, психосоматичні розлади, соціальна дезадаптація, посттравматичний стрес, кримінальне поведіння, алкогольна або наркотична залежність та ін., таким чином, якщо криза не подолана, то це може привнести в особистість деструктивний аспект і тим самим утруднити процес подальшого росту й розвитку.

Але криза – це не тільки "погроза катастрофі", але й можливість зміни, переходу на новий ступінь

розвитку особистості, джерело сили. І в цьому її позитивний аспект. Криза в цьому випадку може стати для особистості можливістю змінити щось у собі й у своєму житті, навчитися чомусь новому, переосмислити, а іноді й уперше усвідомити свій життєвий шлях, власні цілі, цінності, відношення до себе й до інших людей.

Адекватний вихід з кризи дає чоловіку або жінці можливість стати на наступний ступінь розвитку більш зрілої особистості [2].

Підводячи підсумки, можна сказати, що криза – це час перебування в коконі, іноді в повній темряві й самотності, на одинці зі своїми страхами, розчаруванням і болем. Це час пошуку тієї тонкої грані, що відокремлює смиренність і подолання, волю до життя й безнадійність. Це час, що зміцнює наш дух вірою й відкриває серце любові. Криза – це час, що дає можливість гусениці зробити вибір: піддатися страху темряви й невідомості або перетворитися в метелика.

Перспективи нашої подальшої роботи полягатимуть в дослідженні психологічних умов впливу особистісного фактора на специфіку духовної кризи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ассаджиолі Р. Постигание Высшего Я и психологические расстройства // В кн.: Психосинтез и другие интегративные техники психотерапии / Под ред. А.А. Бадхена, В.Е. Кагана. М.: Смысл, 1997. – 298 с.
2. Гроф С., Гроф К. Духовный кризис: понимание эволюционного кризиса. // Духовный кризис: Статьи и исследования. М.: МТМ, 1995.- 256 с.
3. Йоманс Т. Введение в психологию духовного измерения // В кн.: Психосинтез и другие интегративные техники психотерапии / Под ред. А.А. Бадхена, В.Е. Кагана. М.: Смысл, 1997. – С. 154–196.
4. Йоманс Э. Самопомощь в мрачные периоды. // В кн.: Психосинтез и другие интегративные техники психотерапии. /Под ред. А.А. Бадхена, В.Е. Кагана. М.: Смысл, 1997. – С. 108–136.
5. Левин С. Кто умирает? Киев, 1996.
6. Хароніан Ф. Подавление Высшего // В кн.: Психосинтез и другие интегративные техники психотерапии / Под ред. А.А. Бадхена, В.Е. Кагана. М.: Смысл, 1997. – С. 92–107.
7. Yacobson G. Programs and techniques of crises intervention // American handbook of psychiatry. N.Y.1974 – P. 825.

УДК. 159.923.33

ВОЛОДКЕВИЧ Г.

Наук. керівник КУЛЬБІДА Н.М. – к.психол.н.

ПРОБЛЕМА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

Погляди науковців на процес глобалізації та її наслідки для людства неоднозначні. М.Уотерс, В.Іноземцев під глобалізацією розуміють "поширення західної моделі розвитку на всі інші країни планети, що, фактично, служить теоретичним обґрунтуванням одно-

полусного (універсального та ідеального) світового порядку" [5, 11]. Відразу у нас виникає питання: "То чи можна говорити про розвиток культури та самореалізацію особистості в межах уніполярного, стандартного і прогнозованого суспільства?"

Проблеми творчості та самореалізації не є новими, але вони набувають нового бачення у процесі глобалізації. Наука володіє напрацюваннями щодо феномену глобалізації у таких галузях: соціології (Р. Робертсон, М. Уотерс, С. Хантингтон), політології (Б. Діког, М. Халс, П. Стабс), економіці (В. Євстігнеєв, В. Оболенський, В. Рибаків, С. Соколенко, В.Штоль), психології (Г. Почепцов, Р. Бістріцкас, Р. Кочунас). Проблема самоактуалізації та творчості знайшли відображення в працях А. Маслоу, К. Роджерса, Ш. Бюллер, Г. Олпорта та ін. Проблема творчості є популярною в гуманістичній психології, представники якої розглядають її як засіб самоактуалізації особистості, реалізації її прагнень до розвитку своїх можливостей.

К. Роджерс писав: "Я розумію під творчим процесом створення за допомогою дії нового продукту, що виростає, з одного боку, із унікальності індивіда, а з іншого, - зумовленого матеріалом, подіями, людьми і обставинами життя. Головним спонукальним мотивом творчості є прагнення людини реалізувати себе, виявити свої можливості. Людина творить насамперед тому, що це її задовольняє, тому, що вона відчуває в цьому самоактуалізацію" [4, 64].

Творча діяльність – це самодіяльність, яка охоплює зміну дійсності і самореалізацію особистості у процесі творення матеріальних і духовних цінностей, нових, більш прогресивних, форм управління, виховання і т.д. і розширює межі людських можливостей [2].

Самоактуалізація – наукове поняття, яке реферує певні процеси у реальному світі. Воно говорить про наявність "самості", котра потребує "актуалізації" і означає практичний аспект діяльності у зовнішньому плані, вчинки і дії, спрямовані на виконання життєвого плану. Особливості самоактуалізації полягають у тому, що, по-перше, кожна дія повинна закінчитися яким-небудь конкретним, описовим результатом; по-друге, об'єкт, на який спрямована діяльність, і суб'єкт цієї діяльності співпадають (дія, спрямована на самоперетворення); по-третє, увага звертається на те, що суб'єкт як джерело активності, може зробити сам, без допомоги з боку інших.

На думку А.Маслоу, поняття самоактуалізації пояснюється через внутрішню природу людини, яка сама по собі несуперечлива, добра, гармонійна. Згідно ієрархії потреб А.Маслоу, самоактуалізація – це потреба у розвитку та реалізації свого потенціалу; це не річ, яку можна мати чи не мати; це процес, який не має кінця; це спосіб життя, стосунків зі світом, а не одиничне досягнення. Серед причин, які заважають процесу самоактуалізації, А.Маслоу виділив такі: негативний вплив минулого досвіду і шкідливі звички, що заважають нам змінити непродуктивну поведінку; вплив соціуму і тиск групи, які часто суперечать нашим власним смакам, судженням; внутрішні "захисти", що заважають людині зрозуміти саму себе [4, 32].

К.Роджерс виходив з того, що тенденція до самоактуалізації властива будь-якому живому організму.

Самоактуалізація – це "прагнення живої істоти до розвитку, самостійності, самовираження, активізації усіх можливостей свого організму. Прагнення до самореалізації є вродженим. Людина хоче досягти цілісності і найповніше реалізувати себе" [4, 58]. В.Франкл писав: "Людина за своєю суттю прагне знайти мету і здійснити своє призначення у житті" [6, 186]. Щоб жити й активно діяти, людина повинна вірити у сенс, який мають її вчинки. "Навіть самовбивця вірить у сенс, якщо не життя, то смерті" [6, 191]. У В.Франкла самоактуалізація не є кінцевим призначенням людини, це навіть не її первинне прагнення. Якщо перетворити самоактуалізацію в самоціль, вона буде суперечити самотрансцендентності людського існування. Як і щастя, самоактуалізація є лише результатом, наслідком здійснення сенсу. Самоактуалізація – це навмисний наслідок інтенсивності людського життя.

З огляду літературних джерел ми прийшли до висновку, що самореалізація – мисленнєвий, когнітивний аспект діяльності, робота на внутрішньому рівні; вона проявляється у побудові і корегуванні, перебудові "Я-концепції", картини світу і життєвого плану, усвідомленні результату попередньої діяльності. Самоактуалізація – це деяка кінцева кількість дій, які виконуються суб'єктом на основі свідомо поставлених перед собою в ході самореалізації цілей і виробленої стратегії їх досягнення [2]. Кожен акт самореалізації закінчується специфічною емоційною реакцією – "піковим переживанням", позитивним, у випадку успіху, і негативним – у випадку невдачі. Таким чином, самоактуалізація і самореалізація – дві нерозривні сторони одного процесу розвитку і росту, результатом якого є успішно функціонуюча особистість, яка спроможна максимально розкрити і реалізувати свій потенціал.

В умовах перехідного етапу розвитку суспільства активізується формування типу особистості, який, на думку Е.Фромма, варто охарактеризувати "ринковою орієнтацією". Така людина мислить категоріями товарно-грошових відносин, інша людина для неї виступає товаром з відповідними ("товарними") якостями. Навряд чи інтереси такої людини виходять "у дещо поза собою". Одним із основних принципів і життєвих цілей існування нині проголошується повна свобода дій, спрямованих на покращення свого матеріального добробуту, яка, на жаль, не підкріплена ні етичними, ні моральними цінностями, що формують світогляд особистості і визначають її як суб'єкта власної життєдіяльності.

Б.С. Братусь говорить про формування нового перехідного типу соціального характеру особистості, який називає "перехідним потребо-мотиваційним станом", тобто станом, коли є бажання, прагнення потреби, але немає стійко визначеного предмета, який їх задовольняє. Людина у такому стані може ще сказати, що вона не хоче, але вже не може висловити того, що їй справді потрібно. У неї немає образу цілого, образу розділеного на половини, прагнення до об'єднан-

ня, яке має стати основою, знаком, символом її осмисленої діяльності. Такий перехідний стан обумовлений підсвідомим засвоєнням людиною архетипів старого суспільства, новим суб'єктивним життєвим простором за його новими прагненнями, домінуючими інтересами, цінностями і значеннями [1, 49]. А ми говоримо, що самоактуалізація – це реалізованість наявних надій і планів.

Сучасна наука розглядає людину як відкриту систему, яка обмінюється енергією, інформацією з оточуючим середовищем і володіє певним внутрішнім змістом. Життя людини описується як траєкторія руху системи у часі. Відкритість системи "людина" по відношенню до світу, підсистемою якого вона є, визначає необхідність розглядати динаміку її розвитку як процес набуття нею нових якостей, росту самосвідомості і різноманітності форм активності, через свідому діяльність по оволодінню соціальними та індивідуальними компетентностями і самоактуалізацію.

Отже, творча реалізація особистості в умовах глобалізації можлива при наголосі на саморозвитку та самоорганізації особистості, які пропонують максимально ефективно використання людиною всієї сукупності своїх сил, здібностей, навичок та інших ресурсів у своїй індивідуально неповторній ситуації з метою досягнення зовнішньої та внутрішньої гармонії.

Таким чином, пристосовуючись до сучасних умов глобалізації, особистість повинна мати достатні внутрішні ресурси та оволодіти такими механізмами самореалізації, як самопізнання, здатність до прийняття рішень у напрямку майбутнього, готовність до змін,

вміти приймати альтернативні рішення, досліджувати й ефективно використовувати свої ресурси, нести відповідальність за здійснений вибір. Попри оволодіння та удосконалення власних механізмів самореалізації, людина повинна пам'ятати про збереження традицій та національну ідентичність, які захищають її від негативних сторін процесу глобалізації, дозволяють виступати в якості активного суб'єкта своєї життєдіяльності, самоздійснення та самореалізації на міжнародному рівні. Простір для самореалізації особистості безмежний, і який напрям вибере людина, залежить лише від неї: її життєвих цінностей, рівня вихованості, освіти, культури, а також від того середовища, в якому вона живе та розвивається.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янова Г., Москаленко В. Особливості економічної соціалізації молоді в умовах трансформації українського суспільства // Практична психологія та соціальна робота. № 7. 2004. С. 49–55.
2. Вахромов В.В. Самоактуализация и жизненный путь человека // СПб.: Питер, 2001. – 464 с.
3. Данова В.М. Культурный плюрализм в условиях глобализации // Грузия: диалог и руководство культур: сборник материалов симпозиума. Выпуск 1 / Под ред. Парцвания В.В. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 93–109.
4. Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. Основы гуманистической психологии. Навчально-методичний посібник. Чернівці: Прут, 2002. 268с.
5. Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. К.: Ваклер, 2002. – 480 с.
6. Франкл В. Психотерапия на практике: Пер. с нем. СПб., 2001. 256 с.

УДК 316.624

ВЫХВАТЕНЬ А.

Научн. руководитель ГРИДКОВЕЦ Л.М – к.психол.н..

КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ ПРИ АЛКОГОЛЬНОЙ ЗАВИСИМОСТИ

Алкоголизм – прогрессирующее заболевание, которое характеризуется патологическим пристрастием к алкоголю (психическая и физическая зависимость), развитием абстинентного синдрома при прекращении употребления алкоголя стойкими соматическими и неврологическими расстройствами и психической деградацией. Это заболевание, которое характеризуется психофизической зависимостью от алкоголя, в основе которой лежит включение алкоголя в обменные процессы организма.

Абстинентный синдром – органическое психическое расстройство, характеризующееся крупноразмашистым размахом рук, тремором век и языка, тошнотой, слабостью, потливостью, подавленным настроением, беспокойством и раздражительностью. Эти симптомы проявляются обычно в течении нескольких часов после прекращения приема алкоголя

в индивида, который пил в течении нескольких дней или дольше.

Выделяют **алкоголизм типа I**, что отличается относительно умеренным злоупотреблением, пассивно-зависимыми чертами личности и минимальной связью с преступностью, и **алкоголизм типа II**, что характеризуется ранним началом, склонностью к осуществлению насилия и связью с преступностью (Cloninger, 1987).

Относительно алкоголизма встречается довольно большое разнообразие мыслей. В одних работах сообщается о высоких значениях коэффициента наследственности, в других утверждается обратное. При анализе следует обращать внимание на самое толкование алкоголизма. Может быть широкое определение, когда отмечаются все случаи чрезмерного пьянства или когда против злоупотребления алкоголем активно воз-

ражают другие члены семьи. Возможное и более узкое определение, при котором во внимание принимаются только случаи с возникновением зависимости и синдрома абстиненции.

Другой источник расхождений – явное расхождение между полами. Женский и мужской алкоголизм отличаются как причинами возникновения, так и проявлениями.

Среди основных факторов развития алкоголизма особого значения приобретает психологический. Представители медико-психологического направления 50-х лет рассматривали человека, который страдает алкоголизмом, как “больную личность” или даже как психически больного человека.

С. Гроф видит причину алкоголизма в характере родов и тот способ, которым они проводились, которые влияют на всю нашу дальнейшую жизнь. Если роды средней трудности и продолжительности, и мы появляемся в этот мир успешно пройдя через них, все это предоставляет нам ощущение содействия и уверенности по отношению к трудности, с которой мы столкнем в будущем. И наоборот, продолжительные роды, которые истощают, зарождают у нас ощущение пессимизма и поражения. Мир кажется нам слишком трудным, чтобы мы могли жить в нем успешно, а самим себе мы кажемся беспомощными и неспособными и потому начинаем искать защиты в пьянстве, наркомании и тому подобное.

Выдающийся психиатр и общественный деятель, борец с алкоголизмом, академик **Владимир Михайлович Бехтерев** (1857–1927) так охарактеризовал психологические причины пьянства: “*Все дело в том, что пьянство является вековым злом, оно пустило глубокие корни в нашем быту и породило целую систему диких питьевых обычаев. Эти обычаи требуют питья и угощение вином при всяком случае*”.

Итак, алкоголь принимают для поднятия расположения духа, для согревания организма, для предупреждения и лечения болезней, которые в частности действует как дезинфицирующее средство, а также как средство повышения аппетита и энергетически богатый продукт. Где здесь правда и где заблуждение?

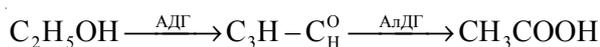
Один из пироговских съездов русских врачей принял **резолюцию о вреде алкоголю**: “*...нет ни одного органа в человеческом теле, который бы не подвергался разрушительному действию алкоголя; алкоголь не владеет ни одним таким действием, которое не могло бы быть достигнутым другим лечебным средством, которое действует полезнее, безопаснее и надежнее, нет такого болезненного состояния, при котором необходимо назначать алкоголь на сколько-нибудь продолжительное время*”.

Так что мнение о пользе алкоголя – довольно распространенное заблуждение. Взять хотя бы очевидный факт – нарушение аппетита после стопки водки или вина. Но это только на короткое время, пока спирт вызвал “зажигательный сок”. В дальнейшем прием

алкоголя, в том числе пива, только вредит пищеварению. Ведь спиртное парализует действие таких важных органов как печень и поджелудочная железа.

В экспериментах на животных по выявлению причин, связанных с преимуществом алкоголя было показано, что возникновение зависимости определяется активностью ферментов, метаболизирующих алкоголь. Похоже, что подобная закономерность характерна и для человека. Напомним, что этиловый спирт превращается в уксусный альдегид с помощью фермента алкогольдегидрогеназы:

Метаболизм алкоголя:

АДГ - алкогольдегидрогеназа

АлДГ - альдегиддегидрогеназа

Следующий этап – преобразование уксусного альдегида в уксусную кислоту, которая осуществляется с помощью альдегиддегидрогеназы. Все неприятные ощущения, которые возникают после приема алкоголя, связанные не с самым алкоголем, а с повышенным уровнем уксусного альдегида в крови. Это приступы тахикардии (ускоренного сердцебиения), приливы крови (гиперемия), потливость, подъем кровяного давления, позывы к мочеиспусканию и другие вегетативные нарушения. Сниженная активность фермента альдегиддегидрогеназы приводит к очень неприятным ощущениям, на чем, кстати, основан один из методов лечения алкоголизма с помощью дисульфирама (антабуса), что снижает активность этого фермента.

Существует аллель (вариант гена) **ALDH2*2**, что кодирует структуру альдегиддегидрогеназы со сниженной активностью. Этот атипичный фермент замедляет преобразование уксусного альдегида в уксусную кислоту. В результате у людей с этим вариантом альдегиддегидрогеназы употребление алкоголя сопровождается неприятными чувствами. (Hiquchi et al., 1994). Наличие такого гена в гомозиготном состоянии (приблизительно в 50% населения Восточной Азии) практически несовместно с алкоголизмом. В случае присутствия только одной копии ALDH2*2 ежемесячное потребление алкоголя в три раза ниже, чем при отсутствии ALDH2*2 в генотипе (Hiquchi et al., 1994).

Потребность в алкоголе не входит в число естественных жизненных нужд человека, как, например, потребность в кислороде или пище, и потому сам по себе алкоголь не имеет побудительной силы для человека. Потребность эта, как и некоторые другие “нужды” человека (например, курение) появляется потому, что общество, во-первых, делает данный продукт и, во-вторых, “создает” обычаи, формы, привычки и предрасудки, связанные с его потреблением. Понятно, что эти привычки не присущий всем в одинаковой мере.

Хотелось бы сказать о такназываемой **классификации Джеллинека**. Эти виды различаются в первую

очередь именно по динамике, а не по тому спиртно-му, которое употребляется в основном. Просто у тех или иных групп спиртных напитков то или иное определенное воздействие на организм, определенные проценты содержания алкоголя, что зачастую и определяет "вид алкогольной зависимости".

Альфа-алкоголизм – чаще всего употребление легких вин практически ежедневно "для аппетита". А легкое опьянение в этом случае воспринимается как "выраженный жизненный темперамент": человек перманентно весел, деятелен, энергичен... Вспомните тех же героев Дюма, которые всюду запивали вином еду и затем отправлялись на свои отчаянные подвиги. А когда спиртного (пусть поначалу малой дозы) в организме нет, у человека начинается грусть, меланхолия – ибо мелкие дозы уже включены в процесс собственного обмена веществ и модус жизни, если так можно выразиться. И желание жить и работать напрямую зависит от наличия той самой легкой степени опьянения. Альфа-алкоголизм чаще всего алкоголизмом не считается. Но важная особенность альфа-алкоголизма в том, что человек "не напивается" до тяжелого отравления! В основном за счет того, что полной отключки ему не надо – нужна наоборот, стимуляция с помощью легкой дозы. Но кроме того, при этом его толерантность постоянно, хоть и чрезвычайно медленно, растет (синдром измененной реактивности). Со временем человек уже пьет не по одному, а по два, три, четыре стакана того же легкого вина ежедневно. И его психика меняется так же "малыми дозами", незаметно, постепенно. У него не бывает запоев с перерывами между ними и не бывает печально известной белой горячки – но с другой стороны можно сказать, что он испытывает "один непрерывный большой запой в течение всего времени своей зависимости и до конца жизни". Да, за счет растянутого во времени процесса все изменения происходят мягче, не столь бросаясь в глаза; пожалуй, самое резко заметное последствие такого алкоголизма – это печально известная алкогольная эмбриопатия. Которая весьма развита именно в странах так называемого "виноградного пояса Европы", где постоянное употребление легких вин просто является элементом национальных культур.

Бэта-алкоголизм. Эта зависимость тоже имеет "примерную географическую локализацию" – как правило, страны центральной Европы, где сформирована культура употребления таких алкогольных напитков, как пиво. При бэта-алкоголизме употребление спирта и отказ от него носит так называемый спорадический (случайный) характер, почему и связан этот вид чаще всего с "пивной" культурой, которая столь же случайна. Есть приятель – надо "пойти по пиву", нет – и не надо. Такое употребление в том числе как раз и характеризует начало бэта-алкоголизма.

Но тем не менее: случайность случайностью, а при бэта-алкоголизме пьют-то не очень редко, что тоже

совпадает с пивной культурой (особенно там, где пиво пьют так же часто, как у нас – чай). Хотя можно сказать, что человек при таком употреблении бывает трезвым и выпившим примерно равное время. То есть бэта-алкоголизм – это примерно в равных долях трезвая жизнь и "отдых от нее под алкогольным кайфом". Подобное востребовано (и соответственно, формируется наиболее благодатная почва для возникновения бэта-алкоголизма) в тех культурах, где человек должен быть постоянно слишком серьезным и т.п., а подурчиться с друзьями, или как еще говорят психологи, "выпустить погулять своего внутреннего Ребенка", он "имеет право", только когда выпьет – того же, к примеру, пива. Постепенно любые дружеские встречи, молодежные вечеринки, да и общение в принципе в данной культуре обязательно сочетается с тем же пивом ибо "колбаситься на трезвую голову" становится буквально неприлично. В отличие от альфа-алкоголизма "удовольствие от выпивки" у бэта-алкоголика уже ближе к наркотическому. У него чаще бывают "эпизоды тяжелой отключки" и даже бывает по утрам нечто похожее на синдром Жислина, однако назвать это полным абстинентным синдромом пока нельзя.

Гамма-алкоголизм. Для гамма-алкоголизма характерны уже три стадии. Начинается такая зависимость, как правило, с употребления СРАЗУ полных толерантных (то есть нужных для ПОЛНОГО отключения) доз. Приводящих к выраженному алкогольному отравлению: потеря критики, эйфория и т.п.

То есть гамма-алкоголик пьет не затем, чтобы быть активным (как альфа-алкоголик), не затем, чтобы "на время выгулять своего внутреннего Ребенка" (как бэта-алкоголик) – а чтобы сразу и мощно "получить по голове, желательнее надолго". И стать тем самым "глупым и тупым", которым он быть в трезвом виде не может. То есть стать полностью Ребенком, утратив все остальные субличности. И ради тех или иных целей оставаться на этой позиции какое-то время.

И удовлетворение гамма-алкоголика тем сильнее, чем быстрее это состояние наступает. Соответственно, чем больше принята доза. Здесь вообще применяется термин, общий для всей наркомании – крутизна (в смысле если бы отобразить это на графике) нарастания градиента яда в организме (и чем круче, чем ближе к клинике тяжелого отравления – тем больше удовольствия).

А теперь подробнее о трех стадиях гамма-алкоголизма.

Первая – рост толерантности (как, собственно, и у всех видов), но относительно быстрый.

Вторая – так называемое "плато толерантности" (примерно в течение нескольких лет толерантная доза достигает максимума и дальше не растет: то, что обычно называется "я свою норму знаю").

Третья – падение толерантности (организм исчерпал ресурсы защиты от алкоголя). В этой стадии гамма-алкоголик со стажем может "отключаться" и от каких-нибудь ста граммов легкого вина. [7].

Лечение алкоголизма – это не искусство купирования или ликвидации признаков абстинентного синдрома. В первую очередь лечения алкоголизма – это лечение больного, который находится в периоде ремиссии, т.е. во время воздержания от приема алкоголя. Мало кто знает, что в начальном периоде воздержания от приема алкоголя у человека обостряются много заболеваний, колеблется расположение духа, снижается свертываемость крови, возникают признаки полиневрита. Личность больного алкоголизмом во время ремиссии имеет свою специфику. Больные могут быть педантичными, скупыми, подробными и излишне религиозными.

Лечение алкоголизма это не только современные медикаменты, которые подавляют тягу к алкоголю, но и препараты, которые блокируют возможность его потенциального приема. Как правило, прием подобных медикаментов должен быть довольно продолжительным.

Адекватное лечение алкоголизма припускает доверие к врачу. Для этого необходимо, чтобы нарколог имел знание в области психологии, владел современными методами психотерапии.

Лечение алкоголизма содержит в себе тщательный анализ тех ситуаций, в которых возможный срыв или рецидив алкоголизма. Необходимо сформировать у больного иммунитет к ситуациям риска. Научить его самостоятельно снимать тягу к алкоголю, эмоциональную напряженность, чувство дискомфорта. Лечение алкоголизма требует не только индивидуальной, но и групповой, и что особенно важно семейной терапии. Семья должна быть научена как правильно вести себя с больным алкоголизмом.

ПЕРВИЧНОЕ ИНТЕРВЬЮ

Краеугольный камень процесса выздоровления. Пациенты напуганы и в смятении. У них много фантазий по поводу того, что с ними произойдет, и часто они чувствуют изоляцию и безнадежность. Чтобы получить ответы на вопросы, которые интересуют людей в такие мучительные для них моменты, отношения и установки всех, кто принимает участие в лечебном процессе, должны быть соответствующими.

В любом лечебном процессе есть тот, кто первым встретит больного. На эту роль очень важно избрать человека, который смог бы создать атмосферу безопасности и принятия. В некоторых клиниках эту роль отводят алкоголикам, которые выздоравливают, люди, которые прошли курс лечения и в состоянии долгодействующей ремиссии и имеют специальную подготовку.

У первичного интервью несколько целей:

1. Помочь пациенту ощутить себя настолько комфортно, насколько это возможно в данных обстоятельствах.
2. Получить необходимую информацию для оценки ситуации с точки зрения химической зависимости, медицинской, психиатрической и социальной.

3. Создать план начала лечения.

Тот, кто проводит интервью должен:

- владеть знаниями о болезни;
- сознавать собственные взгляды и реакцию на эту болезнь;
- быть неосудительным
- уметь задавать прямые вопросы, которые дают пациенту возможность поделиться своими мыслями о проблеме и необходимой ему помощи;
- владеть хорошим знанием и пониманием модели лечения, которая используется в центре, помогать исследовать разные возможности в спокойной, доверительной и информативной манере;
- вести процесс получения информации не подавляя и не контролируя пациента;
- быть способным собрать информацию и отобразить ее обратно так, чтобы пациент ощущал, что его понимают. Потом необходимо помочь пациенту избрать следующий шаг на своем пути, которым бы он не был.

Какую же информацию необходимо выяснить, прежде чем составлять план лечения?

Есть несколько областей:

1. ранняя динамика: семья, где родился:

- акцент на прояснении общего отношения пациента к раннему периоду жизни и как этот период повлиял на него;
- оценить отношение с родителями, другими значительными лицами;
- кто воспитывал, их род деятельности, религиозные взгляды, состояние здоровья;
- история химической зависимости в семье;
- роли родителей

2. Личностные качества:

- какой образ себя;
- уровень духовности, сильные и слабые стороны;
- ценностные ориентации

3. Образование:

- школа, институт;
- оценки, трудность в обучении;
- сложные периоды;
- отношение с ровесниками;
- роли в коллективе;
- проблемы с поведением;
- начало употребления;
- отношения со школьным или институтским начальством;
- будущие планы обучения

4. Отношение к воинской службе

- род войск;
- участие в военных событиях;
- нарушение дисциплины;
- стрессы.

5. Трудовая деятельность

- хронология;
- стабильность;
- отношение к занимаемым должностям;

- потеря работы и химическая зависимость;
- знает ли начальство о лечении в данный момент.

6. Социально-сексуальная история

- семья;
- до болезни и сейчас;
- взаимоотношения с детьми;
- чувство вины;
- первый сексуальный опыт;
- сексуальное поведение в состоянии опьянения.

7. Медико-психиатрическая история:

- наличие выписки из истории болезни при приеме;
- предыдущие лечение;
- психиатрический статус.

8. История правонарушений:

- конфликты с властью;
- асоциальное поведение;
- видит ли пациент связь с правонарушениями и химической зависимостью.

9. Социально-рекреационная история:

- Способы проведения свободного времени;
- Тенденции к уединению, степень удовлетворенности.

10. История употребления веществ:

- Первый опыт;
- Продолжительность, периодичность употребления;
- Провалы в памяти, судороги, тайные употребления, аресты, аварии;

- Другие вещества и другие зависимости.

11. Оценка состояния умственной деятельности:

- Способности к ориентации;
- Уровень функционирования мислинневих процессов;
- Нарушение мысленной деятельности;
- Или следит за ходом беседы;
- Верность ответов на вопрос;
- Состояние кратковременной и долгодействующей памяти;
- Странные ответы, наличие бреда или фантазий.

Алкоголизм является достаточно актуальной проблемой, сегодня существуют клиники, центры лечения, из любой ситуации можно найти выход. Кто не встает, когда время вставать; кто исполнен лени, несмотря на молодость и силу; у кого решимость и мысли подавлены, – тот, беспечный и ленивый, не найдет пути к мудрости.

ЛІТЕРАТУРА

1. А.А. Александров "Психогенетика" Питер 2006. – с. 109–114.
2. Б.С. Братусь Психологический анализ изменений личности при алкоголизме, М., 1974.
3. Г.В. Морозова и др "Алкоголизм", М., 1983.
4. Г.М. Энтин "Когда человек себе враг", "Знание" 1973 год.
5. С.Гроф "За пределами Мозга" М. 2005г
6. Энтин Г.М. "Лечение алкоголизма и организация наркологической помощи" М. 1979г., врач-психиатр, психотерапевт высшей категории, профессор, д.м.н. Минутко В.Л.

УДК 159.922.4(520)

ГРИЦЕНКО К.

Научн.руководитель ГРИДКОВЕЦ Л.М. – к.психол.н.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕВЕРБАЛЬНЫХ КОМУНИКАЦИЙ В ЯПОНСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Развиваются государства, и развиваются отношения между ними. Но любые отношения между государствами основываются на отношениях между людьми. Есть нации похожие между собой, они имеют схожий менталитет и общие элементы в культуре. А существуют нации абсолютно уникальные, колорит и психологию которых понять бывает очень трудно. К таким этносам можно зачислить японскую культуру. Рассмотрим психологические особенности национального характера представителей данного социума земли.

Японцы издревле занимались охотой, морским промыслом, животноводством, но большая часть самодостаточного населения веками возделывала рисовые поля. Трудовые навыки, привычки, система поведения, тесно связанные со сложнейшими социальными условиями Японии, формировали у японцев такие черты как трудолюбие, дисципли-

нированность, стремление к согласованным действиям в группе, а также готовность четко выполнять указания признанного лидера группы и т. п. Поскольку на поведение японцев столетиями влияли условия жизни и социальные факторы высокой степени стабильности, отмеченные черты закрепились в национальном японском характере. О его особенностях и пойдет далее речь.

1. Восприятие человека человеком в общении

Восприятие человека человеком начинается с оценки лица. По лицу все люди давно узнают этническую принадлежность, пол, возраст, настроение, а иногда и характер. Японцам издревле удавалось по лицу определять намерения и даже судьбу человека. С этим связано и их стремление скрывать свое лицо, поэтому у японцев, как правило, спокойное, безмятежное выражение лица, независимо от внутренних экспрес-

сии и эмоций. Но старшее поколение японцев умеет все же различать за внешней невозмутимостью истинные чувства человека и упрекает молодых людей в том, что они не могут ухватить здесь разделительную черту между внешним и внутренним лицом, которая служит направляющим ориентиром в общении.

Внешнее лицо – это маска, точнее, татэмаэ (букв. каркас, основа). За маской скрывается хоннэ (затаенное, истинное). Внешнее лицо – для всех, внутреннее – для себя и своих близких. Только здесь, среди своих, считают японцы, можно дать волю эмоциям, переживаниям. В кругу других, эмоции должны сдерживаться. Это считается добродетелью. Японцы в общении ведут себя очень сдержанно. Недопустимость публичного выражения эмоций воспитывается у них с детства. Всякое проявление чувств не поощряется. Скрытность японцев – не лицемерие, а норма поведения. Быть скрытным, т. е. носить на лице маску, в Японии то же, что быть благопристойным.

Улыбка и смех. Мы привыкли, что улыбка появляется на лице, когда человек переживает что-то приятное, смех сопровождает внезапную радость или какие-либо другие положительные переживания. У японцев здесь есть исключения.

Известный исследователь японской действительности Лафкадио Хёрн (1850–1904) в своем трактате “Японская улыбка” рассказывает о том, как молодая служанка, нанятая в семью иностранца, побывав с разрешения хозяйки у себя дома на похоронах мужа, поведала своей госпоже об этом событии. Госпожа с недоумением спросила, почему она улыбается. Служанка ничего не могла ответить. Иностранка не поняла, подчеркивает Хёрн, что улыбка – это знак вежливости и деликатности у японцев, которых с детства учат не расстраивать своими личными переживаниями других людей.

Японцы любят радоваться, смеяться, улыбаться. Они считают, что боги, которым поклоняются люди, тоже улыбаются и даже смеются. Легенды говорят, что именно на звуки смеха богиня солнца Аматэрасу вышла из своей пещеры, где она пребывала в дурном настроении. Если бы богиня не услышала смеха, она осталась бы в пещере и тогда не было бы ни солнца, ни Японии.

Для японца существует не только радостный, счастливый смех, который всегда был убедительной силой. Благодаря развитому чувству собственного достоинства японцы особенно остерегаются стать посмешищем. Об этом знает каждый японский ребенок: “Если ты поступишь дурно, люди осмеют тебя”.

У японцев можно различить несколько типов улыбок: улыбка, за которой скрывается печаль (женщина встречает мужа, который вернулся с похорон); надменная, неопределенная улыбка (усвоенная даже шестилетней девочкой); “социальная улыбка”, которая служит подобно кимоно, надеваемому для подходящего момента, и которая изображается с целью

соблюдения благопристойности; профессиональная улыбка (например, доктор улыбается пациенту); довольная улыбка человека в возрасте; улыбка бизнесмена на банкете.

Бывают моменты, когда японцы не прочь забыть о правилах, моменты, когда они находятся в состоянии бурэй-ко (непринужденно, боа формальностей). Тогда они “снимают” маски и бурно радуются. Со своими друзьями японцы дают волю чувствам.

Жесты. Известный исследователь общения японцев Мититаро Тада в своей книге “Японская культура жестов” отмечает, что жесты и телодвижения японцев почти незаметны. В Японии считается похвальным умеренность и сдержанность в движениях. Поспешность воспринимается неодобительно. Осанка, поза, манера жестикуляции у японцев имеют свой национальный колорит.

Как известно, в процессе общения собеседники часто кивают головами. У одних народов это является знаком согласия, у других – знаком несогласия. У японцев вертикальное быстрое движение головой означает не “я согласен с вами!”, а скорее “я внимательно слушаю вас”. По этому поводу в адрес японцев сыплются жалобы со стороны незадачливых иностранцев: “Как же так, все время мой партнер кивал утвердительно головой, а как дошло до завершения беседы, сказал что-то вроде “нет””.

Существуют и другие поводы для недоумения. Например. Открываются двери лифта, иностранец оказывается перед стеной японских бизнесменов в безукоризненных темных костюмах. Все смотрят куда-то мимо вновь входящего. А он не знает, нажимать ли ему самому кнопку или это сделает кто-нибудь из стоящих. Вошедший теряется перед этими отсутствующими взглядами. А они в Японии всюду: в переполненных поездах, в парках, на деловых совещаниях. С точки зрения японца, необычной является “фамильярность”, которая создается через участливое обращение к незнакомому.

Рукопожатие в Японии не принято. Хотя бизнесмены, дипломаты, студенты, прожившие ряд лет на Западе, и привыкли к рукопожатию, японцы считают этот жест инородным. Он немислим, по их мнению, для женщины. И если японцы замечают обменивающихся рукопожатием женщин, у них возникают негативные чувства. Чем объяснить, что в такой стране, как Япония, принимающей многие атрибуты Запада, рукопожатие не прививается? Во-первых, японцы избегают пристального, прямого взгляда, который неизбежен при рукопожатии, а во-вторых, им не импонирует манера прикасаться друг к другу. Так или иначе, рукопожатие в Японии не включается в процесс общения.

Поза. Японские дети, пишет социолог Мититаро Тада, постоянно слышат наставления взрослых: “А ну, выпрями спину!” Между тем взрослые сами обычно находятся в сгорбленной, сутуловатой позе. Эта особенность японцев бросается в глаза.

Европеец, принимая наступательную позу, выставляет вперед подбородок, японец же поджимает подбородок, отчего его поза становится смиренной. Зачем это делается? Чтобы слиться со всеми, стать как все, не выделяться из общей массы. Если японец будет поступать иначе, он окажется как бы вне группы. Весь жизненный путь нации привел его к тому, чтобы он принимал смиренную позу. В Японии смиренная поза стала культурной и социальной ценностью. Эта поза регламентирует поведение японца в повседневной жизни. Понимать значение той или иной смиренной позы – значит правильно воспринимать японца.

Японец принимает смиренную позу при ходьбе, стоя, сидя. В Японии не принято вставать, когда входят другие люди, даже старшие. В сознании японца сидение – это смирение, поэтому он и не встает. Если приходит старший или почтенный посетитель, японец, не вставая, склоняется в его сторону и отвешивает вежливые поклоны. Люди, "выпрямившие поясницу", считаются в Японии высокомерными.

2. Взаимодействие общающихся

Когда человек пересекает границу другого государства, вступает в атмосферу иной культуры, ему не всегда легко осуществить контакт с местными жителями. Взаимоотношения в Японии обставлены многочисленными условностями и традиционными предписаниями. Данное замечание в особенности относится к непосредственным контактам. При непосредственном контакте неизбежны взаимные взгляды. Психологические исследования показывают, что манера смотреть в глаза в процессе общения в различных культурах различна. Выявлены "глазеющие" культуры, где общающиеся прямо смотрят на собеседника (Франция, Италия, Ближний Восток, Южная Америка), "менее глазеющие" культуры (США, Скандинавия, Восточная Европа) и "застенчивые" (Япония, Китай, Юго-Восточная Азия).

Опустить лицо, потупить взор, отвести взгляд в сторону, рассуждает Мититаро Тада, исторически оказалось более приемлемым для простого народа, а "прямо уставившиеся глаза" как манера поведения больше подходили сюзеренам, т. е. довольно малочисленному пласту населения. Отведение взгляда в сторону представляет собой одну из существенных сторон контактного общения в Японии. Японцы очень удивляются, если, сморкаясь в платок, иностранец обращается в их сторону, да еще раскрывает широко глаза. Японцы делают это, отворачиваясь, застенчиво бормоча извинения. Партнер по беседе, глазеющий на собеседника, воспринимается в Японии как лицо, не обладающее тактом.

Когда японцы беседуют между собой, они ищут какой-то нейтральный объект, на который бросают взгляды. Это может быть книга, безделушка, иной предмет. В японском доме икебана используется для этих целей.

По обычаю вошедший всегда начинает с традиционных восклицаний по поводу икебана. Рассматривая ее, гость в то же время улавливает настроение хозяев. Он воспринимает его по тону голоса, жестам, позе, походке и т. д. Наличие такого рода амортизаторов в межличностных контактах – неременный атрибут общения в японской культуре.

Для того чтобы смягчить напряжение от взгляда человека, которого японец видит впервые, наиболее желательным для японца будет сесть с ним за стол и пообедать. За столом партнеры, перебирая амортизаторы общения (меню, приборы, блюда), привыкают к взглядам друг друга и нередко делаются мисиригоси (хорошими знакомыми). У японок в этом отношении дела обстоят сложнее. Японская женщина, привыкшая к специфическому японскому этикету, еще труднее переносит взгляды. Даже когда японка приглашена по делу к официальному лицу, она старается прийти с кем-то вдвоем. В данном случае японка руководствуется часто не чувством настороженности, а потребностью разделить на двоих "нагрузку чужого взгляда". Традиционно в Японии добродетельным поведением женщины считается, когда она молчит и отводит глаза. Пристальный взгляд женщины на незнакомца рассматривается как призыв к интимности.

Общение в Японии подчиняется многочисленным правилам этикета. Японский этикет. При обращении японцев друг к другу обычно применяется слово "сан", что значит "господин". Употребительно также и слово "сэнсэй" (дословно "ранее родившийся"). Обычно это слово выступает в значении "учитель". Оба слова ставятся после фамилии (например, Сато-сан), "сэнсэй" употребляется и самостоятельно.

В Японии все приветствия сопровождаются поклонами. Поклон (одзиги) является наглядным отражением социальных отношений. Вот несколько неписаных правил, дающих понять, кто, кому и как отвешивает поклон.

(1) Старший является вышестоящим для младшего. Японский язык кодифицирует такие различия даже в семье: братьев и сестер (или даже сыновей и дочерей) называют не по личным именам, а по "возрастным" (например, нисан – старший брат).

(2) Мужчина – вышестоящее лицо по отношению к женщине, отец – в сравнении с матерью. Женщина может быть и более влиятельна в семье, но социально она стоит ниже. (3) Учитель – всегда вышестоящее лицо, независимо от его возраста или иных обстоятельств. И если однажды случится так, что ученик станет премьер-министром и вдруг встретит своего бывшего учителя, он будет кланяться ему так же низко.

(4) Гость воспринимается хозяином как вышестоящее лицо; это правило соблюдает и персонал гостиницы.

(5) Продавец низко кланяется покупателю, торговец – клиенту, взявший займы – займодавцу. Чем больше получаемые благодеяния, тем ниже поклоны.

(6) В школах, клубах или организациях, где ранги зафиксированы, человек низшего ранга ниже кланяется коллеге, имеющему более высокий ранг.

Существует три вида поклонов: сайкэйрэй, ординарный (церемониальный) поклон и легкий поклон. Слово сайкэйрэй означает высшую форму приветствия – поклон, который совершается медленно, глубоко и выражает полное почтение. Так кланяются перед алтарем в синтоистском храме, в буддийском монастыре, перед национальным флагом. Раньше поклон сайкэйрэй отвечивался и императору, после войны японцы приветствуют императора так же, как и других людей. При ординарном поклоне корпус наклоняется на 20–30 градусов и в таком положении сохраняется около двух-трех секунд. Если приветствуют, сидя на полу, то руки кладут на пол ладонями вниз на расстоянии 10–20 сантиметров, голову склоняют так, чтобы она находилась над полом на высоте 10–15 сантиметров. В случае легкого поклона делается небольшой наклон корпуса и головы, продолжающийся лишь одну секунду. Руки при этом держат по бокам или на коленях. Нередко можно наблюдать, как один из отвечающих поклон, подняв голову, увидел, что другой еще находится в согнутом положении, и спешит снова поклониться. Затем то же самое повторяет другой и т. д. Никто не хочет показаться невежливым.

Японский этикет со своими многочисленными правилами сегодня воспринимается японцами как довольно обременительная процедура, поэтому он всячески упрощается. Постепенно уходят из сферы общения сложнейшие приемы поклонов, приветствий и ответов на приветствия. Неизменным в японском этикете остается следование правилу: делать приятное другому.

Японская культура – одна из многочисленных, прекрасных жемчужин человечества. Чем больше мы раскрыты на познание, тем гуманнее мы становимся, а соответственно терпимее. Терпимее ко всем, кто не похож на нас. Учимся уважать и принимать отличие и уникальность других, сохраняя любовь к собственной культуре.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнян Ю.В., Дробижина Л.М., Сусоколов А.А. “Этносоциология”. Учебное пособие для ВУЗов. – М., Изд. “Аспект Пресс”, 1999.
2. Культурология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 576 с.
3. Кураев Г.А., Е.Н.Пожарская. Этническая психология (курс лекций). Учебное пособие. – Ростов-на-Дону, ЦВВР, 2000. – 275 с.
4. Саракеев О.А., Крысько В.Г. Введение в этнопсихологию. – М.:ИПП, 1996. – 344с

УДК 159.316.614.5

ДЕНИСЕВИЧ О.

Наук. керівник ГРИДКОВЕЦЬ Л.М. – к.психол.н.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ШЛЮБУ З ПОЗИЦІЇ ГУМАНІСТИЧНОГО ПІДХОДУ

Актуальність проблеми. У період свого існування людина проходить ряд інститутів соціалізації. Кожен з них є дуже вагомим і доповнює минулий досвід надбаннями майбутніх етапів. Першим таким соціальним інститутом є сім'я, яка робить великий внесок у становлення людської особистості. Вона формує базові паттерни поведінки, цінності, норми, ідеали. Саме у колі власної родини дитина отримує взірці сімейних відносин та людських стосунків загалом.

Згодом особа створює власну сім'ю, що у багатьох випадках стає сутністю її майбутнього життя. Бо по-перше, людина самореалізується за допомогою сім'ї (тут мається на увазі особистісний ріст при виконанні ролі дружини чи чоловіка, батька чи матері, господині чи господаря і т. інш.). По-друге, увіковічує себе у нащадках, продовжує свій рід і не дає собі загинути, відроджуючись у дітях та онуках. По-третє, задовольняє альтруїстичні потреби у захисті та опіці над іншими.

Об'єктом нашого дослідження є молоді подружні пари. *Предметом* – психологічні особливості взаємо-

відносин між чоловіком та дружиною на початку спільного життя;

Мета – розроблення схеми розвитку подружніх взаємин та виявлення методів покращення подружніх комунікацій з позиції гуманістичного підходу до розвитку особистості.

Сім'я пронизує все існування людини, вона його формує та видозмінює, і майже ніколи не проходить осторонь неї. Тому необхідною умовою є нормальне функціонування сім'ї, яке призведе до розвитку кожного члена родини у атмосфері теплих, довірчих стосунків, із прийнятним розподілом залежності та автономії, обов'язків, прав, уваги та опіки.

Контакт між членами родини так чи інакше зумовлює їх вплив один на одного, тому при виникненні порушень – як міжособистісних так внутрішньо особистісних, страждає вся сім'я. Поступово відбувається руйнація збалансованих стосунків, що в кінцевому результаті може призвести до розпаду сім'ї.

Родина, як окрема функціональна одиниця суспільства, виникає після одруження. Тому подружні

стосунки між чоловіком та жінкою є фундаментом для майбутніх надбудов. Їх відносини і, як результат, сформований мікроклімат – основа для подальшого розвитку сім'ї. Дуже важливим є порозуміння між парою, відвертість, довіра, любов, які досягаються кропіткою працею та прикладанням великих зусиль. Відсутність досвіду та незнання один одного можуть призвести до міжособистісних порушень, які у подальшому житті зачеплять й інших членів родини.

У зв'язку із актуальністю поставленої проблеми, необхідно дослідити механізми подружньої єдності та зосередити увагу на методах покращення взаємовідносин у сімейному колі.

Для того, щоб зрозуміти значимість шлюбу для теперішнього покоління було проведено опитування серед молоді віком 18–20 років. Кількість опитуваних склала 50 чоловік. Кожному було запропоновано написати декілька асоціацій на слово "шлюб". У результаті опитування було отримано 156 асоціацій, які надалі були класифіковані за типом найпопулярніших образів. Їх зміст несе більш глибинний образ сім'ї ніж прості відповіді на запитання. Бо при описі асоціацій у людини до активної діяльності підключається підсвідомість. При цьому навіть порожня на перший погляд фраза, написана заради жарту, є серйозним джерелом інформації щодо внутрішніх настанов особи.

Найбільш популярні асоціації були об'єднані у такі групи: шлюб у значенні вищої духовної цінності – 22,4%, шлюб як теплі міжособистісні стосунки – 17,3%, шлюб як народження та виховання дітей – 12,2%. Узагальнюючи отримані результати можна сказати, що сучасне уявлення про шлюб спрямоване на розуміння його з точки зору загальних духовних цінностей, безпосереднього міжособистісного контакту та продовження роду.

Практика є лише підтвердженням теорії. І справді, за всі часи, так чи інакше, людська сутність завжди була спрямована на поєднання чоловічого та жіночого з ціллю продовження роду, продовження свого життя у майбутніх поколіннях. Подібне прагнення є природним інстинктом, який зараз сучасна людина перетворює на цінність та мету всього життя.

Суспільство вже далеко не стадо тварин із схожими інстинктами. Соціальне поступово підкорює біологічне, спрямовуючи його у рамки цілей, високих прагнень та ідеалів. Тому для кожної людини важливо не лише залишити після себе слід у житті, але і прожити це життя із максимальним задоволенням. Людині, крім приборканих інстинктів, потрібно задоволення вже суто людської потреби, потреби у відчутті гармонії. У цьому і полягає зміст людського життя.

Ми живемо не за ради якоїсь мети чи цілі. Іноді навіть саме питання: "За ради чого ти живеш?", –

викликає сумнів і певну невизначеність. Людина не проживає свій вік за ради когось чи чогось конкретного, вона просто живе, розвивається і отримуємо насолоду від самого процесу. А вже способи досягнення задоволення набувають форми смислів та прагнень. Відчувши смак життя, людина не хоче втрачати його. До цього спонукає її сама природа. Соціальний фактор активізує яскраві образи, які необхідні для задоволення потреби у постійному відчутті гармонії.

Але як можна реалізовувати цю потребу, стикаючись із безжальним світом проблем, коли відчуття безпомічності та нестачі сил спіткає на кожному кроці? В цьому допомагає інша особа-партнер – чоловік чи дружина.

Такою створена людина – не всі її якості мають бажаний ступінь розвитку, а деякі і зовсім відсутні. Завжди існує недолік чи прогалина, яка, у свою чергу, особа прагне заповнити. І відбувається це за допомогою подружнього партнера. Саме тому і тягнуться один до одного їн та янь, маючи вкраплення протилежності. У всіх народів є легенди про андрогінів. Вони дають розуміння взаємопроникненості чоловічого і жіночого, де двоє створюють одну особу, яка і зветься людиною. То ж і виходить, що лише єднання чоловіка та жінки дає людині справжнє почуття гармонії із собою та зовнішнім світом, робить особистість наповненою та спроможною сміливо та із задоволенням крокувати по життю.

Проте, при цьому постає важливе і нелегке питання: якщо гармонія між чоловіком та жінкою є природним явищем і можна навіть казати "запланованим", то чому так часто виникають непорозуміння та сварки, чому подружжя об'єднуються та розходяться, хоча спочатку здається, що вони були створені один для одного?

Річ у тім, що після одруження чи початку спільного життя, утворюється не просто нова родина як частка суспільства, а народжується новий організм, який починає функціонувати, спочатку невпевнено та обережно, і який лише згодом, після отримання досвіду та набутих практичних навичок, набирає силу, росте та розвивається.

Але якщо взяти окрему людину, де всі органи налагоджено працюють вже від самого початку її існування, то у подружжя дещо інша ситуація. Цей організм народжується із "органами", які вже прожили певний відрізок життя, будучи відокремленими, тому на те, щоб почати злагоджено працювати потрібен час. Необхідно також зберегти свою неповторність. Ми б не вважали за норму, коли б наші легені на якомусь етапі життя почали б виконувати функції серця, занижуючи власну значимість. Теж саме може відбуватись в організмі "подружжя", який намагається відчуті гармонію своєї половинки – такої схожої та неповторної одночасно, потрібної для повноцінного існування. Не дарма кажуть, що чоловік

та жінка на схилі літ, якщо вони прожили щасливе життя, стають схожими один на одного не лише у звичках та поведінці. Вони і зовнішньо набувають схожих рис.

Після народження “організм”, як вже відмічалось, починає розвиватись і згодом переходить на рівень індивіда, коли без слів та зайвих рухів вгадуються бажання один одного, лише одного погляду достатньо, щоб зрозуміти, що відбувається із обранцем: особливі жести, особливі ритуали, особливий стиль спілкування.

Потім починається новий етап, який у розвитку окремої людини можна назвати становленням особистості. У “подружньому організмі” також можна виділити подібний період, який визначається не тільки сумісним поведінковим та комунікаційним розвитком, а і становленням певних ціннісних орієнтацій. Відбувається духовний розвиток родини та окремо її членів.

Кожен з цих умовних етапів є надзвичайно складним та відповідальним. Але детальніше зупинимось на етапі підлаштування молодят один до одного, на процесі формування того неповторного єднання, який називається подужанням. Хоча це не означає, що розглянуті далі моменти будуть корисними та необхідними лише на початках народження подружжя. Вони повинні пронизувати вже життя пари, і як міцний розчин склеювати нові цеглинки у кожному новому періоді, не дозволяючи храму зруйнуватися під впливом зовнішніх та внутрішніх обставин.

Гуманістичні підходи в психології дозволяють нам виділити певні шляхи народження істинно гармонічних відносин між чоловіком та жінкою.

Першим і, швидше за все, найважливішим і важким кроком у процесі гармонізації є **відкритість партнерові**. Наскільки гармонійно може функціонувати організм, якщо він навіть не може відчувати самого себе, а сприймає тільки внутрішні розрізнені імпульси, які йдуть від частин тіла, та ще й конкурують між собою, не піклуючись про чіткість і координованість дій? Відкритість являє собою вираження істинних почуттів, переживань, їх висловлення партнерові без тіні прихованості. Парі необхідно об’єднатися, а не створювати між собою прірви недомовок та непорозуміння. Звичайно в житті практично завжди доводиться приймати якісь ролі, але кохана людина не зможе витримувати театр одного актора на подружній арені. Відчуття прихованості та напруги викликає недовіру, непорозуміння, а як наслідок і неможливість спілкуватись чи просто знаходитись поряд. В результаті цього, “подружній організм” може просто померти у зв’язку з відсутністю відчуття цілісності. Людина може широко любити і приймати любов, коли відчуває щирість у відповідь, любити Я – реальне, а не Я – віртуальне. Тим більше розкриваючись перед партнером, особистість розкривається сама перед собою: пізнає, пізнаючи. Тільки тоді між обранцями створюється своєрідний

невидимий коридор за рахунок відкритості почуттів, які їх поєднують.

Що ж необхідно для того, щоб відкрити й відкритися? Універсального способу звичайно ж не існує, він унікальний для кожної пари, але без чого не обійтись, так це: без поваги й розуміння переживань партнера, без уміння слухати й чути, і без власного усвідомлення необхідності відкритися (поки люди не зрозуміють, що їх розділяє стіна, вони її не проб’ють). Тільки після такого настрою можна побачити Я партнера та своє Я, визволити пригнічене, пізнати сховане.

Варто звернути увагу на ще один дуже важливий фактор. **Це відповідальність**. Організм не може складатися з автономних частин, які не приймають те, що вони впливають один на одного, залежать один від одного. Люди повинні розуміти розмір та вагу вантажу, який вони беруть на себе, створюючи родину. “Ми відповідаємо за тих, кого ми приручили”, у нашому випадку варто перефразувати: “Ми відповідаємо за тих, чії душі нам відкрились”. Нарівні з тим, що шлюб є прекрасним і дивовижним, місія, яку приймає чоловік та жінка є дуже відповідальною.

Існує ще одна небезпека на шляху гармонізації, а точніше її підтримки. “І чоловік любові розбився об скелю побуту”. Побут, а точніше **банальність**, роблять відносини черствими та неживими. За Маслоу, банальність – це не що інше, як захисний механізм, яким люди користуються, щоб полегшити собі життя. Вони її спрощують, доводять до автоматизму, позбавляють різних маленьких радощів, сюрпризів і таїнств іноді через недостачу часу, іноді через проблеми, іноді через утому чи звичайнісіньку ліню. Але результат завжди один і той же – породжений у складних умовах організм на ім’я “подружжя” вмирає від недостатньої кількості нових вражень, несподіванок та інших речей, які роблять наше життя різноманітним і яскравим.

Тому завжди необхідно пам’ятати про підстерігаючу кожного “банальність” і придушувати її прояви все тими ж щирими почуттями, не намагаючись втиснути відносини в якісь начебто зручні рамки, з метою спрощення життя. Слід просто навчитися насолоджуватися цими почуттями, не збільшуючи проблеми й не зменшуючи радості. Якщо гармонія з партнером знайдена, то можливість використання механізму банальності зменшується, але не виключається. Не варто про неї забувати, але й доводити до настирливої ідеї також не слід. Необхідно просто пам’ятати про те, що в подружніх стосунках – головне почуттєвий комфорт, а не особистісна практичність.

Як результат подібних перетворень можна побачити єдиний організм, що складається із двох половинок, які з’єднані між собою за рахунок любові й поваги, здатні сприймати та приймати один одного такими, якими вони є. І тоді організм бачить навколо себе реальний світ, не пропущений через призму сімейних конфліктів, який ототожнюється зі своїми проблемами.

Люди довіряють один одному, вони шукають відповіді разом і усвідомлюють свої труднощі тільки як свої, не приписуючи поганій погоді, п'ятниці 13-ого, тещі, що приїхала, або зламаному підборові.

І головне, чоловік і жінка живуть у динаміці, не застрягаючи і не зупиняючись на якомусь одному етапі. Подружня пара – не кінцевий продукт, а прагнучий до перетворень потік. Коли люди уникають "пробок" за рахунок внесення у своє життя розмаїття, невеличких радощів, несподіванок і таїнств, вони мають повне право претендувати на звання "особистості".

Дана стаття стала, свого роду, спробою пояснити механізм розвитку стосунків між чоловіком та жінкою, спробою зрозуміти суть об'єднуючих відносин. Болише

розглядаючи родину через єдиний живий, постійно розвиваючий організм ми можемо говорити про динаміку гармонізації не тільки родини, але й кожної окремої особистості, що належить до даного організму. Усвідомлюючи певну ідеалізацію моделі, ми все-таки віримо, що використання запропонованих рекомендацій може підняти подружні стосунки на новий значно вищий рівень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гридковець Л.М. Світ подружнього життя. – К., "Родинний дім", 2004.
2. Малкина-Пых И.Г. Семейная терапия: справочник практического психолога. – М.: Эксмо, 2005.
3. Кравець В.П. Психологія сімейного життя: навчальний посібник для студентів педвузів, що здобувають спеціальність "Практична психологія". – Т.: Тернопіль, 1995. – С. 309.

УДК 159.9:316.64.5+159.922.2

ІВАНОВА К.

Научн.руководитель ГРИДКОВЕЦЬ Л.М. – к.психол.н.

РОЛЬ СЕМЕЙНОГО ФАКТОРА В РАЗВИТИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗАВИСИМОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

Что мы чувствуем, когда смотрим на новорожденного? Кажется, что нет ничего чище и светлее. Мы зачарованно вглядываемся в широко распахнутое голубые глаза и не можем предположить, как сложится его жизнь. И никогда, в такой момент мы не подумаем, что будущее этого малыша может сложиться далеко не самым лучшим образом. И вина за это, в большей степени, будет лежать на родителях. Именно родители играют решающую роль в развитии ребёнка. Ведь, в первую очередь, у родителей ребёнок учится и хорошему и плохому. Конечно, существует фактор генетической предрасположенности, но все же основная роль принадлежит родительскому воспитанию.

Мы никогда не удивимся, узнав, что ребёнок из неблагополучной семьи стал зависимым от алкоголя, наркотиков и т.п. Но как же, в таком случае, объяснить тот факт, что зачастую дети из сложившихся семей (и социально, и материально) попадают в зависимость¹ от каких-либо веществ или же от людей.

Чем же объяснить этот печальный парадокс? Возможно тем, что люди, страдающие зависимостью, не имели возможности в детстве сказать своим родителям "НЕТ". Я имею в виду "НЕТ" человека имеющего право выбора, а не аффективное "нет" избалованного и капризного ребёнка.

К сожалению, многие родители забывают, что их ребёнок с момента появления на свет – человек, а не чья-то собственность, и тем более, не средство самоутверждения и удовлетворения родительских эгоистичных прихотей.

Задумайтесь, как родители реагируют на открытый протест ребенка против чего-либо? Фразами: "Ты нас не любишь!", маминым плачем и отцовским "Посмотри до чего ты мать довёл!" создают у ребёнка уверенность в том, что его прямой и честный протест, собственное "НЕТ" будет отвергнуто взрослыми и повлечёт за собой непременно переживания. И напротив, внешнее проявление покорности и согласия с мнением старших гарантируют от неприятностей и дискомфорта. Так ребёнок учится лукавить.

Ситуация знакомая всем: ребёнок отказывается есть вообще или какое-то блюдо. Во многих семьях это причина весомой части скандалов. Мамы и бабушки не стараются понять, что изначально ребёнок никогда не будет отказываться от еды из вредности! Он отвергает еду только потому, что не хочет есть в данный момент. Организм не нуждается в пище. А причина лежит на биохимическом уровне, о котором родители и вовсе не подумают, а будут продолжать сетовать на капризность малыша.

И это объективное состояние организма сохраняется и тогда, когда маленький человечек понимает, что

¹Зависимое (аддиктивное) поведение – поведение связанное с психологической или физической зависимостью от употребления какого либо вещества или от специфической активности, с целью изменения психического состояния. Зависимость – стремление полагаться на кого-то или что-то в целях получения удовлетворения или адаптации.

легче проявить видимую покорность и делать вид, что ест, чем вновь и вновь переживать эти конфликты. И вот уже ребёнок научился пользоваться ролями, меняя маски в зависимости от ситуации. И это ведёт к дисгармонии личности.

Но это ещё не всё. Ведь подавленный протест, необходимость скрывать своё истинное состояние вызывают чувство унижения и стыда. Они, в свою очередь, порождают агрессию на родителей, которая, в силу воспитания, не может быть выражена открыто и, либо проявляется в искажённых деструктивных² формах, либо модифицируется в аутоагрессию³. Но, в любом случае этот, приобретенный в детстве механизм рано или поздно сдетонирует.

И вот, прошли несколько лет, малыш стал старше и теперь зовётся подростком⁴. Трудно не согласиться с тем, что это один из наиболее специфических периодов в жизни человека. Если ребёнок дошкольного и младшего школьного возраста своё желание походить на взрослых реализует в игре, то подросток не удовлетворяется тем, чтобы быть как взрослый. Он чувствует себя взрослым и энергично начинает претендовать на право распоряжаться своей жизнью. Но для родителей ребёнок всегда остаётся ребёнком.

И так уж получается, что подросток, желая увильнуть от родительской опеки (а очень часто и гиперопеки) хватается за иллюзорную свободу. В этом состоит прелесть референтных групп, а иногда и асоциальных, особенно для подростков из благополучных семей.

Секрет успеха таких групп прост. Они предоставляют иллюзию полной свободы, при полном отсутствии таковой. В группах исключается всё то, что является внешней атрибутикой родительского отношения к своим детям. Но, подростки, отходя от родительского диктата, попадают под иной диктат, к которому все те же родители предрасположили ребёнка. Они приучили его к подчинению.

Таким образом, подростки становятся зависимыми. Они зависят от группы, дающей, по их мнению, свободу и независимость. Либо же, приобретают вредные привычки, которые, по своей сути – зависимости от никотина, алкоголя. Хуже – от наркотических веществ. Почему же подростков так манит испытать всё на себе? Это даёт дополнительное чувство взрослости. Родители, во благо своих детей, запрещают им пробовать что-либо. Но, ставя запреты и объясняя их словами: “это плохо” или “это опасно”, они дают повод

их нарушить. Для начала родители должны дать ребёнку достаточно информации, что бы тот, в свою очередь, удовлетворил любопытство. Что бы попросту ему не было интересно всё испытать на себе. И если, он попадёт в провоцирующую ситуацию, он сможет уверенно сказать: “НЕТ!”, ведь это будет Его мнение, а не подчинение запрету родителей. Ведь, вовремя несказанное “НЕТ” в сила повлиять на всю жизнь.

Так скажите, не лучше ли любить своих детей уважающей любовью, а не эгоистичной. Растить, а не пытаться подражать образу “правильного родителя”. И, опять таки, возвращаясь к примеру с кормлением: вместо того, чтоб заставлять есть малыша, не лучше ли выйти на незапланированную прогулку?! Как говорят, “нагулять аппетит”. А вернувшись, полюбоваться, как кроха с удовольствием кушает. Ведь, всегда и везде можно найти позитивную альтернативу. Необходимо только желание. И важно не забывать, что для всего есть своё время. Не будет пользы малышу от занятия, к которому он не расположен в данный момент. Спать, когда он хочет играть, кормить, когда он не против обучения... У малыша немного своё видение распорядка дня. Задача хорошего родителя – научиться прислушиваться к индивидуальным потребностям своего ребёнка. Ведь, воспитание ребёнка – это двусторонний процесс. Мы воспитываем своего малыша. А он, в свою очередь, обучает нас. А ведь учиться – никогда не поздно!

ЛИТЕРАТУРА

1. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. 416 с.
  2. Дьченко М.И., Кандыбович Л.А. *Психологический словарь – справочник*. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 576 с. – (Библиотека практической психологии)
  3. Змановская Е.В. *Девиантология (Психология отклоняющегося поведения)*: Учеб пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., испр. – М.: Издательский центр “Академия”, 2004. 288 с.
  4. Крайг Г., Бокум Д. *Психология развития*. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 940 с.: ил. – (Серия “Мастера психологии”).
  5. Крысько В.Г. *Социальная психология: словарь-справочник*. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001 – 668 с. – (Библиотека практической психологии)
- Некрасова З., Некрасова Н. *Перестаньте детей воспитывать – помогите им расти*. – М.: ООО Издательство “София”, 2007. – 416 с.

² *Деструктивность* – отрицательное отношение человека к самому себе или к другим и соответствующее этому отношению поведение. Деструктивность – следствие блокировки плодотворной энергии, припятствий на пути к развитию, к самоосуществлению, когда человеку не удаётся реализовать свой потенциал.

³ *Аутоагрессия* – агрессия направленная на себя.

⁴ В традиционной классификации подростком принято считать индивида в возрасте от 10–11 до 14–15 лет. Но, сейчас эти грани могут немного искажаться.

УДК 159.9:316.614.5+159.923.3

КОНОНЧУК А.

Наук. керівник ГРИДКОВЕЦЬ Л.М. – к.психол.н.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ЯКОСТІ ШЛЮБУ ВІД СЕКСУАЛЬНИХ ВЗАЄМИН ПОДРУЖЖЯ

Сім'я є своєрідною моделлю групи, яка у суті виявляє біологічну цілісність, сумісність емоційного, поведінкового і когнітивного рівнів всіх своїх членів і регулює не лише стійкість шлюбу, але й визначає формування особистості і забезпечує задоволення партнерів у всіх сферах подружнього життя. Подружжя гармонія складається із багатьох компонентів, серед яких головним є рівень культури і вихованості людини, індивідуально-типологічні якості, національні традиції і звичаї, соціальні установки і цінності та ін. Гармонія в сім'ї включає також всі сторони міжособистісних стосунків, сексуальну та поведінкову відповідність. Нормальні сексуальні взаємини є найважливішим фактором, який визначає успішність сімейного життя.

На думку таких дослідників сім'ї як В.П. Кравець, Л.М. Гридковець, В.А. Сисенко, Ю.Б. Рюрікова, А.Г. Харчева, розпад багатьох шлюбів обумовлений психологічною і сексуальною неосвіченістю подружжя, яка заважає знайти оптимальний контакт, уникнути конфлікту, адаптуватися до партнера. Характер сексуальних взаємин залежить від гармонії, психології двох статей, сумісності сексуальних установок, поглядів партнерів, сексуальної обізнаності та рівнів сексуальної культури, відповідності сексуальних темпераментів.

Починаючи з давніх часів люди завжди цікавились проблемами статі і сексуальних взаємин. Філософ Аристін був першим теоретиком гедонізму – концепції, згідно якої насолода, задоволення є головним благом і метою життя, основною рушійною силою людських вчинків. Гіппократ рахував, що статеве життя має велике значення для здоров'я і самопочуття людини.

З. Фрейд показав роль і значення сексуальності в житті людини. У світлі його теорії стає зрозумілою необхідність сексуального єднання не лише для продовження роду і періодичної розрядки, але й для задоволення всіх функціональних потреб особистості (в спілкуванні, самореалізації і ін.). Це означає, що сексуальність неможна розглядати поза особистістю, а особистість без урахування її сексуальних переживань.

М. Яффе і Е. Фенвік вважають сексуальну невдоволеність джерелом будь-якого внутрішнього конфлікту.

Ерік Берн стверджує, що статеве відтворення – один із переважаючих засобів, сама важлива після виживання річ для кожного організму, який наділений статтю.

В дослідженнях С.І. Голода, Г. Лора, Р. Найберта, Н.Н. Обозова, К. Штарке підкреслюється, що благополуччя сім'ї на різних вікових етапах обумовлена не лише психологічною сумісністю, але й сексуальною відповідністю партнерів. Н.Н. Обозов зауважує, що шлюб – це перш за все психологічний союз двох людей духовно близьких, з однаковими ідеалами, ціннісними орієнтаціями, людей з достатнім рівнем сексуальної сумісності.

Гармонійність і відповідність потреб в інтимному спілкуванні одного партнера можливостям і потребам іншого і є основним змістом сексуальної сумісності. Виявлено, що сексуальна сумісність, як правило, досяжна. Тому сексуальна незадоволеність подружжя в більшості випадків зумовлена сексуальною необізнаністю, несформованістю сексуальних вмінь, дією психологічних чинників, які не усвідомлюються. Це не означає, що міцність шлюбу залежить лише від біофізичної сумісності чоловіка і жінки. Духовний світ людини не можна відірвати від статевого життя. Спільність інтересів, світогляду, взаємна любов і повага, психологічне співзвуччя не менше важливі в шлюбі, ніж статеве життя.

Г. Лор писав, що якість шлюбу покращується з віком, крім того однорідність соціально-економічного статусу зміцнює сім'ю, а там, де обоє приділяють увагу статевому життю, почуття глибші, взаємовідносини гармонійніші.

Дослідження С.І. Голода показали, що сексуальна задоволеність незмінно займає 3-є місце на адаптаційній шкалі після духовної і побутової сумісності як в шлюбах тривалістю до 10 років, так і від 10 до 15 років. Німецькі дослідники Г.Нойберт і К.Штарке переконують, що між сексуальною задоволеністю, з однієї сторони і благополуччям, якістю і стабільністю шлюбу з іншої сторони, існує тісний взаємозв'язок.

М. Кінзі виділяє три основних причини, що впливають на формування, стимуляцію чи пригнічення статевих взаємин: 1 – поведінковий фактор, 2 – хворобливий стан, 3 – вікова перебудова організму.

Прояв інтимних бажань визначають настрої, стан здоров'я, наявність почуття міри і такту. Особливе місце в сексуальних взаєминах подружжя займають еротичні словесні символи, які можуть як стимулювати, так і подавляти бажання.

Поведінковий фактор має важливе значення в усіх періодах спільного життя, але особливо важливим

і навіть визначальним є період адаптації подружжя, коли складається власний “образ” сім’ї. Чим краще підготовлене подружжя до сімейного життя, тим швидше відбувається сімейна адаптація.

Віковий фактор безумовно впливає на статеву активність людини. З віком статева активність знижується, в той час, як чоловіки так і жінки при повному фізичному і психічному здоров’ї і можуть продовжувати статеву діяльність протягом всього подружнього життя.

У ряді випадків має місце умисна чи вимушена зупинка статевої діяльності в 55–56 років. Причини такої поведінки різні: втрата одного із подружжя, тривала хвороба, сором перед дітьми, внуками, відсутність елементарних квартирних умов і т.д.

Крім того життя немолодих вже людей потребує уваги до здоров’я. Режим відносин подружжя, якому 50–60 і більше років, повинен підтримуватись на такому рівні, щоб протягом подальших років зберегти певний тонус, укріпити здоров’я. Сексуальна незадоволеність емоційно збіднює людське життя, позбавляє особистість важливих позитивних емоцій, які їй просто життєво необхідні для забезпечення нормальної життєдіяльності.

При опрацюванні наукової літератури вдалося проаналізувати показники сексуальних взаємин в різних вікових групах: у переважної більшості осіб, що за подружнім стажем знаходяться на стадії дуже молодого шлюбу відмічається співпадання сексуального потягу, високий рівень сексуального задоволення у шлюбі, психологічного благополуччя, чутливості, задоволеності, але простежується різниця в сексуальній освіченості і техніці. У представників молодого шлюбу встановлене співпадання в техніці, поглядах, рівні задоволеності, але відмічена різниця в освіченості, потязі, впевненості в собі як в сексуальному партнері, психологічному благополуччі.

У осіб, що вже тривалий час перебувають у шлюбі, виявлене співпадання рівнів освіченості, широта поглядів, але встановлена різниця в проявах впевненості в собі, відчутті партнера.

Представникам “літнього шлюбу” притаманне співпадання показників освіченості, техніки і виявлена різниця в широті поглядів, впевненості в собі, чутливості, комунікативності, сексуально-психологічному благополуччі.

Узагальнення наукових показників дозволяє констатувати той факт, що найбільша сексуальна гармонія притаманна подружнім парам, які перебувають на середній стадії подружнього життя. Нижчі показники простежуються в групі пар літнього віку. Самий низький рівень сексуального благополуччя виявлений в молодому шлюбі.

Опираючись на данні з наукової літератури можемо стверджувати, що більшість подружніх пар характеризуються сексуальною дисгармонією (69%) і лише

31% від загальної кількості подругів – сексуальною відповідністю. Подружні пари, які виявили дисгармонійний сексуальний розвиток потребують корекційного впливу з метою подолання напруги у взаєминах і підвищення задоволеності сексуальними стосунками.

Психологічне благополуччя у виділених вище групах характеризується наступними показниками:

– на стадії молодого шлюбу (від 0 до 7 років) виявлено 12% благополучних шлюбів, 16% неблагополучних. Неблагополучні пари характеризуються частими сварками і конфліктами, функціонально-рольовою неузгодженістю, неспівпаданням установок, різницею ціннісних орієнтацій.

– В середньому шлюбі (від 9 до 18 років) 29% пар є неблагополучними, і характеризуються зростанням напруги, різницею поглядів на виховання дітей і конфліктності з цього приводу, пониження любові і симпатії, рівнем задоволеності шлюбом. 16% подружніх пар із цієї групи, яким характерні психологічно сприятливі стосунки, притаманні функціонально-рольова узгодженість, довірливість в спілкуванні, взаєморозуміння, сприятливий психологічний клімат.

– В групі літнього шлюбу (19 і більше років) виділено 12% неблагополучних пар, їм притаманна конфліктність, сварки, пониження задоволеності шлюбом, і 19% пар респондентів благополучні, які характеризуються сприятливим психологічним кліматом, подібністю поглядів, спільними символами сім’ї і ін.

Таким чином виявилось, що при сексуальній гармонії більшість подружніх пар характеризуються психологічним благополуччям (27%) і лише 4% при сексуальній дисгармонії.

Розглядаючи сексуально-дисгармонійні пари видно, що з них більшість пар (60%) характеризуються несприятливими взаєминами в шлюбі і лише 9% пар є благополучними.

Сексуальна гармонія в шлюбі корелює з такими позитивними показниками взаємин як: задоволеність шлюбом, співпадання поглядів і установок, щирістю і довір’ям у взаєминах, стійким почуттям любові і симпатії до партнера.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алёшина Ю.С., Гозман Л.Я. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений. М., 1987.
2. Бодалёв А.А., Столин В.В. Семья в психологической консультации. М., 1989.
3. Васильченко Г.С., Решетняк Ю.Н. Любовь, брак, сексуальное партнёрство. М., 1990.
4. Кратохвил С. Психотерапия семейно-социальных дисгармоний. М., 1991.
5. Bradshaw J. Bradshaw on: The family. Health Communications, Inc. Deerfield Beach, Florida, 1988.

УДК.613:376.614.5

НОВОСЬОЛОВА Я.

Наук. керівник КУЛЬБІДА Н.М. – к.психол.н

ЗДОРОВ'Я В СИСТЕМІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДОЇ СІМ'І

Формування здорового способу життя і ціннісної орієнтації на здоров'я є одним із важливих напрямів сімейного виховання, адже кожен з батьків бажає, щоб дитина виросла фізично і психічно здоровою. Чисельні дослідження доводять, що спосіб життя сім'ї в основному обумовлює і спосіб життя дітей. Сім'я виступає моделлю суспільства в цілому, будучи носієм певних традицій, норм, цінностей, які відображають культуру даної спільноти. Засвоюючи норми, які панують у сім'ї, дитина долучається до загальнолюдських цінностей, а також формує свою індивідуальну систему пріоритетів, свою життєву позицію. Тому і позиція людини стосовно свого здоров'я великою мірою визначається тим, яке місце у системі ціннісних орієнтацій посідало здоров'я у її батьківській сім'ї.

У ХХ столітті проблема здоров'я всього людства постала перед спільнотою як практичне завдання. Являючи собою неперехідну загальнолюдську цінність, здоров'я поступово перетворилося у необхідну передумову прогресу соціальної системи в цілому і особистості зокрема. На жаль, сьогодні основною характеристикою "здорової" частини населення є особистісна інфантильність і відсутність цінності здоров'я. Залишаючись на загальнолюдському рівні головним благом, на рівні окремих індивідів здоров'я як цінність нівелювалося. Для України підвищення рівня здоров'я її громадян є пріоритетним завданням. Його виконання можливе, насамперед, через виховання культури здоров'я як риси гармонійної особистості, через формування системи відповідних знань, переконань і дій, через створення потреби і здатності мати здоровий індивідуальний стиль життя. А оскільки формування цінності здоров'я і мотивації до здорової поведінки починається з сім'ї, то для розробки ефективних оздоровчих та профілактичних програм і надання адекватної психологічної допомоги з метою підвищення рівня здоров'я важливо мати об'єктивну інформацію про тенденції у молодіжному середовищі і, зокрема, про цінності орієнтації сучасної молодшої сім'ї.

Проблеми цінностей природи, людського життя, здорового способу життя сьогодні вивчаються такими авторами як І.Ф. Афсахов, О. Гречишкіна, О. М'ягченко, В. Оржеховська, В. Панок і інші. Дослідження цінностей "здорового життя" у структурі мотивації поведінки, здійснені І.Ф. Афсаховим у 2002 році, показали, що 57,7% респондентів відзначають велике значення здоров'я в особистому житті. 68,7%

опитаних вважають, що здоров'я стимулює досягнення життєвого успіху, а для 25,7% осіб здоров'я – це найголовніше, і воно виступає критерієм прийняття всіх важливих рішень. Однак, як показує практика, лише 18,1% респондентів реально турбується про своє здоров'я.

В. Ліщук та О.Масткова пишуть про те, що рівень здоров'я в країні і кожної людини, зокрема, безпосередньо залежить від ставлення до здоров'я на національному та на особистісному рівні. Автори ґрунтовної і багатоаспектної програми здоров'я роблять акцент на визнанні здоров'я як головної цінності і пріоритету всього життя. Вони наголошують на тому, що досягти успіху у творенні здоров'я можливе тоді, коли важливішим за здоров'я стає лише здоров'я близької людини. Дослідження В.І. Чиркова та Е.Л. Дісі показали, що орієнтація людини на зовнішні цінності позитивно корелює з нижчими показниками психологічного здоров'я у порівнянні з рівнем здоров'я тих, хто орієнтований на внутрішні цінності.

Роль сім'ї у формуванні здорового способу життя дітей досліджується А. Капською, О. Карпенко, Н. Лук'яною, Н. Підлісною. Так, за даними А. Капської, підлітки найчастіше обговорюють зі своїми батьками проблеми свого здоров'я (55–65%), своє харчування (45%) і поведінку (до 40%). Свідчення того, що батьки є надзвичайно важливим і впливовим джерелом формування здорового способу життя, є також те, що 36% підлітків повністю довіряють батькам і відверто обговорюють з ними будь-які питання.

З метою виявлення місця здоров'я серед інших цінностей сучасної молодшої сім'ї було проведено опитування молодих студентських пар, які вступають у шлюб. Молодим парам пропонувалася анкета, яка містила запитання закритого типу: "Які фактори, на вашу думку, визначають успішне життя сім'ї?", "Яку частину сімейного бюджету ви плануєте витратити на потреби здоров'я (на заняття спортом, активний відпочинок, вітаміни, якісне харчування)?" З результатів проведеного дослідження ми прийшли до висновку, що здоров'я посідає третю позицію серед факторів, які визнаються молодими людьми необхідними для успішного сімейного життя. Воно поступилося місцем лише таким цінностям як кохання, взаємоповага, взаєморозуміння і випередило такі фактори, як матеріальна забезпеченість, наявність дітей. Водночас, лише трохи більше третини молодих пар виділили здоров'я як необхідну умову благополучного сімейного жит-

тя. Більшість молодих сімей планують виділяти на потреби здоров'я половину (39,25% сімей) чи третину (32,52% сімей) сімейного бюджету.

Таким чином, результати проведеного пілотажного дослідження переконують нас у тому, що проблема здоров'я в системі ціннісних орієнтацій сучасної особистості займає чільне місце, і зрозуміло, потребує подальшого вивчення.

УДК 159.9:34

ОЗЕРСЬКИЙ І. – к.юр.н.

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ УДОСКОНАЛЕННЯ РОБОТИ З ДОБОРУ ТА РОЗСТАНОВКИ КАДРІВ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ

З метою забезпечення належного виконання поставлених перед органами прокуратури України завдань актуальним постає питання щодо підвищення вимог до організації кадрового забезпечення та удосконалення роботи з добору, а також розстановки, професійної підготовки і виховання кадрів.

З урахуванням цих та інших обставин, керуючись ст.15 Закону України "Про прокуратуру" (1991) і Наказу ГПУ № 2 "Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України" (2006), забезпечення правильного добору, розстановки, професійної підготовки та виховання кадрів слід розглядати як ефективний засіб успішного виконання покладених на органи прокуратури завдань щодо утвердження верховенства права, зміцнення законності, захисту прав і свобод громадян та інтересів держави. А відтак, організацію роботи з кадрами вважати одним із основних службових обов'язків.

На прокурорсько-слідчих посадах повинні працювати професійно підготовлені, принципові, компетентні, добросовісні, з високими моральними якостями працівники, здатні за станом здоров'я та інтелектуальним рівнем успішно виконувати обов'язки працівника органів прокуратури.

Відтак, вважаємо, що одним із провідних напрямів професійної підготовки має стати психологічна підготовка працівників органів прокуратури України взагалі.

Результативність організаційно-правової та психологічної взаємодії слідчого з державним обвинувачем, органом дізнання, експертом обумовлюється підвищенням ефективності професійного спілкування за допомогою вдосконалення нормативної бази та методики організації і проведення професійно-психологічної підготовки прокурорських працівників. Це може бути досягнуто за рахунок ретельного науково-обґрунтованого функціонально-психологічного аналізу діяльності та впровадження новітніх та модифікованих психологічних технологій, формування та розвитку

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Т.В. Семейная психология: Учеб. Пособие. – СПб.: Речь, 2005. – 244 с.
2. Каган В.Е. Внутренняя картина здоровья – термин или концепция индивидуальности // Вопросы психологии. –1993.– №1. – С. 86–88.
3. Чарлтон С. Основные принципы обучения здоровому образу жизни // Вопросы психологии. – 1997. – №2. – С. 3–14.

професійно-важливих якостей необхідних для ефективності прокурорської діяльності.

Отже, під професійно-психологічною підготовкою прокурорсько-слідчих працівників слід розуміти цілеспрямований процес формування та розвитку особистісних якостей і властивостей прокурорського працівника, які б відповідали вимогам оперативно-службової діяльності і забезпечували її ефективне виконання. Психологічна готовність як показник професійної майстерності формується цілеспрямовано і підтримується слідчим і прокурором самостійно, протягом всієї професійної діяльності.

Основні завдання професійно-психологічної підготовки прокурорсько-слідчих працівників для ефективного здійснення будь-якого професійного виду діяльності є:

- розвиток професійно-психологічної орієнтованості особистості; розвиток і вдосконалення професійно значущих властивостей (комунікативність, поміркованість, енергійність, взаємоповага, емпатія, тощо);
- формування вмінь і навичок швидкого та ефективного встановлення психологічного контакту із співрозмовником або групою в актуальній ситуації взаємодії;
- формування вмінь і навичок реалізації спрямованого психологічного впливу на співрозмовника (ів) для зміни його (їхнього) емоційного стану, намірів, ставлень;
- діагностика та корекція індивідуального стилю поведінки в конфліктних ситуаціях;
- формування вмінь реалізації посередницьких дій для розв'язання або локалізації конфлікту в умовах професійної взаємодії;
- розвиток і вдосконалення вмінь самоконтролю і самовладання в психологічно складних ситуаціях взаємодії;
- формування впевненості в собі, своїй підготовленості, в можливості успішного подолання труднощів оперативно-службової діяльності, готовності до зустрічі з ними;

- набуття знань щодо екстремальних ситуацій та їх можливих варіантів, їх сутності та способів реагування на них;
- формування психологічної стійкості щодо впливу характерних для оперативно-службової діяльності психотравмуючих чинників;
- тренування вмінь і навичок виконання професійних дій у будь-яких несприятливих умовах та навичок управління своїми емоційними станами;
- виховання гармонійно розвинутих волевих якостей (цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, сміливість, витривалість та ін.);
- розвиток якостей "психологічної надійності" (витривалості щодо небезпеки і ризику, перенапруження, невдач та труднощів);
- накопичення досвіду швидкого переходу від очікування до максимально інтенсивних дій;
- розвиток професійно-психологічної орієнтованості особистості;
- тренування професійно значущих якостей (професійної спостережливості, професійної пам'яті, професійного мислення та ін.).

Отже, в процесі професійно-психологічної підготовки, слідчі і прокурорські працівники отримують знання про:

- психологічні особливості особистості прокурорсько-слідчого працівника та інших суб'єктів і учасників кримінального, цивільного та господарського судочинства; закономірності індивідуально- і соціально-психологічних явищ у діяльності органів прокуратури;
- методи і прийоми психологічного впливу на об'єкти професійної діяльності;
- засоби та методи запобігання конфліктів у прокурорській діяльності;
- закономірності професійного спілкування, в т.ч. при взаємодії з працівниками інших підрозділів та органів;
- психологічні аспекти проведення слідчих дій;
- підстави призначення та порядок проведення судово-психологічної експертизи;
- управлінські аспекти прокурорської діяльності;
- психологічні особливості особистості в процесі спільної діяльності (слідчий = прокурор = оперативний працівник), (слідчий = прокурор), (державний обвинувач = учасники судового засідання).

На рівні навичок і вмінь прокурорські працівники повинні оволодіти:

- первісними вміннями та навичками професійно-психологічної спостережливості, вміннями складання психологічного портрету правопорушників (злочинців) з різною антисуспільною спрямованістю особистості;
- вміннями соціально-психологічного визначення статусу окремих учасників процесуальної взаємодії;
- вміннями використання психологічних чинників ефективної текстуальної та мовної побудови обвинувальної промови;

· вміннями аналізу психологічного стану об'єкта професійного впливу, вибору адекватних особистості та ситуації методів і прийомів;

- вміннями аналізу витоків конфлікту, їх профілактики і вирішення у професійній діяльності;
- вміннями аналізу практичних ситуацій прокурорсько-слідчої, експертно-криміналістичної та управлінської діяльності, визначення їх психологічних чинників;
- первісними вміннями діагностики професійно значущих якостей працівників основних фахових напрямів, визначення напрямів їх удосконалення;
- методикою встановлення психологічного контакту, визначення і усунення психологічних бар'єрів; вміннями розуміння вербальних і невербальних чинників спілкування;
- вміннями визначення психологічних особливостей слідчих дій, необхідності призначення судово-психологічної експертизи та формулювання запитань до психолога-експерта.

Результатом психологічної підготовки є психологічна підготовленість, яка складається із: 1) загальної психологічної культури; 2) професійно-психологічної підготовленості, що, у свою чергу, представлена професійно-психологічною витривалістю та професійно розвиненими психологічними якостями і властивостями.

Тому *структура психологічної підготовки* повинна бути представлена:

- 1) загальною психологічною підготовкою-формуванням базисних соціально-етичних якостей, професійних цілей і цінностей культури, що передбачає вміння розв'язувати професійні завдання з урахуванням їх психологічних аспектів, повагу до людини, орієнтацію на розуміння її психології, прагнення до наукового вивчення психологічних аспектів життєвих ситуацій;
- 2) професійною (спеціальною) психологічною підготовкою-розвиток і тренування якостей, необхідних для конкретної службової діяльності.

Під системою психологічного забезпечення розуміють сукупну узгоджену діяльність спеціальних підрозділів психологічного забезпечення, науково-дослідних установ, навчальних закладів та практичних органів прокуратури України, що спрямована на підвищення ефективності їх оперативно-службової діяльності шляхом цілеспрямованого використання науково обґрунтованих форм, методів і засобів професійної психології.

Таким чином, діяльність системи психологічного забезпечення органів прокуратури України повинна спрямовуватися на:

- удосконалення професійно важливих властивостей та якостей, формування та підтримання високого рівня професійної готовності;
  - мінімізацію шкоди внаслідок впливу на працівників небезпечних для здоров'я психогенних факторів.
- Заходи психологічного забезпечення цілеспрямовано сприяють розкриттю і розвитку здібностей людини, зростанню її професіоналізму, працездатності, збережен-

ню здоров'я і самого життя працівників органів прокуратури при виконанні ними оперативно-службових завдань.

В основу системи психологічного забезпечення покладено такі принципи:

1) науковості – полягає в науковому обґрунтуванні застосовуваних форм, методів та засобів;

2) комплексності – передбачає взаємозв'язок і взаємо-доповнення різних форм та методів роботи, об'єднаних спільною метою;

3) юридичної правомірності-має здійснюватися відповідно до положень чинного законодавства та вимог нормативно-правових актів органів прокуратури України;

4) об'єктивності-вимагає застосування наукових психологічних методик із високим рівнем надійності, відповідної кваліфікації та неупередженості психологів-практиків;

5) гуманізму-спрямовується на профілактику, передбачення і запобігання негативним наслідкам дії небезпечних чинників професійної діяльності.

Психологічне забезпечення має такі напрями :

1. Професійний психологічний відбір.
2. Психологічне супроводження проходження служби.

3. Професійно-психологічна підготовка.

4. Психологічне підтримання оперативно-службових заходів.

Професійним психологічним відбором є комплекс заходів, який забезпечує визначення відповідності індивідуально-психологічних властивостей працівника вимогам професійної діяльності та спрямований на підвищення якості комплектування особовим складом практичних підрозділів та навчальних закладів системи органів прокуратури України.

Під психологічним супроводженням служби в органах прокуратури України слід розуміти комплекс психологічно обґрунтованих заходів, який забезпечує підвищення ефективності службової діяльності, працездатності та кваліфікаційного зростання особового складу прокуратури.

Психологічною підтримкою оперативно-службових заходів є поглиблене використання психологічних знань при проведенні оперативно-службових заходів.

Основними завданнями є такі:

1) психологічний аналіз оперативної інформації стосовно обставин підготовки чи вчинення правопорушення (злочину), психологічних особливостей правопорушників (злочинців) та надання рекомендацій щодо планування оперативно-службових заходів;

2) складання психологічних портретів злочинця та їх урахування при розробці слідчих версій;

3) надання допомоги щодо здійснення психологічного впливу на правопорушників (злочинців) шляхом консультування працівника або особисто;

4) психологічне забезпечення комплектування спеціальних груп (нарядів, екіпажів, чергових змін тощо) з урахуванням психологічної сумісності осіб, що входять до їх складу;

5) надання консультативної допомоги чи безпосереднє проведення переговорної діяльності;

6) надання консультативної та практичної допомоги прокурорсько-слідчим працівникам справ у взаємодії з різними верствами населення, у тому числі з представниками засобів масової інформації.

Право на життя, на діяльність в умовах, що відовідають вимогам безпеки, на охорону здоров'я та медичну допомогу забезпечене працівникам органів прокуратури, як і всім громадянам, Конституцією України. Визначальним чинником особистої безпеки прокурорсько-слідчих працівників є професійна захищеність його особистості, яка складається з таких елементів:

1. **правова захищеність**-відповідність правової та нормативної бази об'єктивним умовам та завданням оперативно-службової діяльності;

2. **організаційна захищеність**-забезпечується організаційно-управлінськими заходами згідно з чинним законодавством;

3. **кадрова захищеність**-забезпечення ефективної діяльності відповідно до професійної придатності, кваліфікаційного рівня та можливостей удосконалення професійної майстерності працівника;

4. **матеріально-технічна захищеність**-наявність необхідних для ефективного вирішення оперативно-службових завдань зброї, індивідуальних засобів безпеки, засобів зв'язку, спеціальних засобів активного захисту, спецтехніки тощо;

5. **економічна захищеність**-можливість задоволення, принаймні, першочергових потреб працівника та членів його сім'ї;

6. **соціальна захищеність**-наявність соціальних гарантій працівника (обов'язкове страхування, медичне обслуговування, відповідні побутові умови для праці та відпочинку тощо) та формування позитивного іміджу професії;

7. **фізична захищеність**-володіння комплексом заходів протидії злочинним посяганням на життя та здоров'я (достатній фізичний розвиток та ін.);

8. **психологічна захищеність**-сформований стан психологічної готовності до дій у психологічно складних та екстремальних умовах, здійснення профілактики негативних наслідків психотравмуючих впливів і професійної деформації, створення позитивного морально-психологічного клімату та безконфліктних службово-особистісних взаємин у колективі [1].

Отже, професійна захищеність прокурорського працівника – це звільнення його від необхідності вирішувати комплекс проблем, розв'язання яких знаходиться за межами його реальних можливостей або компетенції, а також формування професійно-психологічної готовності до безпечної поведінки у процесі професійної діяльності, у тому числі в екстремальних і психологічно складних ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції (У двох частинах). Професійно-психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів. Частина 1: Навч.- метод. посібник. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2003.– 124 с.

УДК 159.928.235

ПЕТУХОВ В.Е. – ст.викладач

ПРОФІЛАКТИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ ТА КОНТРОЛЮ НАД СВІДОМІСТЮ МОЛОДІ ПІДЛІТКОВО-ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Сучасний стан науки і суспільства, динамічний соціальний прогрес, збільшення обсягу нової інформації різко скорочують частку знань, отриманих людиною в період професійного навчання стосовно інформації, необхідної їй для повноцінної діяльності в суспільстві, що змінюється. Тому підприємствам і організаціям потрібні фахівці не стільки *інформовані*, скільки такі, що *вміють працювати з інформацією*. Адже людині, що не вміє правильно оцінити і проаналізувати ситуацію, складніше прийняти вірне рішення, відстояти власну позицію, взяти на себе відповідальність за отримані результати. Така людина скоріше може потрапити в *психологічну залежність*: залежність від обставин, від інших людей і груп, від сталих суспільних стереотипів і стереотипів власного минулого досвіду.

Сучасна психологічна наука напрацювала достатню кількість технологій психічного впливу. Під *психічним впливом* розуміють здійснюваний за допомогою мови і немовних засобів вплив однієї особистості чи групи людей на психологію іншої особистості чи групи, що виходить з певних мотивів і переслідує конкретну мету [4, с.7]. Як правило, ці технології активно вивчають і засвоюють ті, хто збирається впливати: політики, рекламисти і PR-фахівці, представники масмедіа і працівники сфери обслуговування. Технології психічного впливу – їх "виробничий інструментарій".

На думку Г.Г. Почепцова, сучасні інформаційні технології привнесли зовсім нові повідомлення, до яких масова свідомість не змогла адаптуватися [5, с.52]. Перенасичене інформацією середовище лягає тягарем і на комунікатора, і на одержувача переконуючого повідомлення. Одержувач настільки завалений повідомленнями, що йому стає важко приділяти достатню міру розумової енергії, необхідну для розуміння змісту багатьох важливих поточних проблем [1, с. 31].

Ситуація ускладнюється тим, що в рамках ведення інформаційних війн маси населення готуються до керування їхньою свідомістю. За допомогою систем масової комунікації проводиться переорієнтація суспільної думки шляхом введення нової шкали цінностей, здійснюється економічна дезінформація, поширюються і закріплюються в суспільній свідомості споживчі моделі життя. А хто зацікавлений у нейтралізації деструктивного психологічного впливу, у профілактиці психологічної маніпуляції і контролю свідомості?

На нашу думку, найкращою профілактикою психологічної залежності, маніпулювання, контролю свідомості є розвиток у молодих людей критичності мислення і рефлексії, формування навичок асертивної поведінки.

Мислити критично не означає критикувати. *Критичне мислення* трактується як прагнення усе аналізувати, піддавати оцінці, не приймати все на віру; уміння правильно, об'єктивно оцінювати свої дії, здібності, виявляти і визначати свої помилки, піддавати критичному розгляду пропозиції та судження інших людей [7, с.110].

Рефлексія в нашому контексті розуміється як спрямованість пізнання людини на самого себе, на свою діяльність та поведінку, на свій внутрішній світ, психічні якості і стани; вміння уявляти себе на місці іншої людини, мислено (подумки) програвати ситуацію за неї. Тому що аналіз ситуації, розуміння власних цілей і того, до чого прагне партнер по спілкуванню, дозволяє людині конструктивно взаємодіяти – іншими словами, бути асертивним [7, с.188].

Асертивність – якість особистості, риса характеру, яка проявляється в самоствердженні особистості; свідомому прийнятті вимог інших без страху, невпевненості, напруги, іронії і т.д. Асертивна людина не діє на шкоду іншим, поважає чужі права, при цьому з повагою відноситься і до себе самої. Вона може переконати інших надати їй допомогу, чи ставитися до неї люб'язно, домовитися і знайти компромісне рішення проблеми. Їй характерне позитивне відношення до людей і адекватна самооцінка [7, с.21].

Як правило, перераховані якості не розвиваються цілеспрямовано в існуючій системі освіти, а є результатом активності й особистісного досвіду самої людини. Більш того, донедавна навчальні заклади нашої держави (яку можна охарактеризувати як посттоталітарну) не були зацікавлені в реальному розвитку особистості. Тоталітарній державі вигідно, щоб її мешканцям з дитинства прищеплювали інстинкт керованих, бездумних, залежних. І хоча процеси демократизації в Україні стають усе помітніше, освітня структура, консервативна в своїй сутності, перебудовується не так швидко, як того хочеться.

Іншими словами, сучасна система освіти не володіє в достатній мірі інструментарієм *розвитку самої людини*, а не тільки її знань, умінь, навичок. Прагнення заповнити цю нестачу призвело до розробки "*Програми профілактики психологічного маніпулювання і контролю над свідомістю*", розрахованої на старшокласників і студентську молодь. Програма розроблена за інформаційної підтримки громадської організації "Спілка захисту сім'ї та особистості". Заняття за темами програми проводилися зі старшокласниками Київського ліцею "Голосівський" № 241, з юнаками та дівчатами на базі Бізнесу-центру Київ-

ського Палацу молоді і юнацтва та зі студентами столичних Вузів через систему Студентських Соціальних Служб. Крім цього, авторами програми було проведено кілька навчальних тренінгів у різних містах України для педагогів і шкільних психологів.

Оскільки підлітковий і юнацький вік – це період активної комунікації і підвищеного інтересу до психо-

го її сприйняття, ознайомлення з часто уживаними способами впливу на свідомість – така змістовна частина модулю “*Маніпуляції і соціальне оточення*”. Реклама на радіо і телебаченні, газетні статті, молодіжні журнали і барвисті буклети – усе це може стати зручним “підручним матеріалом” для опрацювання навичок відстеження інформаційного маніпулювання.

Програма факультативного курсу “Профілактика психологічного маніпулювання та контролю над свідомістю”

№№	Назва теми	Кількість занять	Усього годин
1	Особливості міжособистісної взаємодії	2	4
2	Психологічне маніпулювання як тип міжособистісної взаємодії	4	8
3	Маніпуляція та соціальне оточення	4	8
4	Практикум ефективної поведінки	2	4
5	Разом	12	24

логії спілкування, перший модуль програми присвячений детальному розгляду питань щоденного спілкування і можливих проблем, з ним пов’язаних. Складність і запутаність особистісних контактів, їхні види і рівні з занесенням на Особистісну Комунікативну Карту (ОКК), вплив на ситуації спілкування стереотипів сприйняття й ірраціонального мислення – ці питання розглядаються в блоці “*Особливості міжособистісної взаємодії*”.

Наступний модуль “*Психологічна маніпуляція як різновид міжособистісної взаємодії*” є дуже логічним продовженням активно піднятої і відпрацьованої теми щоденної взаємодії. Нагадаємо, що психологічне маніпулювання – це приховане керування діями та поведінкою інших людей за допомогою експлуатації їх “слабких місць”, тобто невідрефлексованих і непотрібних комплексів [7, с.115].

У вітчизняній літературі донедавна термін “маніпуляція” (“маніпулювання”) використовувався переважно в негативно-оцінюючому контексті і з досить аморфним змістом. Достатньо чітко визначення цьому явищу дала Е.Л. Доценко: “Маніпуляція – це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого порушення в іншій людині намірів, що не збігаються з його актуально існуючими бажаннями” [2, с.59].

У даному випадку ми бачимо коректне визначення маніпуляції саме як психологічного інструмента, але, одночасно, і як інструмента психічного насилля. Можна погодитися з О. В. Сидоренко, коли вона відносить маніпуляцію до виду впливу, перехідному від варварської до цивілізованої взаємодії [6, с.32], при цьому не заперечує агресивно-насильницьку складову маніпуляції.

Протягом занять приходить усвідомлення, що психологічна маніпуляція є даністю, невід’ємною частиною нашого соціального життя. І кращий захист – це вміння її бачити, розрізняти. Розвиток навичок роботи з інформацією, формування алгоритму критично-

У цьому блоці крім прийомів впливу на свідомість різних ЗМІ надається інформація про можливий небезпечний вплив з боку різних деструктивних угруповань, культур, сект. Технології вербування і модель контролю свідомості, використання механізмів групового тиску і способи “промивання мозків” – ця інформація не має широкого поширення; у школярів, студентів, та й і в учителів немає до неї вільного доступу. Таким чином, площина можливого деструктивного впливу на свідомість залишається потенційно небезпечною. Запропонована в рамках занять інформація – спроба знизити подібний ризик потрапляння молодих людей у психологічну залежність. Проведення цього блоку передбачає наявність у ведучого спеціально підібраного пакету інформаційних матеріалів на актуальну тематику.

Завершальний модуль програми – “*Практикум ефективної поведінки*”. Мабуть, це єдиний блок, що недоцільно проводити окремо, без проведення попередніх модулів. Тому що в спеціальних психологічних іграх і вправах цього блоку підводиться підсумок одержаним раніше знанням, прийомам, навичкам. Природно, не у формі опитування, а у вигляді захоплюючої гри.

Ігротека програми містить опис використаних у нашій роботі діагностичних і психологічних методик, ігор і вправ. Хоча нам здається корисним, доцільним, цікавим розширення цього списку за рахунок творчого пошуку й обміну його результатами між усіма зацікавленими особами: шкільними психологами, соціальними педагогами, викладачами – усіма тими, кому названа тема небайдужа, і хто готовий експериментувати і шукати інші вдалі шляхи навчання молоді людини *мистецтву бути вільною*.

Тому що все-таки вміння людини *жити без маніпуляцій, без психологічної залежності* – у першу чергу це *вміння жити вільно*. Особливе значення в зв’язку з реалізацією програми, що забезпечує інформаційну безпеку, здобуває розробка таких навчально-виховних систем, що були б спрямовані одночас-

но і на розвиток почуття свободи і толерантності у студентів, і на посилення стійкості їхньої особистості. Можливо, слово *воля, свобода* стане ключовим у подальшій модифікації нашої програми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аронсон Э., Пратканис Э.Р. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
2. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – М.: ЧеРо, 1997.
3. Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия. – М.: Педагогическое общество России, 2000.
4. Куликов А.В. Психическое воздействие. Взаимодействие и самовоздействие: история, теория, проблемы // Психическое воздействие на личность и группу: Межвузовский сборник научных трудов. – Иваново: Изд-во Ивановского гос. ун-та, 1989. – С. 7–18.
5. Почепцов Г.Г. Информационные войны. – М.: "Рефл – бук", К.: "Ваклер", 2001. – 576 с.
6. Сидоренко Е. В. Тренинг влияния и противостояния влиянию. – СПб.: Речь, 2001.
7. Соціально-психологічний словник/ Ав.-уклад. В. М. Галицький, О. В. Мельник, В. В. Синявський – К., 2004 – 250с.

УДК 159.9+316.6

ПИОНТКОВСКАЯ Н.

Научн.руководитель – ГРИДКОВЕЦ Л.М., к.психол.н.

ПСИХОЛОГИЯ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Брак определяется как комплекс духовно-этических и эмоционально-сексуальных санкционированных обществом отношений между мужчиной и женщиной. Семья же определяется как малая группа, сформированная на основе брачных отношений и объединяющая супругов и их потомство.

Весь комплекс супружеских отношений предлагается разделять на два основных периода: 1) до вступления в брак (период становления брачных отношений), 2) после вступления в брак (период развития брачных отношений).

На основе обобщения работ Гуда, Киркпатрика, Уинча, Щепаньского, С.И. Голода, А.Г. Харчева и К.Л. Емельянова, в которых изучались некоторые аспекты добрачного периода, предлагается разделить **период становления брачных отношений на два этапа: а) до знакомства с брачным партнером и б) после знакомства с брачным партнером.**

Одна из функций семейных отношений, это – *сексуально-эротическая функция* – удовлетворение сексуально-эротических потребностей членов семьи.

Исследования психотерапевтов и сексологов убедительно показывают, что примерно 10% представительниц прекрасного пола предпочитают женатых мужчин, а три пятых из них только женатых и никаких других. За всю свою жизнь они не увлекались, не влюблялись, не вступали в интимные отношения с мужчинами свободными – таких они просто не считают мужчинами.

Любительниц женатых мужчин можно разделить на две группы. Женщины первой группы стремятся замуж за женатых мужчин. Они терпеливо развивают и углубляют сексуальную связь с ними, переводя "роман на стороне" в серьезные отношения, а потом в супружеский союз. Представительницы другой группы замуж совсем не хотят, их устраивают легкие отношения.

У женщин обеих групп есть общая черта. И те и другие высоко оценивают женатых мужчин и в грош не ставят тех, кто еще не состоит в браке. Женатые кажутся им солидными и весьма надежными, а неженатые – легкомысленными и поверхностными. Как правило, такая дифференцированная оценка мужчин обнаруживается у них с юных лет. Многие из таких женщин воспитывались одинокой матерью, у других же детство протекало в полных семьях, но в "холодных", безэмоциональных отношениях.

При исследованиях (методами гипнотического погружения, "сыворотки правды", психоанализа) обнаруживается, что все эти женщины не верят в собственные способности правильно оценить мужчину, разобраться в его характере. Они могут полюбить лишь тогда, когда ценность мужчины, его место в мужской иерархии определено другой женщиной, а именно женой. Более того, они привязываются только к социально благополучным, успешным мужчинам, неудачники их не волнуют, и время на таких они не тратят.

Заметим, что нежелание выходить замуж имеет, как правило, две причины. Первая из них – интимфобия, подсознательный страх тесного эмоционального контакта с партнером/партнершей. Традиционно полагают, что интимфобия – исключительно мужская проблема, так как ею страдает каждый четвертый мужчина. Однако современные исследования показывают, что этот комплекс встречается и у женщин, правда, раз в семь реже. Он проявляется в напряженности и даже страхе при совместном проживании с женщиной и мощной потребностью в прекращении отношений через год или два. Другая причина, встречающаяся гораздо чаще, – психастения, повышенная психическая истощаемость. Страдающие ею осознают, что совместная жизнь с женщиной, забота о нем – слишком большая нагрузка, они этого попросту "не потянут". Психостения часто

сочетается с высокими умственными способностями и тонкой эмоциональной организацией. Психастеникам приходится объяснять самим себе, родным и знакомым, почему у них не получается с замужеством. Никому не хочется признавать собственную несостоятельность, тем более в такой важной сфере жизни. И вот тут-то роман с женатым человеком оказывается палочкой-выручалочкой. Можно жить спокойно: в обществе все считают тебя нормальной женщиной, которой просто не повезло – влюбилась в женатого.

По данным психологов, для счастья семьи нужно не столь уж много, а именно:

- направленность на другого (умение понимать его, внимательно к нему относиться, учитывать его вкусы, интересы и желания);
- нормальное, бесконфликтное общение;
- доверительность и симпатия;
- понимание друг друга;
- нормальная интимная жизнь;
- наличие Дома (место, где может отдохнуть от сложностей жизни семья в целом, и каждый из её членов в отдельности).

В современном мире семья, кроме традиционных функций, а именно воспитательной и репродуктивной, стала выполнять функцию психологического убежища - места снятия напряжения и создания эмоционального комфорта. Особенно это касается молодых пар, ведь создание благополучного психологического климата в семье является залогом дальнейшей успешной семейной жизни.

Семья и брак, как малые социальные группы, объединены на основе взаимных интересов, потребностей, желаний, намерений. Взаимодействие и взаимоотношения супругов вытекают из необходимости координировать и согласовывать разнообразные материальные и духовные потребности: отдых, досуг, домашний труд и самообслуживание, уход за детьми и их воспитание. Естественно, что столь многообразная деятельность супругов требует того или иного уровня взаимопонимания между ними, примерно одинаковой оценки ситуаций, возникающих в семье, в быту, понимания целей и задач семейной кооперации.

Эффективность супружеского сотрудничества и кооперации во многом зависит от того, в какой мере между супругами существует согласие, которое основывается на одинаковой оценке различных жизненных ситуаций, на учете взаимных интересов, на понимании душевных переживаний другого брачного партнера.

Достаточно сложное приспособление двух “Я” в брачной жизни становится возможным благодаря тому, что один из партнеров может предвидеть заранее, как поступит другой при решении многих проблем, возникающих в брачной и семейной жизни. Естественно, в семье ряд обязанностей, таких, как

домашний труд, самообслуживание, совместное удовлетворение потребностей, повторяются, поэтому ожидаемые вклады в совместную кооперацию мужа или жены становятся устойчивыми.

Как и в любой малой группе, в браке каждый из супругов преследует свои собственные интересы, однако он вынужден максимально учитывать интересы другого партнера. Пожалуй, учет интересов в браке наиболее максимальный по сравнению с другими видами групп. Семейный быт и домашний труд – сфера весьма разнообразная. Здесь и уход за детьми, их воспитание, закупка продуктов, приготовление пищи, посещение предприятий бытового обслуживания, поликлиник, стирка, уборка комнат, отдых, досуг и т. д. Все это требует не мало времени и трудовых усилий. Не случайно сферу домашнего труда называют “второй рабочей сменой”. Именно из всех этих обстоятельств у супругов образуется ярко выраженная потребность во взаимопомощи и сотрудничестве и прежде всего именно в сфере домашнего труда.

Ни в какой другой области люди не совершают столько ошибок, как во взаимоотношениях с близкими людьми: женой, собственным ребенком, матерью, отцом, ближайшим другом. Обилие подобных ошибок характерно в первую очередь для молодежи, внутреннего мир которой еще недостаточно подготовлен к пониманию людей. Поэтому нужна большая подготовительная, разъяснительно-воспитательная работа, касающаяся проблем человеческих взаимоотношений, так как брачные отношения несут в себе все недостатки и ошибки прошлого воспитания, дурные привычки и склонности.

Иногда осведомленность о слабостях и недостатках друг друга в какой-то мере является достаточно опасной, если ею неосторожно пользоваться, злоупотреблять, пытаясь унижить честь и достоинство брачного партнера. По-видимому, это самое уязвимое звено в супружеских отношениях, именно на этой почве возникают взаимная неприязнь, раздражение, отчуждение друг от друга.

Таким образом, есть все основания полагать, что неустойчивость молодых брачных союзов очень часто кроется в области первоначального вхождения в психологический мир друг друга. К сожалению, искусство налаживания человеческих взаимоотношений еще не приобрело права гражданства в современной психологической науке. Поэтому о нем в брачно-семейных консультациях и в лекционной пропаганде сами специалисты по проблемам брака и семьи могут сказать весьма немногое.

Итак, психолог, работающий в семейно-брачной консультации, должен стать достаточно хорошим специалистом по части психологического диагноза конкретных трудностей во взаимоотношениях между супругами, между родителями и их детьми. Они должны по собранным данным воссоздать картину развития отношений между членами данной семьи и,

более того, найти способы, приемы, методы "лечения", воздействия, перестройки сложившейся системы отношений.

Одна из задач психологии брачно-семейных отношений, по-видимому, будет состоять в перестройке личности и устранении вредных отрицательных психологических факторов, а также в том, "...чтобы помочь личности самостоятельно разрешить сложную для нее ситуацию, чтобы облегчить достижение эмоциональной зрелости, которая сделает возможным самостоятельное принятие решений и ответственность за их реализацию".

Психологическая помощь семье будет состоять в том, чтобы изменить целый ряд сложившихся, закрепленных в сознании установок одного или обоих брачных партнеров, и внушить целый ряд новых способов реагирования как на жизненные ситуации, так и на другого партнера по брачному союзу. Супругам часто нужно помочь осознать природу и сущность конфликтных ситуаций, подсказать возможные способы и приемы их благоприятного разрешения. Конечно, есть множество реальных жизненных проблем, которые практически неразрешимы. В подобном случае задача будет состоять в том, чтобы по-новому их психологически воспринять, смягчив их неприятные стороны.

УДК 343.1

ПОЛЬОВИЙ П. Ю.

ПРИНЦИПИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Регулюючи виконання кримінального покарання, КВК гарантує засудженим дотримання при здійсненні процесу виконання покарання міжнародно визнаних прав людини, що інкорпоровані в Конституцію України. Зокрема, у Конституції України знайшло своє відображення поняття людської гідності, що є основним у концепції прав людини: "Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність поведінню чи покаранню" [1].

Стосовно до засуджених це означає, що в основі втілення принципу поважання прав людини знаходяться правові гарантії захисту їхньої гідності. "Як форма прояву соціальної і моральної свободи поняття гідність включає в себе право людини на повагу, визнання її прав і одночасно передбачає усвідомлення нею свого обов'язку і відповідальності перед суспільством" [2]. Засуджені мають право на ввічливе поведіння з боку адміністрації і персоналу виховних і виправних колоній. Про це, зокрема, сказано в статті 10 Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права: "Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поведіння і поважання гідності, властивої людській особі".

Одною з практичних задач психології семейно-брачних отношений является повышение степени психологической совместимости молодежи путем развития в ней черт, качеств и свойств альтруизма, эмпатии, терпимости, демократизма, умения поступиться своими интересами.

Для целей практики работ семейно-брачных консультаций, психотерапевтических и сексологических кабинетов, для лечения различных видов неврозов и психозов особое значение приобретает создание методики диагноза семейных взаимоотношений, а также прогноза развития этих отношений.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гридковець Л.М. Світ подружнього життя. – К., 2004. – 178 с.
2. Кравець В.П., Психологія сімейного життя: навчальний посібник для студентів педвузів, що здобувають спеціальність "Практична психологія" // "Тернопіль", 1995 р., – с. 309.
3. Семіченко В.Л., Психологія об'єднання //К.:Магістр-S, 1997 – 152 с.
4. Сикари А. О браке. // "Христианская Россия", Милан-Москва, 1993 – 142 с.
5. Херсонский Б.Г., Дворяк С.В. Психология и профилактика семейных конфликтов// К.: "Здоровье", 1991 – 176 с.

Гідність засудженого виражається у визнанні його суб'єктом діяльності, наділений відповідним правовим статусом. При цьому права людини відрізняються від основних прав засуджених своєю фундаментальністю, вони мають зверхність над правами засудженого.

Узаконення прав людини, їхня легалізація в національному законодавстві, припускає деяке обмеження повноважень у першу чергу правоохоронних органів, що виступають знаряддям насильства держави. Зокрема, відображаючи зв'язок, взаємини людини з державою, права людини в діяльності кримінально-виконавчої системи, при застосуванні примусових заходів повинні гарантувати суб'єкту відбування покарання захист від принижень і нелюдського ставлення до нього з боку держави, як своєрідний щит забезпечувати засудженим почуття безпеки в протистоянні з адміністрацією виправних колоній.

При виконанні покарання поважання прав людини самим безпосереднім чином зв'язано з можливістю засудженого відстоювати свої права, звертаючись з пропозиціями, заявами і скаргами в суд, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини,

у відповідні міжнародні судові установи, чи ж у відповідні органи міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна, що передбачено статтею 55 Конституції України.

Права людини в діяльності виправних колоній виявляються в активному обов'язку адміністрації їх дотримуватись стосовно кожного із засуджених. У зв'язку з цим в діяльності адміністрації колоній дозволено тільки те, що буде передбачено кримінально-виконавчим законодавством, а засуджені, відбуваючи покарання зможуть усе те, що не заборонено за законом. Однак, при цьому більшість матеріальних прав людини, усе-таки може бути обмежено законом чи вироком суду. Цей висновок можна зробити, вивчивши зміст Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, де сказано, що "обмеження не можуть застосовуватися тільки у відношенні права кожної людини на те, що вона не може бути піддана катуванням, нелюдському або принижуючому її гідність поводженню чи покаранню, а також триматися в рабстві чи підневільному стані. Всі інші права можна обмежувати у випадку, якщо їхнє здійснення суперечить правам і свободам інших людей або іншим охоронюваним інтересам (наприклад, національній чи громадській безпеці, економічному добробуту країни, здійсненню правосуддя)" [3]. Треба сказати, що дане положення також висвітлене в частині 3 статті 63 Конституції України, де сказано: "Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду". У свою чергу ця конституційна норма відповідає гарантіям забезпечення належного механізму захисту прав людини, закріплених у Стандартних мінімальних правилах Організації Об'єднаних Націй у відношенні заходів, не зв'язаних з тюремним ув'язненням (Токійських правилах), а також вимогам ставлення до засуджених, що нашли відображення в Основних принципах поводження з ув'язненими, затверджених Резолюцією 45-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р., де, зокрема, принцип поважання прав людини сформульований у такий спосіб: "За винятком тих обмежень, необхідність яких обумовлена фактом ув'язнення у тюрму, всі ув'язнені користуються правами людини і фундаментальними свободами, викладеними в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про цивільні, соціальні і культурні права, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права і Факультативному протоколі до них (Резолюція 2200 А /XXI/ Генеральної Асамблеї, Додаток), а також іншими правами, викладеними в інших пактах Організації Об'єднаних Націй".

Таким чином, національне кримінально-виконавче законодавство відображає міжнародні стандарти виконання покарань і поводження з засудже-

ними. Згідно з КВК, держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку.

Засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України та цим Кодексом і встановлених вироком суду.

Наступним принципом виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі є принцип гуманізму.

Він відображений у статті 5 Загальної декларації прав людини формулою заборони: "Ніхто не повинний піддаватися катуванням чи жорстокому, нелюдському або ж принижуючому його гідність поводженню і покаранню". Даний принцип декларується у статті 5 чинного КВК України.

"Гуманізм при здійсненні правообмежень, властивих покаранням, виявляється у ставленні адміністрації виправних установ до засуджених. Саме з цих розумінь кримінально - виконавче право повинне виходити з того, що гуманізм при виконанні покарання насамперед означає людське ставлення держави, суспільства до злочинця, який зазнає кримінальної репресії" [4].

Принцип гуманізму у відношенні засуджених, що відбувають покарання, ґрунтується на положенні статті 3 Конституції України, яка декларує, що в Україні людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. "Свою інфраструктуру принцип гуманізму одержує в першу чергу в нормах кримінально-виконавчого законодавства, що визначають правове положення засуджених. Норми кримінально-виконавчого законодавства покликані інкорпорувати уявлення про гуманізм як про людинолюбство, милосердя, любов до ближнього в правову систему, у діяльність виправних і виховних колоній. У результаті такої інкорпорації розуміння гуманізму виконання покарання, не позбавленого людського ставлення до засудженого, здобуває вищу юридичну чинність, спираючись на авторитет закону. Утілення принципу гуманізму як вимоги застосовувати покарання на основі поваги до людської гідності засуджених сприяє пропагуванню серед населення відповідних поглядів на покарання і методи впливу на засуджених. У зв'язку з цим видаються сумнівними твердження, що страждання – моральні, фізичні, будь-які – цілком необхідні для виправлення злочинців, набуття ними зовсім іншого духовного рівня" [5].

Важливим принципом виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі є принцип справедливості.

Справедливість споконвічно є носієм соціально-етичного, філософського змісту.

Справедливість знаходить своє переломлення в різних урегульованих правом сферах, у тому числі й у правоохоронній діяльності, у застосовуваних до засуджених заходах покарання, де справедливість здобуває якості правової категорії.

Існує загальна, універсальна, класична формула справедливості – "кожному своє", яку висунув ще Платон і яка має неминуще значення для всіх часів і народів, незважаючи на різний зміст, вкладений у неї.

Принцип законності є керівною вимогою в діяльності всіх державних органів і установ. Діяльність виправних колоній є одним із видів державної діяльності.

Отже, принцип законності поширюється і на діяльність виправних колоній. Законність як принцип кримінально-виконавчого законодавства і як принцип діяльності виправних колоній відображений у пункті 14 статті 92 Конституції України, де сказано, що винятково законами України визначається діяльність органів і установ виконання покарань. Отже, тільки закон – акт Верховної Ради як єдиного органа законодавчої влади є джерелом нормативного регулювання діяльності органів і установ виконання покарань. Їх діяльність, порядок виконання і відбування покарань регулюються в першу чергу законом. Оскільки виконання покарань являє собою урегульовану законом діяльність адміністрації органів і установ виконання покарань, то з цього випливає, що діяльність з виконання покарань вимагає суворого дотримання законодавства адміністрацією виправних установ.

Законність у кримінально-виконавчій діяльності відображається в здійсненій меті виконання покарання і її засобах, що роблять діяльність виправних і виховних колоній результативною, доцільною, коли кримінально-виконавча система працює налагоджено, відрегульовано; правообмеження, властиві покаранням, здійснюються цілком і без яких-небудь затримок і відхилень. Законність виступає способом налагодження, упорядкування діяльності установ виконання покарань. Реалізація вимог справедливості і законності в діяльності адміністрації виправних і виховних колоній і в поведінці засуджених приводить до певного упорядкованого стану кримінально-виконавчої діяльності, що характеризується як режим справедливості і законності.

Підтримка режиму законності має виняткове значення при реалізації правообмежень, властивих покаранням і необхідна як для вирішення завдань кримінально-виконавчого законодавства, так і для охорони прав і інтересів засуджених. Відступ від закону в діяльності адміністрації колоній призводить до порушення прав і законних інтересів засуджених. Кримінально-виконавче законодавство повинне не тільки проголосити права засуджених, але і гарантувати дотримання їхнього правового статусу шляхом

покладання на адміністрацію виправних установ обов'язку із забезпеченню законних прав і інтересів засуджених.

Принцип невідворотності виконання покарання виявляється в тім, що, незважаючи на поведінку засуджених, вони зобов'язані відбутися відповідну частину правообмежень, що входять у зміст покарання, перш ніж можна буде порушувати питання про зміну умов відбування покарань. Принцип невідворотності виконання-відбування покарання є конкретизацією принципів законності, справедливості і гуманізму. Саме з позицій співвідношення принципу справедливості і принципу невідворотності відбування покарання СІ. Зельдов прийшов до висновку, що "найбільш повне проведення в життя принципів соціальної справедливості в процесі реалізації кримінальної відповідальності припускає як справедливе призначення покарання, так і забезпечення невідворотності відбування призначеного покарання, оптимізацію співвідношення (і в законодавстві і на практиці) між призначенням покарання і підставами застосування різних видів звільнення від його реального відбування" [6].

Виконання покарання у різних його видах є завершальною стадією процесу притягнення до відповідальності. Воно покликане забезпечити практичну реалізацію принципу невідворотності юридичної відповідальності. "Коли відповідальність за скоєне правопорушення не настає, це завдає значної шкоди авторитету закону, підриває ідею законності у свідомості громадян та посадових осіб, що сприяє скоєнню нових правопорушень, оскільки їх провокує думка про можливість уникнути від юридичної відповідальності. Успішна реалізація принципу невідворотності юридичної відповідальності за вчинений злочин неможлива без належного виконання покарання як заключного етапу боротьби зі злочинністю" [7].

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30, ст. 28
2. Філософський словник. – К.: Головна ред. УРЕ, 1973. – с. 82.
3. Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам-Київ: Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1996. – с. 212–214
4. Уткин В.А. Курс лекцій по УИП. Общая часть. – Томск: Томск. госуд. ун-т, 1995. – с. 63
5. Антонян Ю. Преступление и покаяние // Общественные науки и современность. – 1991. – № 6. – С.52.
6. Зельдов С.И. О неотвратимости отбывания наказания, назначенного за корыстные преступления // Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения: Межвуз. сб. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – С. 153.
7. Малаш Т.А. Принцип неотвратимости юридической ответственности. – Автореф. дис. канд. юрид. наук. – М., 1996. – С. 16.

УДК 159.942:159.922.736.4

СЕМЕНОВА Ю.С. – ст. викладач

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ПСИХОТРАВМОВАНОГО ПІДЛІТКА

Внутрішній світ людини умовно можна поділити на три складники: розум – емоції – тілесні відчуття; у підлітка він знаходиться в процесі формування та розвитку, а також, власного вивчення. Зрозуміло, що прояв емоцій в цьому процесі не зводиться до внутрішнього переживання або фізіологічних порушень. Емоції виконують функцію регулювання активності суб'єкта шляхом відображення значимості зовнішніх та внутрішніх ситуацій для здійснення його життєдіяльності. Емоція, це реакція всієї особистості (включаючи організм) на ті ситуації, до яких людина не в силах адаптуватися, і в цьому випадку вона має переважно функціональне значення [6,65].

У відношенні емоційних станів виокремлюється їх інтегративна і пристосовницька роль, регулювання активності суб'єкта шляхом відображення значимості зовнішніх та внутрішніх ситуацій для існування його життєдіяльності, організуюча, синтезуюча і, напрооти, дезорганізуюча функція емоцій [5,151]. Емоційна збудливість, емоційна реактивність – виражають сильні або слабкі типові особливості темпераменту особистості, прояви яких стають більш помітними при дії психотравмуючих факторів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В дослідженнях Л.І. Божович, А.Ю. Козиревої, І.С. Кона, К.С. Лебединської, А.Е. Лічко, Х. Ремшмідта Н.Н. Толстих, та інших виділяються наступні характеристики емоційної сфери підлітка: 1. Неврівноваженість; 2. Різка зміна настрою (перехід від екстазу до депресії і навпаки); 3. Підвищена внутрішня чутливість до оцінки оточуючих; 4. Особлива вразливість; 5. Переслідування синдрому дисморфоманії; 6. Підвищена конфліктність; 7. Емоційна збудливість; 8. Реактивність [5, 163]. Нажаль, тема проявів емоційної сфери психотравмованого підлітка розкрита в психологічній літературі недостатньо.

Мета дослідження: З'ясування психологічних особливостей проявів емоційної сфери психотравмованих підлітків.

Завдання дослідження:

1. Навчання підлітків розпізнаванню емоцій, власних та оточуючих;
2. Визначення свого власного емоційного стану за допомогою масок- емоцій;
3. З'ясування емоційного стану групи (класу) очима психотравмованого підлітка.
4. Виявлення емоційного стану батьків під час консультування за допомогою модифікації методики Фітєкіна Н.П.

Дослідження проводилось з 2002 по 2006 рік на базі Міжнародної школи "Меридіан" Подільського району м. Київ.

В програмі даного дослідження приймали участь 100 молодших підлітків (11–13 років), 80 старших (14–15 років).

Для досягнення поставленої мети мною були використані наступні методики:

1. Самооцінка емоційних станів за допомогою методики "Градусник"

Методика розроблена Н.П. Фітєкіним і призначена для виявлення емоційних станів "тут та зараз". Вона може використовуватися під час учбових занять і трудової діяльності. Перевагою методики є швидка фіксація станів в їх динаміці.

2. Методика "Візуально – асоціативна самооцінка емоційних станів" Методика розроблена Н.П. Фітєкіним і призначена для експрес-діагностики ряду емоційних станів на основі обирання еталонних масок, які відповідають на думку піддослідного, його стану в даний момент. Мною було запропоноване нововведення застосування методики при використанні спільних фото в класі. Підлітки тим самим визначали, які емоції частіше проявляють їх однолітки і якими їх бачать однолітки. Це нововведення було запропоноване і батькам психотравмованих підлітків.

3. Малювальна – символічна самооцінка емоційних станів. Методика запропонована Н.П. Фітєкіним. Її характерною рисою є висока зацікавленість і самостійність піддослідних при конструюванні експресивного образу який переживається піддослідними, одного з наступних станів: захоплення, радість, спокійно-врівноваженого, байдужість, сум та роздратованого. Для полегшення цієї задачі піддослідним дається бланк з шифром вказаних емоційних станів, на яких положення бровей, очей, носа, рота, шиї та рук різне для вказаних вище п'яти станів. (Мною була використана модифікація цієї методики запропонована А.В. Мікляєвою) [4,79].

4. Шкала оцінки значимості емоцій.

Методика запропонована Додоновим Б.І. Яка дала можливість з'ясувати, які емоції та емоційні стани дають можливість відчувати задоволення. Проводиться за допомогою ранжування.

Основний матеріал дослідження і обґрунтування отриманих результатів.

Як показують наші дослідження, у підлітка вже не виникає проблем з розпізнаванням емоцій за виразом обличчя оточуючих людей, і вже набагато часті-

ше (у порівнянні з молодшими школярами) власних. Проте контроль за емоціями має вибірковий, інсайтний характер. Неусвідомлені реакції в організмі підлітка протікають швидше ніж у дорослої людини, і складніше піддаються контролю та регуляції.

1. Для психотравмованого підлітка невласлива *емоційна децентрація*. У нього вона з'являється набагато пізніше або має неконструктивний характер. Він демонструє її вдале придбання лише розуміючи емоції лідера в класі або значимого дорослого від якого в чомусь є залежним. На відміну від психотравмованого підлітка, підліток, який не зазнав психотравми, починає нову (міжособистісну) стадію емоційного розвитку, яка характеризується появою здібності до емоційної децентрації. Психотравмований підліток дуже складно визначає свої (позитивні) та чужі емоції та емоційні стани і практично не може їх описати.

2. Для психотравмованого підлітка неможливим стає оволодіння *емоційним спілкуванням* – спілкування за допомогою так званих виразних рухів, тобто рухів, які відповідають певному емоційному стану: поз, міміки, інтонацій голосу, дотиків, притискань до грудей, відштовхування і т.д. Відтворення при вивченні емоцій і емоційних станів у "Театрі емоцій" для нього складне завдання, але він береться він за програвання складних психологічних станів. Для психотравмованої дитини ця ознака іноді може мати прояви в ритуальних рухах або в невротичних тиках. Підліток який знаходиться під впливом негативних емоцій може уникати спілкування з оточуючими, проявляти замкненість (поведінка заляканої або сором'язливої дитини), або втечу від відвертості – надівання на себе маски. Може демонструвати формальність контактів під виглядом зацікавленості у спілкуванні, розігрування демонстративної ролі (дитяче ігрове спілкування), або втечу від конфліктів і прагнення усіяко їх долати, гіпертрофований конформізм (поведінка "гарної" дитини).

3. Розбіжність між образами *емоційного сприймання*. Емоції приписані як власні досить сильно розходяться з емоціями приписаними однолітками у відношенню до респондента. Тобто психотравмований підліток не сприймає свою міміку адекватно ситуації, а тим самим і не може чітко описати свої переживання та почуття.

4. Пояснення вклесних емоцій в "класному фотоальбомі" дали підстави для таких висновків: у психотравмованого підлітка фрази будуються з пасивною Я- функцією: "він мене не долюблює", "вона завжди на мене вороже дивиться", "всі не проявляють зацікавленості до моїх проблем", "часто вони відвертаються від мене, коли я намагаюся до них приєднатися при розмові". Особливо важливим буде те, яку роль в цьому монолозі займають батьки і вчителі. Таке *емоційне відкидання* ("арктичний холод") стає особливо небезпечним для акцентуацій шизоїдного типу. В подібній ситуації дорослому необхідно оволодіти

способами активного вислуховування і відбиття почуттів дитини. Вчителеві бажано стати другом для такого підлітка.

5. Яскраво проявляється *песимістична модель сприйняття емоцій*, яка не помічається. Негативне сприйняття як постійне, глобальне та закономірне, що відбувається за звинуваченнями, які закріплюють провину (тобто по причині невміння, нетямущості, безсилля тощо) підлітка; позитивне сприймається як тимчасове, випадкове, яке відбулося по причині незаслуженого везіння. "Мене всі ненавидять", "Я ображений на всіх", "В мене немає жодного друга в класі". А якщо є такий то підліток цього не цінить або просто боїться до нього підійти і потоваришувати, в зв'язку з заниженою самооцінкою.

6. Емоції, поступки, мотиви іншої людини не розуміються, не розглядаються при прийнятті рішення (*відсутність емпатії*).

7. Часто відсутнє уявлення про причини свого емоційного стану. "Я таким часто буваю, але не знаю чому", "Я такий? Це не моє обличчя?"

8. У психотравмованих підлітків спрацьовує все життя віршований вислів: "Все я делаю для мамы: для нее играю гаммы, для нее учу стихи..." У психотравмованої особистості це проявляється у характеристичі *ретрофлексії*. На мовному рівні, це часто супроводжується самозвинуваченням. Особливо властиво для відмінників.

9. *Емоційно-ціннісні відносини*. На перше місце постало – радісне хвилювання, нетерпіння при придбанні нових речей, предметів колекціонування, задоволення від думки, що скоро їх стане ще більше; Друга емоційна цінність – Задоволення, гордість, якщо можеш довести свою цінність або перевагу над суперником, коли тобою щиро захоплюються;

Третя цінність – веселість, безтурботність, хороше фізичне самопочуття, насолода смачною їжею, відпочинком, ненапруженою обстановкою, безпекою і спокійним життям.

10. *Емоційні константи* (лат. constans (constans) – незмінний). Пов'язані, на нашу думку, безпосередньо з особистою теорією емоцій (Thomson, 1991). Особиста теорія емоцій психотравмованого підлітка включає такі емоції та емоційні стани: сум, страх, розпач, невпевненість, образа, досада, злість, горе, провина. Всі вищеперераховані прояви емоційної сфери психотравмованої особистості, особливо певний набір емоцій (особиста теорія емоцій) стають помітними при консультуванні батьків. Жодна психотравмована дитина не володіє в підлітковому віці власним набором емоційних проявів, всі вони запозичені у найближчих дорослих.

Отже, розпізнавання емоцій у підлітковому віці стає особистісним надбанням. Розуміння наслідків прояву емоцій спроможне мотивувати дитину до оволодіння навичками саморегуляції, які формують базову основу переходу від *дитячої емоційності*, яка розгля-

дається як психофізіологічна складова дитячого віку, до *емоційної регуляції*, яка стане запорукою зменшення впливу психотравм в підлітковому віці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вилюнас В. Психология эмоций.– СПб.: Питер, 2006.– 496 с.: ил.– (Серия “Хрестоматия по психологии”).
2. Гринберг Дж Управление стрессом .– 7-е изд.–СПб.: Питер, 2004.–496с.: ил.–(Серия “Мастерская психологии”)
3. Изард К. Психология эмоций.–СПб.:Питер, 2006.– 464 с.: ил.– (Серия “Мастера психологии”).

4. Микляева А.В. Я – подросток. Программа уроков психологии.–СПб.:Издательство “Речь”, 2006.– 336 с.: ил.

5. Панов В.И. Психодиагностика образовательных систем: теория и практика.– СПб.: Питер, 2007. – 352 с: ил.– (Серия “Практическая психология”).

6. Психология подростка: учебник/под редакцией члена – корреспондента РАО А.А.Реана.–СПб.: ПРАЙМ-ЕВРО-НАК,2006.– 480 с.– (Психология-лучшее).

7. Психотерапия детей и подростков. 2-е изд./ Под ред. Ф. Кендалла.– СПб.: Питер, 2002.–432с.: ил.– (Серия “Золотой фонд психотерапии”).

УДК 159.9:316.6

СИДОРЕНКО О.

Наук. керівник КУЛЬБІДА Н.М. – к.психол.н.

ПСИХОЛОГ СЬОГОДНІ: ШТРИХИ ДО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ

Сучасний етап розвитку українського суспільства, що переживає кардинальні зміни в усіх сферах буття, процес розбудови молоді демократичної держави формують соціальний запит на професію психолога. У зв'язку з цим, доцільним стає формування особистісно зрілого і професійно компетентного фахівця в галузі практичної психології. Тому професія психолога в умовах сьогодення все більш набуває своєї актуальності.

Плеядою науковців виділяються різні характеристики психолога – професіонала. Але серед них необхідно визначити ті, які є, на нашу думку, головними і невід'ємними. Так, психологічна грамотність – це професійно важлива пізнавальна та інтелектуальна риса особистості психолога, яка являє собою оволодіння психологічними знаннями, вміннями, символами, правилами і нормативами в сфері спілкування, поведінки, психологічної діяльності і т.д. Вона виявляється в ерудиції, кругозорі, поінформованості з приводу різноманітних явищ психіки як з погляду наукового знання, так і з погляду життєвого досвіду.

Для практичних психологів важливими є знання про потенціал мовленнєвих можливостей, зокрема, про особливості висловлювання як головного знаряддя мовленнєвого впливу психолога на клієнта. Мовлення психолога повинно бути чітким, логічно послідовним, зрозумілим і доступним для людей певного віку. Психолог повинен вміти використовувати інтонаційні і виразні засоби рідної мови. У мовленні не повинно міститись складних наукових термінів, що не зрозумілі людині, з якою працює психолог.

Позиція кваліфікованого психолога заснована на професійній рефлексії [1]. Рефлексія є відстеженням цілей, процесу та результатів своєї діяльності з метою формування власної професійної психологічної свідомості. Здатний до рефлексії психолог розуміє межу своєї компетенції, а тому відкритий для засвоєння

нового досвіду, готовий до тісної плідної співпраці з іншими колегами [2].

До кола необхідних особистісних властивостей практичного психолога доцільно зарахувати здатність до емпатії (співпереживання), уміння зрозуміти внутрішній стан клієнта. Але не менш важливим є й уміння зберігати певну дистанцію. При недотриманні цього психогігієнічного правила у психолога може виникнути синдром комунікативного перенавантаження.

Серед професійно значимих характеристик психолога-професіонала науковці виділяють також творчу складову його діяльності. На нашу думку, саме творчий підхід до професії дає можливість фахівцю уявити власну професійну діяльність, в якій він буде спроможний вільно володіти інформацією, що отримує в процесі взаємодії з іншими людьми, у вигляді символів, образів, певних знань, навичок, і яка може бути використана поза межами предметної дійсності. Дії психолога-професіонала характеризуються вмінням відчувати в тексті клієнта значущі елементи, інтуїтивно передбачати, що саме вони означають; вмінням створювати нові структури з набору ключових ідей, образів, уявлень клієнта; вмінням контекстно добудувати висловлювання клієнта, вписуючи їх в його індивідуальний досвід; вмінням виводити проблему за межі, створені самим клієнтом у ході рефлексії своєї проблеми.

За даними літератури, у практиці психологічної діяльності фахівець стикається з широким колом феноменів, які взагалі виходять за межі загальнонаукової логіки. Психічна реальність, з якою має справу психолог, така, що основна сутність її визначається у непередбаченості. У зв'язку з цим, психолог у роботі повинен орієнтуватися на індивідуальну семантику та особистісні смисли (свої та клієнта). Тобто, важливою складовою професійної свідомості є також дивергентність (гнучкість) поведінки та інтуїтивність мислення.

Узагальнюючи широкий спектр підходів до професіограми психолога-професіонала в рамках об'єктної традиції вітчизняними вченими, відзначаємо полісемантизм у їх поглядах. Здійснений огляд наукової літератури показав, що об'єктний або функціональний підхід до визначення особистісних характеристик успішного психолога залишає поза увагою врахування "внутрішнього моменту" його діяльності, а саме те, що дозволяє фахівцю її здійснювати, ефективно виконувати свої функції. Саме тому вивчення особистості психолога як суб'єкта діяльності і є перспективою нашого подальшого дослідження.

УДК 159.9:316.614.5

ТРОФИМЕНКО С.

Научн. руководитель ГРИДКОВЕЦЬ Л.М. – к.психол.н.

СЕМЕЙНЫЕ КОНФЛИКТЫ

Конфликт – это весьма сложное социальное и психологическое явление, успешность изучения которого во многом зависит от качества исходных методологических и теоретических предпосылок, используемых методов.

Прежде всего, необходимо сузить широкое понимание конфликта и рассмотреть самые значимые формы его проявления, которые как раз и возникают при социальном взаимодействии.

Семья – древнейший институт человеческого взаимодействия, уникальное явление. Её уникальность состоит в том, что несколько человек самым тесным образом взаимодействуют в течении длительного времени, насчитывающего десятки лет, т.е. на большей части человеческой жизни. В такой системе интенсивного взаимодействия не могут не возникать споры, конфликты, стрессы, депрессии и кризисы.

В зависимости от субъектов взаимодействия, семейные конфликты подразделяются на конфликты между: супругами; родителями и детьми; супругами и родителями каждого из супругов; бабушками (дедушками) и внуками.

Ключевую роль в семейных отношениях играют супружеские конфликты. Они чаще всего возникают из-за неудовлетворения потребностей супругов. Исходя из этого, выделяют *основные причины супружеских конфликтов*:

- психосексуальная несовместимость супругов;
- неудовлетворение потребности в значимости своего "Я", неуважение чувства достоинства со стороны партнёра;
- неудовлетворение потребности в положительных эмоциях: отсутствие ласки, заботы, внимания и понимания;
- пристрастие одного из супругов к чрезмерному употреблению каких-либо потребностей (алкоголь, наркотики, финансовые расходы только на себя и т.д.)

ЛІТЕРАТУРА

1. Чепелева Н.В. Личностная подготовка психолога в условиях вуза. Психолого-педагогические основы личностно-ориентированного образования в МДЦ "Артек". Сб. науч. трудов. – Ялта: Артек, ГИА, 2001. – С. 34–41.
2. Абрамова Г.С. Практическая психология. – М.: Издательский центр "Академия", 1997. – 216 с.
3. Сапогова Е.Е. Профессиональное психологическое сознание: рефлексия вслух // Журнал практического психолога. – 1997. – № 6. – С. 3–12.
4. Повякель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6. – С. 3–6.

- различие потребностей по проведению досуга, увлечениях;

- неудовлетворение потребности во взаимопомощи и взаимопонимании по вопросам ведения домашнего хозяйства, воспитания детей, в отношении родителей и т.д.

Кроме того, выделяют факторы, влияющие на конфликтность супружеских отношений. К ним относят *кризисные периоды в развитии семьи* [1].

Первый год супружеской жизни характеризуется конфликтами адаптации друг к другу, когда два "Я" становятся одним "Мы". Происходит эволюция чувств, влюблённость исчезает, и супруги предстают друг перед другом такими, какими они есть. Известно, что в первый год жизни семьи, вероятность развода велика, до 30% общего числа браков (И. Дорно).

Второй *кризисный период* связан с появлением детей. Ещё неокрепшая система "Мы" подвергается серьёзному испытанию.

В этот период в основе конфликтов лежит следующее:

- ухудшаются возможности профессионального роста супругов;
- у супругов становится меньше возможностей для свободной реализации в лично-привлекательной деятельности (увлечения, хобби);
- усталость жены, связанная с уходом за ребёнком, может привести к временному снижению сексуальной активности;
- возможны столкновения взглядов супругов и их родителей по проблемам воспитания детей.

Третий кризисный период совпадает со средним супружеским возрастом, который характеризуется конфликтами однообразия. В результате повторения одних и тех же впечатлений у супругов наступает "насыщение" друг другом. Это состояние называют голодом чувств, когда наступает "сытость" от старых впечатлений и "голод" по новым образам и чувствам.

Четвёртый период конфликтности отношений супругов наступает после 18–24 лет совместной жизни. Его возникновение часто совпадает с приближением периода инволюции, возникновением чувства одиночества, связанного с уходом детей, усиливающейся эмоциональной зависимостью жены, её переживаниями по поводу возможного стремления мужа сексуально проявить себя на стороне, “пока не поздно”.

Значительное влияние на вероятность возникновения супружеских конфликтов оказывают внешние факторы: ухудшение материального положения многих семей; чрезмерная занятость одного из супругов (или обоих) на работе; невозможность нормального трудоустройства одного из супругов; длительное отсутствие своего жилья; отсутствие возможности устроить детей в детское учреждение и др.

Исследования психологов показывают, что в 80–85% семей есть конфликты. Оставшиеся 15–20% фиксируют наличие “ссор” по различным поводам.

Конфликтное поведение супругов может проявляться в скрытой и открытой формах. Показателями скрытого конфликта являются: демонстративное молчание; резкий жест или взгляд, говорящий о несогласии; подчеркнутая холодность в отношениях и т.д. Открытый конфликт проявляется чаще через: открытый разговор в подчеркнуто корректной форме; взаимные словесные оскорбления; демонстративные действия (битьё посуды, удар кулаком по столу, хлопанье дверью и т.д.).

Состояние полной семейной неудовлетворённости возникает в результате конфликтных ситуаций, в которых проявляется заметное расхождение между ожиданиями индивида по отношению к семье и её действительной жизнью. Накапливаясь от конфликта к конфликту, такая неудовлетворённость выражается в эмоциональных взрывах и истериках.

Семейная тревога чаще проявляется после крупного семейного конфликта. Признаками тревоги являются сомнения, опасения, касающиеся прежде всего действий других членов семьи.

Разработано много рекомендаций по нормализации супружеских взаимоотношений, предупреждению перерастания спорных ситуаций в конфликты:

- Уважай себя, а тем более другого. Помни, что он (она) самый близкий для тебя человек, отец (мать) твоих детей.

- Старайся не копить ошибки, обиды и грехи, а сразу реагируй на них.

- Исключи сексуальные упрёки, так как они не забываются.

- Относись к увлечениям супруга с интересом и уважением.

- Больше доверяй и своди ревность к минимуму.

- Не делай замечаний другому в присутствии детей, знакомых, гостей и т.д.

Но всё-таки, конструктивность разрешения супружеских конфликтов, как никаких других, зависит в первую очередь от умения супругов понимать, прощать и уступать.

- Одно из условий завершения конфликта любящих супругов – не добиваться победы! Победу за счёт поражения любимого человека трудно назвать достижением.

- Важно уважать другого, какая бы вина ни лежала бы на нём.

- Нужно быть способным спросить у самого себя (и главное, честно ответить себе), что же тебя на самом деле волнует.

- При аргументации своей позиции стараться не проявлять неуместные максимализм и категоричность.

- Лучше самим прийти к взаимопониманию и не втягивать в свои конфликты других – родителей, детей, друзей, соседей и знакомых. Только от самих супругов зависит благополучие семьи.

Подводя итоги можем сказать, что ключевую роль в семейных кризисных отношениях играют супружеские конфликты. Они возникают из-за неудовлетворения потребностей супругов. Наиболее конфликтными являются кризисные периоды в развитии семьи. Семейные конфликты имеют психотравмирующие последствия, состояние полной семейной неудовлетворённости, “семейной тревоги”, нервно-психическое напряжение, состояние вины. Специалистами выработаны рекомендации по регулированию супружески конфликтов, при соблюдении которых, можно предотвратить переход мелкой ссоры в семейный конфликт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гридковець Л.М. Світ подружнього життя. – К., 2004, – 180 с.

Малкина-Пых И.Г. Семейная психотерапия.– С-П.: “Сова”, М.:ЭКСМО, 2005.І 923 с.

УДК 159.922:159.922.736.3

ФЕДОРОВА Т.

Наук.керівник ГРИДКОВЕЦЬ Л.М. – к.психол.н.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВЛЕНЬОВОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ РАНЬОГО ВІКУ

Кожна дитина має свої особливі генетичні засади та власний простір для спілкування. У різний спосіб вибудовуються стосунки в сім'ї і налаштовується розвиток мовлення у дитини. Сьогодні більшість батьків

розуміють важливість раннього всебічного розвитку дитини, а особливо її мови та мовлення. У малюка від народження налаштовується система реагування на певні звуки, які пов'язуються з назвою чи дією. Науко-

вцями досліджено, що діти віком до одного року однаково позитивно реагують на зменшувально пестильні звуки, навіть за умов звернення до них іншою мовою, мовою – раніше не чутою.

Досвід власної психологічної практики з раннього розвитку дитини свідчить про відсутність комунікативного бар'єру у спілкуванні дітей, що ніколи не чули української мови, з носіями мови. При налагоджуванні комунікацій з іншомовним малюком, в першу чергу, важливими є звертання фахівця у лагідний спокійний спосіб, посмішка, прояв любові та бажання спілкуватися. Перша реакція дитини - подив та інтерес до чогось нового. Проте вже за декілька секунд відбувається підключення до "своєрідного приймача малюка", налаштованого вести діалог з викладачем і при цьому спокійно переключатись з іноземної мови на рідну. Під рідною мовою ми розуміємо ту мову, якою розмовляла матір під час вагітності. Дитину інколи бентежить те, як це інші не можуть так само як і вона швидко переключатись з однієї мови на іншу. Чому інколи дорослі нервують та відмовляються спілкуватися, тільки тому що не можуть відреагувати на певні звуки. Для неї це є природною здатністю, яка з часом притупляється. То ж згодом мовлення вибудовується у сталу систему налаштовану у руслі лінгвістичного напрямку, тобто в певному наборі звуків.

На момент коли дитина пододала один з найскладніших етапів свого життя і піднялася на ноги, в її розвитку розпочинається нова стадія – стадія активного мовлення – з перших місяців другого року життя, і розпочинається вона етапом автономного мовлення. Дитина спочатку засвоює аморфні слова-корені, виділяючи їх з розмов дорослих. Таким однокореневим словом півторарічний малюк позначає цілий ряд предметів ("де" може означати "дерево", "дівчинку"; "па" – "впав", "лопатка", "палиця"). Суттєвою ознакою цього періоду розвитку мовлення є відсутність узагальнень. Дитина розуміє значення слів "стілець", "стіл", "шафа", проте не знає, що означає слово "меблі". Період автономного мовлення закінчується приблизно у півторарічному віці (а в окремих випадках це може відбутися на декілька місяців пізніше). На його зміну приходить так зване "телеграфне" мовлення, яке на початку виглядає як використання дитиною однослівних сполучень, що висвітлюють смисл цілого речення. Набір слів досить індивідуальний і визначається набором предметів з оточення малюка. Як правило у віці до півтора року (інколи і пізніше) активний словник дитини не змінюється. Цей період відведено природою для накопичення і розширення пасивного словника – набору слів, які дитина розуміє, на які адекватно реагує, але які ще не вимовляє. Штучне прискорення активного говоріння, намагання продемонструвати іншим мовленнєві здобутки малюка, багаторазове повторювання з ним одного й того ж, використання погроз, покарань та залякувань можуть негативно позначитися на мовленнєвому розвитку дитини, вик-

ликати негативізм поведінки, призвести до невротичних проявів. Чітка вимова, доступне за змістом та структурою речення, доброзичлива тональність звернень дорослого сприятимуть його активному вдосконаленню.

Виникнення "дитячих" слів є процесом закономірним. Дитина ще не здатна вимовити слово так, як воно звучить в устах дорослого. Причина тому – недостатня розвиненість м'язів артикуляційного апарату, що призводить до спотворення, заміни, пропусків звуків. Дитячий варіант слова викликає розчулення, здивування, захоплення дорослих. Щоб подовжити свій емоційний стан чи викликати подібний у знайомих, родичів, батьки часто самі починають вживати ті слова у своєму мовленні. Таким чином, у дитини з'являється спотворений зразок для наслідування і не виникає потреби в удосконаленні мовних навичок.

Чітка вимова, доступне за змістом та структурою речення, доброзичлива тональність звернень дорослого сприятимуть активному просуванню малюка шляхом мовленнєвого розвитку. Цьому ж сприятиме розширення дорослими життєвого простору малюка, який він має можливість освоювати. При цьому необхідно забезпечити йому доступність поля обстеження, надати право ознайомлюватися з ним всебічно, запитувати про цікаві об'єкти та одержувати чітку відповідь.

Відсутність спонукальних механізмів до вдосконалення мовлення у дитини може призвести до розвитку в неї голосової інфантильності. Оскільки батьки зчитуючи жести, звукокомплекси, міміку дитини та миттєво задовольняючи її бажання, позбавляють її потреби у розвитку мовленнєвих навичок. Як наслідок цього, у малюка розвивається відчуття емоційного дискомфорту, відчуття безпорадності (плаксивість, пригнічення, роздратування) при спілкуванні з іншими людьми, оскільки останні не володіють системою зчитування її індивідуальної знакової інформації.

Надзвичайно важливо зберегти у малюка довірливе ставлення до дорослого оточення, але водночас означити демаркаційну лінію між поняттям "свій", "чужий", особливостями поведінки з представником кожною з цих категорій. Працівник центру раннього розвитку дітей має чітко визначити для себе якими мовами буде спілкуватися з малюком (зокрема, українською та англійською, французькою та російською та ін.). А відповідно пропонувати еталонні зразки висловлювань, звернень, доручень, запитань, пояснень тощо. Для малюка природно засвоїти, що чашка або тарілка має декілька назв. Дитина сприймає всі мови легко, адже вона налаштована на засвоєння і усвідомлення зовнішнього зв'язку між предметом, явищем і його знаком (словом). Вона осмислено реагує на вислови оточуючих, починає сприймати звуки мови відповідно до їх фонематичних знаків.

У даний період відбувається інтенсивний розвиток мовлення і сприймання іноземної мови. Проте,

при відсутності чіткої послідовності у розвивальному процесі, результат має протилежні показники. Подібне ми можемо спостерігати в родині, де батьки спілкуються з малюком різними мовами. Часто-густо така дитина не розмовляє навіть в 2,5 роки. А у батьків виникає природне хвилювання і нерозуміння причин. Насправді у малюка, який з усім знайомиться вперше і хоче знати все і зразу, просто починається плутанина. Він без допомоги дорослих не може чітко розділити певну структуру звуків за мовними категоріями та змістовим наповненням.

УДК 314.152.2

ШЕВЧЕНКО В.Л.

РОЛЬ СЕМЬИ В КОНТЕКСТЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Украина в составе России в течении XX века пережила четыре глобальных демографических кризиса – периода катастрофического снижения рождаемости при одновременной высокой смертности:

- Первая мировая война, Октябрьская революция и Гражданская война (1915-1922)
- Период коллективизации и массовых репрессий (1930-1936)
- Вторая мировая война
- 1990-е годы – развал СССР и радикальные экономические реформы [1].

По данным Всеукраинской переписи населения 2001 года численность населения Украины с 1990 по 2001 гг. упала на 3,5 млн., а на конец 2005 года этот показатель вырос до 5 млн. Рост населения в стране прекратился с 1993 года. Смертность сегодня превышает рождаемость в 1,8 раза.

В настоящее время, по подсчётам экспертов, для восстановления дореформенного уровня каждая женщина в стране должна иметь как минимум двоих детей, а в 40% семей должно быть по три ребёнка, что на практике невозможно обеспечить, а поэтому с каждым поколением число детей будет лишь уменьшаться. Полное восстановление демографических потерь невозможно. Кризис продолжается уже более 10 лет и, несмотря на отсутствие войн, и репрессий, рождаемость остаётся на крайне низком уровне.

Рождаемость на Украине не достигает уровня, необходимого для простого воспроизводства населения. Суммарный коэффициент рождаемости в 2005 году составил 1,2 тогда как для простого воспроизводства населения без прироста численности необходим суммарный коэффициент рождаемости 2,15–2,20.

Украина вступила в период массового преобладания малодетной семьи. Всё больше семей ориентируются на одного ребёнка с откладыванием его рождения. Постоянно растёт доля детей, родившихся вне зарегистрированного брака. В 1992 году она состав-

Тож проблема вивчення іноземних мов у ранньому віці є надзвичайно актуальною у сучасному полімовному середовищі. Проте, підходити до неї слід з наукових позицій з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків у розвитку психічних та психологічних процесів малюка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гридковець Л.М. Світ подружнього життя. – К., “Родинний дім”, 2004.
2. Малкина-Пых И.Г. Семейная терапия: справочник практического психолога.– М.: Эксмо, 2005.

ляла 12,1%, а в 2005 – уже 21,4% от общего числа новорожденных.

Украина находится на той стадии процесса старения, когда доля населения средних возрастов практически не меняется и старение происходит за счёт снижения доли детей.

Вызывает тревогу значительное отставание Украины от развитых европейских стран за показателем желаемой длительности жизни. За данными ВООЗ это отставание составляло 5,5 от стран Центральной и Восточной Европы и 10,9 – от стран ЕС. Излишняя преждевременная смертность (до 65 лет) составляет потерю почти 11 лет общей длительности жизни, что на 3 года больше, чем в странах Центральной и Восточной Европы, и на 6 лет – чем в странах ЕС. Разница в длительности жизни мужчин и женщин в Украине превышает 5–6 лет. Риск смерти для мужчины в возрасте 20–24 года превышает риск для женщины в 3,3 раза, а вероятность смерти в работоспособном возрасте для мужчин достигает 37 %.

Основными причинами потери здоровья, увеличение смертности и снижение желаемой длительности жизни есть низкий уровень и неблагоприятные условия жизнедеятельности значительной части населения, низкая эффективность существующей системы охраны здоровья, распространение вредных привычек и пренебрежения нормами здорового способа жизни.

Основными составляющими неотвратимых демографических потерь есть высокий уровень смертности детей возрастом до 1 года и мужчин в работоспособном возрасте. Этот показатель есть одним из наибольших в Европе.

Статистические данные фиксируют характерное для Украины значительное превышение численности женщин по сравнению с численностью мужчин, которое на конец 2005 года составляло 46% против 54%.

В 2004 году была принята "Концепция демографического развития на 2005-2015 годы". В документе констатируется неприглядная демографическая ситуация в Украине и сформулированы цели и задачи демографической политики. Однако с момента принятия концепции мало что изменилось, не считая государственных выплат при рождении ребёнка.

Международный опыт показывает, что уровень рождаемости не зависит от социальных выплат. Не существует ни одного примера успешного стимулирования рождаемости, приведшего к долгосрочному (более 5 лет) увеличению этого показателя.

Финансово-экономические меры ни в коем случае не являются вредными или бесполезными. Просто, они достигнут своей цели лишь в отношении очень узкой категории общества, вряд ли существенно изменив общую тенденцию, так как в основе последней лежат несколько другие причины и закономерности, которые сегодня всё так же остаются практически без внимания.

В Италии и Германии размер детских пособий гораздо выше, чем в Украине, но это абсолютно не влияет на повышение рождаемости. Один из основных двигателей в динамике рождаемости – так называемая потребность в детях, а это именно то, на что финансовые меры как раз и не смогут повлиять, поскольку они никак не отражаются на причинах кризиса.

В целом в Европе наиболее высокие показатели рождаемости демонстрируют по большей части как раз те государства, которые первыми вступили в стадию демографического перехода и сегодня являются примерами, так сказать, самого "прогрессивного" устройства семьи и организации социальной поддержки этого института – это в первую очередь скандинавские страны, а также Нидерланды, Франция, Ирландия, Великобритания. Все эти нации обеспечивают своё воспроизводство более чем на 80% – показатель ниже желаемого, но гораздо лучший, чем у остальных государств, и, главное, в последние 10-15 лет вполне стабильный или растущий. Эти страны во многом завершили переход к современному типу семейного и общественного устройства. Отличает их и высокая степень осознания важности защиты семьи, охрана репродуктивного здоровья, повышенное внимание к правам человека, проблемам защиты детей, равных прав родителей на воспитание ребёнка.

Человеческое общество, не испытывающее моральной потребности в детях и не имеющее в наличии элементарных возможностей воспитывать их в соответствии с наличествующими на данный момент понятиями о нормальной укладке существования, здоровое воспроизводство себя не обеспечит. Затяжной демографический кризис – это отражения нездорового состояния общества в нём пребывающего. Посему пути реального выхода из демографического кризиса лежат в несколько иной плоскости, нежели только финансовой.

Украина уже много лет находится в стадии демографического перехода, но к сожалению мы не видим

никаких существенных признаков позитивной динамики преодоления переходной стадии.

Государство должно понять, что семья как ячейка воспроизводства населения играет ведущую роль в демографическом развитии страны. От времени её формирования, от её стабильности, от числа детей в семье зависят темпы роста населения. Семья выступает как непосредственный объект демографической политики, ибо целенаправленное воздействие на демографические процессы возможно лишь через семью.

Для нормального воспроизводства населения важно, когда и в каких условиях формируется семья, в какой мере обеспечивается в ней возобновление поколений.

Одной из существенных причин не способствующей устойчивости семьи является вступление в брак молодых людей, ещё не достигших социальной зрелости, а часто не имеющих экономической самостоятельности, слабо подготовленных к браку.

Не менее важной причиной меньшей устойчивости ранних браков являются добрачные половые связи. Неграмотность в вопросах половой жизни приводит к заключению нежелательного либо преждевременного брака, часто уже после рождения ребёнка. Это, несомненно, отрицательно сказывается на воспроизводстве населения. Анализ показывает, что преждевременные браки менее устойчивы, а распад их приводит к образованию неполной семьи, часто не имеющей перспектив дальнейшего роста. Нежелательно, естественно, и рождение ребёнка вне брака. В абсолютном выражении доля внебрачных рождений в стране довольно значительная величина. Внебрачные рождения препятствуют вступлению в брак матери и созданию нормальной семьи.

Негативные последствия развода с демографической точки зрения очевидны. Потенциальная неустойчивость брака, следствие которой, в конечном счёте, является его распад, во многих случаях заставляет супругов воздерживаться от деторождения или ограничивать число детей в семье. Даже если в новом браке есть дети, общее их число, как правило, меньше чем в нормально развивающихся семьях. Далеко не всем разведённым женщинам с детьми удаётся вступить в новый брак. Вряд ли можно сомневаться, что жизнь в неполной семье проходит бесследно для ребенка, как в социальном, так и в демографическом отношении.

Снижение рождаемости – закономерное явление, обусловленное социальными сдвигами, происшедшими в Украине, изменениями уклада жизни, структуры социально обусловленных потребностей людей. Это явление отражает также изменение характера и социальных функций семьи и её места в системе социальных ценностей. Не остаётся неизменной и такая функция семьи, как воспроизводство нового поколения.

Меры воздействия на рождаемость, чтобы быть эффективными, требуют широкого и всестороннего

подхода, направленного, в конечном счёте, на соответствующую переориентацию общественного сознания.

Семья – один из наиболее древних социальных и культурных институтов, возникновение и существование которого обусловлено как личными, так и общественными потребностями, прежде всего потребностью в воспитании детей. Семью, справедливо подчёркивает немецкий социолог Х.Шельский, создаёт не само по себе отношение между мужчиной и женщиной, а отношения: мать – ребёнок, следовательно, отношение: отец – ребёнок, следовательно, отношение: мать – отец.

Эффективность формирования демографического сознания зависит от повышения социального престижа семьи и семейной жизни вообще. Институт семьи выполняет важные функции. Семья обеспечивает биологическую непрерывность общества, первичную социализацию индивида: именно в семье ребёнок получает самые первые навыки общения, отношения к людям, к миру, природе. Семья обеспечивает так называемую рекреационную функцию, т.е. создаёт комфортные условия отдыха, восстановления сил, служит ячейкой потребления как материального, так и духовного. Эта функция важна и экономически – в семье в значительной мере реализуется воспроизводство рабочей силы, необходимой обществу.

Широкое признание этих функций семьи и упрочнение её социального престижа есть необходимая предпосылка эффективности формирования демографического сознания, а следовательно, и нормализация демографической обстановки.

Таким образом, основными направлениями работы по формированию семьи и укреплению семейных отношений следует считать:

- всестороннюю подготовку молодёжи к браку и семейной жизни и создания условий, способствующих заключению прочного брака и формированию семьи;
- помощь сложившимся семьям в разрешении трудностей семейной жизни с целью предотвратить распад семьи или нарушение её социальных функций;
- создания условий, способствующих формированию новой семьи для лиц, семья которых распалась по тем или иным причинам;

УДК 378.015

ШИШ Р.В.

ИЗУЧЕНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ СТУДЕНТОВ В АДАПТАЦИОННОМ ПЕРИОДЕ

Окончание общеобразовательной школы, поступление в высшее учебное заведение изменяет статус молодого человека, что требует его адаптации к новым условиям трудовой, учебной деятельности и социальному окружению.

С первого дня учёбы в высшем учебном заведении между студентами складываются определённые отно-

– помощь в организации семейной жизни, быта и отдыха и в рациональном совмещении занятости в общественном производстве и воспитании детей.

Всякое воздействие на демографические процессы может быть эффективным, если оно опирается на знание закономерностей, обуславливающих, то или иное явление. Предпосылкой выбора верных путей воздействия на семью и рост населения должно стать широкое изучение процессов, происходящих в семье, не от случая к случаю, а непрерывное, глубокое и комплексное исследование всех аспектов жизнедеятельности семьи.

Важное значение имеет также соответствующая подготовка квалифицированных кадров, интеграция статистической и социологической информации о семье. Назрела необходимость в разработке статистики семьи в рамках социальной статистики.

В последние годы активно создаются всевозможные службы знакомств, брачные агентства, публикуются брачные объявления. Организация такой помощи необходима, однако любые меры в этой области требуют серьёзного научного обоснования. Семья строится в процессе совместной деятельности супругов. Решение проблемы заключается, по-видимому, не столько в обеспечении условий для знакомства, сколько в формировании навыков постоянной совместной жизни и выполнения, связанных с этим социальных ролей.

С целью определения долгосрочной стратегии государства в области укрепления семьи целесообразно поручить заинтересованным ведомствам приступить к разработке долгосрочной комплексной программы по развитию семьи и дальнейшему укреплению брачно-семейных отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Концепція демографічного розвитку на 2005–2015 роки (схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2004р. № 724-р).
  2. Харчев А.Г. Семья в системе нравственного воспитания. – М.: Педагогика, 2003. – 232с.
- Саттеруэйт М.Россия, застрявшая в переходе // Эксперт. – 2006. – N 35. – С. 82–87.

вития, индивидуальных интересов и склонностей, способностей и дарований. Поэтому студенты по-разному находят своё место в коллективе группы, вызывают различное отношение со стороны товарищей и в свою очередь оказывают различное влияние на коллектив.

Формирование коллектива академической группы – это сложный процесс, в котором складывается определённая система коллективных отношений.

Связи, объединяющие студентов в коллективе группы, очень разнообразны по содержанию, характеру, длительности. Эти связи основываются не только на общей цели и совместной деятельности, но и на общности интересов, увлечений.

В сложной системе отношений, складывающихся в студенческом коллективе, можно наметить два вида отношений:

1. Официальные деловые отношения. Они складываются в учебно – воспитательном процессе между студентами на основе их различного положения в коллективе. Это отношения между рядовыми и ответственными членами коллектива, между членами коллектива и т.д.

2. Неофициальные личные отношения между студентами, возникающие в процессе общения. Это отношения взаимной симпатии или антипатии, взаимного влияния или безразличия и т.д.

Отношения ответственной зависимости и личные взаимоотношения среди студентов тесно связаны между собой, взаимно обуславливают и дополняют друг друга. Во взаимодействии этих двух сторон складывается вся система отношений в коллективе студентов.

В сплочённом и высокоорганизованном коллективе группы главную роль приобретают деловые отношения. Они существенно влияют на развитие личных отношений между студентами; если же коллектив ещё не достаточно организован, то отношения между студентами, складывающиеся на основе взаимных симпатий и антипатий, становятся ведущими. Деловые отношения при этом отступают на второй план.

Корректировка личных отношений среди студентов требует педагогического такта и большого искусства. Поэтому для кураторов студенческих групп особенно ответственна стадия первоначальной адаптации, как скоро он найдёт новых друзей в учебном заведении, займет ли достаточное место в групповой иерархии неофициальных и официальных отношений.

Практика показывает, что адаптационный период начинается с момента поступления студента в вуз и длится в зависимости от объективных и субъективно-личностных условий до 5–6 месяцев. Этот период наиболее эмоционально значим для молодого человека; у него в это время обострены установочные реакции, актуализируется чувство новизны обстановки, вместе с тем студенты переживают типичные для адаптационного периода состояния.

Факторами, затрудняющими адаптацию, могут быть: понижения коммуникативности личности, социально-психологическая несовместимость недоста-

точная организация воспитательной работы в вузе неорганизованность в использовании ими свободного времени и проведении досуга, недостатки в работе с вновь прибывшими студентами и руководстве процессом их адаптации.

Студенты различаются адаптивными способностями. Одни из них способны адаптироваться к новой среде в широком, а другие – в узком диапазоне. Часть студентов испытывает значительные трудности в адаптационный период, поскольку не может войти в ритм жизни вуза.

Руководство процессом адаптации студентов должно начинаться с момента их поступления в учебное заведение. Куратор группы должен изучить личность первокурсника, как по документам, так и путём личной беседы со студентом, чтобы получить о нём некоторые представления. При этом необходимо помнить о закономерностях восприятия человеком вновь встретившегося ему лица, существующих в сознании стереотипах и не подпасть под их влияние. Наиболее часто допускаются следующие ошибки в первоначальной оценке студента:

– “эффект ореола”, означающий влияние общего впечатления о студенте на восприятие и оценку конкретных свойств и качеств его личности;

– “эффект последовательности”, заключающийся в зависимости последующих оценок личности студента от впечатления, полученного от первой встречи с

– “эффект новизны”, означающий влияние первого впечатления на оценку личности в целом, длительное сохранение этого впечатления;

– “эффект снисходительности” – щедрая, излишне благоприятная оценка студента.

В адаптационный период важно куратору не только включить студента в учебную деятельность, но и помочь занять его свободное время, организовать досуг. Для этого необходимо выяснить интересы и склонности первокурсника и с первых дней приобщить его к занятиям в спортивной секции, в библиотеке, научных кружках и т.д. Однако, этого ещё недостаточно для позитивной адаптации. Необходимо сформировать интерес к занятиям данным видом деятельности, превратить его в любительство, которое со временем у значительной части студентов превращается в профессиональное увлечение, позволяет самоопределиться в жизни.

Нет сомнения, что без знания особенности личности того или иного студента не представляется возможным осуществить адекватный набор методов его воспитания.

Сегодня в педагогической практике широко используются так называемые неинструментальные методы изучения индивидуальных особенностей личности. К числу этих методов, в первую очередь, относится метод, основанный на личном наблюдении педагога, куратора за студентом или метод наблюдения.

Под наблюдением, как методом исследования, не следует понимать лишь созерцание поступков, действий, деятельности студента. Метод наблюдения – это

не просто констатація, наприклад, реєстрація відношення студента до навчання, до колективу, але й заздалегідь аналіз навчальної діяльності, аналіз суспільного положення (статуса) в колективі.

Таким чином, аналіз спостережуваного є невід'ємною частиною в методі спостереження. Виділимо лише ті моменти в практиці застосування цього методу, які іноді інтерпретуються помилково або недостатньо висвітлені в педагогічній літературі.

В цілях більш ефективного аналізу процесу діяльності студента, аналізу результатів його діяльності та його відношення до цієї діяльності, до визначених норм моралі, етики, до сверстників, при застосуванні методу спостереження в практиці роботи зі студентами пропонуємо наступні рекомендації:

1. Про цілі спостереження. Метод спостереження відрізняється від методу експерименту тим, що він не обмежений жорсткими рамками техніки, інструментарію, інструкціями; – всім тим, без чого експеримент неможливий. При спостереженні дослідник може охоплювати широку сферу психіки (що не завжди можливо в експерименті), вільно переходити від однієї сфери спостереження (наприклад, характеру студента) до іншої (мотиви поведінки).

Але, як буває нерідко, перевага, якщо її зловжити, перетворюється на недолік: чим ширше зону спробує охопити дослідник, тим менш надійними, менш глибокими будуть його результати.

Отже перша рекомендація: використовуючи метод спостереження для вивчення індивідуальних особливостей особистості студента, потрібно ставити перед собою мету дослідити не взагалі індивідуальні особливості, а конкретні сторони.

2. Про програму спостереження. Відомо, що не одна діяльність не може протікати ефективно, якщо вона не планується. Тому друга рекомендація – обов'язкове складання плану або програми, які будуть залежати від цілей.

3. Про систематизованість спостереження. Часто у педагога, куратора виникає бажання зробити висновок, хоча б і попередній, про виявлену їм фактичну поведінку студента. Але все ж робити висновок про одну або навіть дві-три фактичних особливостей характеру або мислення неправильно.

Отже третя рекомендація: накопичуйте «статистику» поведінкових актів. Про закономірності можна судити лише за частотою та кількістю проявів.

4. Про анонімність спостережувача. Якщо студенту відомо, що за ним спостерігають, природного поведінка бути не може. Четверта рекомендація: студент не повинен підозрювати, що в даний момент він є об'єктом спостереження.

5. Про диференціацію фактів та причин. Різниця між причинами та наслідками, фактами поведінки та мотивами, які їх викликають, не завжди є легкою задачею. Отже рекомендація: метод спостереження дає досліднику лише факти (здесь з боку залишається питання, наскільки ці факти об'єктивні), аналіз цих фактів здійснюється після кожного етапу спостереження, а не в процесі самого спостереження.

Одним з найважливіших питань, пов'язаних з використанням методу спостереження, є питання надійності, достовірності отримуваних таким чином результатів.

Висше викладене про метод спостереження в повній мірі стосується і до такого широко застосованого в педагогічній практиці методу, як бесіда. Пожаль, єдине суттєве відміння бесіди від спостереження наступне: при бесіді педагог, куратор вступає в безпосередній контакт зі студентом, в той час як при спостереженні такий контакт не обов'язковий. Це відміння має і свої плюси, і свої мінуси. Безпосередній контакт може дати педагогу більше – інформації, ніж «общення» на відстані. Але з іншої сторони, в час бесіди педагог сам стає її учасником, тому він може не побачити того, що помітно з боку. І здесь особливо важливо, наскільки достовірними будуть висновки, отримані в час бесіди.

Необхідно відзначити, що якими б методами не користувався куратор, педагог, лише комплексне вивчення студентів, лише сукупність різних прийомів, будь то бесіда, або тест, або спостереження, дозволять дати повну картину того, що є характерним саме для даного студента. А це, в свою чергу, дозволить вибрати більш адекватні методи індивідуального впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постушенко Н.М., Постушенко Р.Я. Діагностика навчальності. Гуманітарні дисципліни. – Львів, 2000. – с.130.
2. Ваш тип особистості// Кар'єра, 2000, №2, с. 10–13.
- Шевченко В.Л. Деякі особливості самовиховання особистості. К: СИЕТ, 2002. – 136 с.

УДК 373.2.035.6: 821.161.2

ШКРЕБТІЄНКО Л. – ст.викладач

ПРОБЛЕМА ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ (ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

На сьогодні в проблематиці національно-духовного відродження України все більшої актуальності набуває потреба у вихованні особистості в душі лю-

бові до рідної природи, рідної землі, Батьківщини. Державна національна програма «Освіта» / Україна XXI століття/ визначає патріотичне виховання

одним з пріоритетних напрямків роботи дошкільних закладів, а саме, прищеплення шанобливого ставлення до культури, історії та традицій рідного народу тощо [3]. У Національній доктрині зазначено, що головними складовими національного виховання є громадянське та патріотичне виховання [8]. У зв'язку з поширенням і поглибленням процесів інтернаціоналізму, міждержавної, регіональної і планетарної інтеграції, глобалізації, спроб поставити під питання роль і значення державного суверенітету, патріотизм набуває особливої ваги та значення. [12, С.571].

Зародження патріотизму починається від появи дитини на світ, від першого контакту з матір'ю. Найсприятливішим для виховання патріотизму є дошкільний вік, коли активізується інтерес дитини до соціального світу, суспільних явищ. Сензитивність цього вікового періоду полягає у тому, що він створює основи загального розвитку дитини, формується психіка, з'являються важливі психологічні новоутворення. Дитина цього віку здатна до наслідування, співпереживання, співчуття. Пізнавальна спрямованість дошкільнят, емоційність, сприятлива для особистісного становлення, виховання патріотичних почуттів [7, С. 9, 10]. За П.М. Якобсоном, патріотичні почуття – це перший із яскравих проявів моралі, що формується і розвивається, стає більш зрілим і свідомим: "Тому і суттєво, щоб всі моменти ознайомлення дитини з рідною країною, з її культурою, з її минулим, з її духовним багатством породжували у ній глибокий емоційний відгук [17, С. 203]. Для розробки педагогічних умов виховання патріотичних почуттів у дітей дошкільного віку дана проблема потребує аналізу напрацьованого матеріалу, що і є метою даної статті.

У педагогічних джерелах поняття "патріотизм" трактується, як почуття любові до Вітчизни, яке проявляється у готовності підпорядковувати свої особисті інтереси й групові загальним інтересам країни, вірно служити їй і захищати її.

Щодо сутності поняття патріотизму, у філософії він розглядається як почуття, діяльність і моральний принцип. Патріотизм, має широку гаму проявів: від гордості за досягнення Вітчизни (в науці, економічній діяльності, спорті і т. д.), повагу до історичного минулого, дбайливе ставлення до народної пам'яті, збереження та опанування національними і культурними традиціями. У стародавні часи патріотизм виявлявся у формі прихильності до певної території та своєї спільноти. Таке відчуття тісного міжособистісного зв'язку інституалізується через відповідні обряди (наприклад, обряд братання). З виникненням і розвитком феномена держави, патріотизм, наповнюється духовним змістом, набуваючи політичного сенсу. Доречно охарактеризував людину-патріота філософ-ідеаліст Джордж Сантаяна: "Ногами людина повинна вrostи в

землю своєї Вітчизни, але очі її нехай оглядають увесь світ". [13, С. 471–472]

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми патріотичного виховання дав можливість виокремити фактори, що впливають на розвиток патріотичних почуттів: *натуралістичні* – визначають належність особистості до природи, звичка до певного географічного ландшафту, готовність захищати близьких, любов до сім'ї, рідного дому, що є первинним станом патріотизму; *натуралістичні* у поєднанні з *культурологічними* формують прив'язаність до своєї культури, нації. Зміст патріотичних почуттів доповнюється моральними цінностями та діяльними проявами, духовною осмисленістю, рефлексивністю, з поєднанням любові до свого народу, інших народів, нації, Батьківщини, культурологічними факторами (збереження пам'яток старовини, традицій, звичаїв і т. д.), соціоцентричним підходом (належність до єдиного соціуму), конструктивним критицизмом у ставленні до свого народу, держави. [2, С.19, 20]

У початковому значенні патріот – це не співвітчизник, а скоріше родич і одноплемінник. Слово "патріот" вперше зустрічається в політичному словнику періоду Великої Французької революції. Того часу патріотами називали друзів батьківщини і свободи – революціонерів, ворогів абсолютизму і феодалізму [10].

Серед класиків педагогічної науки до цієї проблеми зверталися Я.Коменський, Г.Сковорода, К.Ушинський, О.Духнович, Дістерверг, І.Огієнко, А.Макаренко, Я.Корчак. В.Сухомлинський та ін. Зокрема, К.Ушинський вперше обґрунтував поняття "малої батьківщини", досить глибоко розкрив сутність патріотичних почуттів учнів загальноосвітньої школи.

У філософській, психолого-педагогічній літературі ми знаходимо різні напрямки цього явища: розкривається сутність, характер, ознаки патріотизму (В.Афанасьєв, І.Гнатко, Ж.Голотвін, Ф.Константинов, А.Леонтьєв та ін.); подаються особливості вивчення змісту і методів виховання патріотизму школярів різного віку (Л.Вагіна, Л.Міщенко, В.Сластьонін та ін.); розроблені шляхи формування патріотичного виховання учнів засобами художнього слова (В.Острогорський, О.Мазуркевич, М.Рибникова та ін.). Окремих аспектів виховання патріотизму торкалися О.Бандура, Н.Волопшна, А.Капська, В.Неділько, Є.Пасічник, Б.Степанишин.

Виховання любові до Батьківщини, рідного краю ми знаходимо у дослідженнях А.Анциферової, Л.Біляєвої, М.Богомолової, С.Журат, С.Козлової, Н.Крилової, Г.Панасенко, Г.Петроченко, Е.Суислової, зокрема, Л.Мозгової (засобами традицій), Т.Жгенті (на основі педагогічного досвіду) та ін.

Не залишилася поза увагою проблема формування патріотизму дітей та молоді в сучасних умовах. В.Постовий виділяє відданість Україні, як невід'ємну

ознаку національно свідомого громадянина, що включає: збереження традицій народу, землі, на якій живе і житимуть його діти та онуки, мови, культури, національної духовності, виховання на історичних, бойових та трудових традиціях. У вихованні повинна зберігатися етнізація, тобто, надання можливості представникам різних етносів для пізнання своєї мови, традицій, культури, історії і т.д. [11, С.38].

Різні аспекти цієї проблеми досліджуються І. Бехом, В. Бабич, В. Білоусовою, В. Болгаріною, М. Боришевським, О. Вишневським, Ю. Гапоном, П. Ігнатенком, Л. Канішевською, Б. Кобзарем, В. Кузем, М. Левківським, В. Оржеховською, В. Постовим, Є. Постовойтовим, Г. Пустовітом, А. Сиротенком, М. Стельмаховичем, Г. Шевченко, К. Черною та ін. Зокрема, дослідники О.Вишневський, Є. Зеленев, Ю. Руденко, К. Чорна, П. Щербань за основу патріотичного виховання беруть національну свідомість, підкреслюють усвідомлення цінності Батьківщини. В. Вугрич, Т. Ільїна, Н.Мойсеюк, О.Сидорова – поняття “патріотизм” подають, як єдність почуттів, переконань і діяльності; П. Ігнатенко, Л. Крицька, В. Поплужний виділяють структуру громадянськості, одним із компонентів якої є патріотичне виховання; Т. Стриго та М. Терентій – розробили модель структури поняття “патріотизм” та згрупували за компонентами: рідний край, громадянськість, інтернаціоналізм, праця, боротьба за мир.

Проблему патріотичного виховання неможливо розглядати уособлено, адже у відповідності з певним історичним часом змінювався сам зміст патріотизму. Наприклад, в античні часи патріотизм вважався вищою доброчинністю, особистості. Про це свідчать вчення першого афінського філософа Сократа, який вважав, що Вітчизна і Закони - вище і дорожче батька й матері. Батьківщина свята і її потрібно шанувати. Справедливість – це виконання волі держави. У центрі вчення Сократа – людина, яку він розглядає насамперед як моральну істоту [9, С.132].

Виховання в Індії, Китаї, Японії характеризується патріотичною свідомістю, почуттям обов'язку вірно служити і захищати честь держави, пізнавати природу і соціальне управління.

У Греції важливого значення набувало вчення про буття, про світ та його походження, вчення про суспільство та про моральність. Метою виховання була гармонія тіла і духу через розвиток духовних обдарувань особистості [4, С.45, 46]. Идеалом виховання була людина, гармонійно розвинена у фізичному та розумовому відношенні. Виховання любові до Батьківщини поєднується з розумовим, фізичним, моральним і естетичним вихованням. На думку Платона, політичне та патріотичне виховання буде ефективним у випадку, якщо дитина поставлена в такі умови, за яких вона наблизиться до розуміння загальнодержавних інтересів, відвернення від вузько-егоїстичних цілей. [6, С. 89]

В Римі виховання будувалося на традиціях патріотизму. Велику мудрість і доблесть Цицерон вбачав у тому, щоб присвятити всі сили, здібності, талант захисту держави, щоб кожна чесна людина не вагаючись віддала за неї своє життя. [16]

Часи Середньовіччя характеризуються лицарством XI–XII ст. – борцями за волю, справедливість народу, за розвиток держави. Зокрема, як вважав англійський філософ-схоласт Уільям Оккам (1285–1349), кожна людина повинна мати право брати участь у правлінні державою. Народ сам повинен визначати главу держави та визначати закони своєї держави [14, С.58].

Епоха Відродження мала яскраво виражені риси антропоцентризму. Представники того часу, українські мислителі-гуманісти (Ю.Дрогобич, П.Русин, С.Оріховський) вважають історію засобом пробудження гордості народу за своє минуле, розвитку патріотичних почуттів, любові до Вітчизни. На основі патріотичного пафосу, громадськості розвивалися патріотичні почуття, національна свідомість, історична традиція [14, С. 169].

Епоха Просвітництва характеризується боротьбою проти феодалізму. Проблеми держави, законів суспільного розвитку та природного середовища знайшли своє відображення у працях мислителів того часу. Шарль Луї де Монтеск'є основними принципами, зокрема, вважав доброчесність, любов до Вітчизни, і як приклад радив використовувати досвід минулого, звичаї та традиції народу. Важливою думкою Клода Андріана Гельвеція було те, щоб суспільні інтереси стали для кожного особистими, щоб служіння суспільству стало важливою умовою існування кожного [14, С. 80–87].

В епоху Київської Русі елементарне виховання патріотизму проявлялося в умовах общини у формі свят та обрядів. Дітей раннього віку вчили пісням і танцям, знайомили з народною педагогікою, яка базувалася на основі виховного досвіду чисельних поколінь.

Розкриваючи сутність українського патріотизму потрібно відзначити, що він увібрав природну закономірність довготривалого історичного розвитку української нації. Ще давні українці трипільської культури розпочинали виховання своїх дітей розповідями про рід, предків, про світобудову, про своїх богів, закладаючи основи патріотизму. Змістом виховання і навчання був реальний процес повсякденного життя людей, а основними засобами – спостереження, показ і наслідування корисних дій. Молодь вчилася володіти зброєю, що необхідно було як для полювання, так і для захисту рідної землі від ворогів. Завершальним етапом виховання були ініціації - система випробувань на фізичну зрілість і готовність молоді стати врівень дорослих членів громади. Система виховання будувалася на народних традиціях, звичаях, обрядах, що сприяло свідомому й цілеспрямованому виробленню

у молоді тих розумових, духовно-моральних, трудових і фізичних якостей, яких вимагали умови тогочасного життя [12, С19].

Як засвідчує історична хроніка, патріотизм, приріданний українцям здавна, із глибини віків і мав місце у всі часи, у всіх народів, він є продуктом соціально-економічних, духовно-культурних та політичних процесів, що у повній мірі проявляється тоді, коли людина вболіває за свою державу. Аналіз основних періодів історичного минулого показує, що наші пращури з сивої давнини переймалися проблемою патріотичного виховання підростаючого покоління і процес виховання базувався на здобутках духовності народу з урахуванням вікових особливостей дітей та регіонального розташування. Зокрема, епоха Відродження характеризується найвищим періодом розвитку національного та патріотичного виховання.

Теоретичним та цінним здобутком у вихованні патріотизму дітей є праці Г. Сковороди, Т. Шевченка, Г. Ващенко, О. Духновича, І. Огієнко, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін. З творчістю Т. Шевченка розпочалася нова доба в українському відродженні. Сміслом його життя було служіння Україні та її народові, головні ідеї – це перш за все патріотизм українців, любов до рідного краю, надія та віра у світле майбутнє, шлях до патріотичного відродження, який пролягає через патріотичні почуття громадян до своєї держави.

Значення Батьківщини, єдиної для кожного підкреслював І. Франко – автор більше ста наукових, публіцистичних праць та художніх творів на теми виховання дітей та молоді. Він писав: "Мій патріотизм - це не сентимент, не національна гордіня, це тяжкий тягар покладений долею на мої плечі. Я можу здригнутися, можу тихо проклинати долю, яка поклала мені на плечі цей тягар, але скинути його не можу, іншої Батьківщини шукати не буду, бо став би підлим перед власною совістю" [15, С. 31]. В основі поглядів Г. Ващенка людська спільнота ("Виховний ідеал") та свобода в житті народу, як можливість мати власну державу, відстоювати власні погляди та уподобання. За Г. Ващенком патріотизм та моральність будується на основі віри в ідеали, а національне виявляється в почутті патріотизму, яке спонукає на добрі вчинки, спонукає людину не робити того, що зашкодить її народові й державі та національне є тим природовідповідним феноменом, який будучи в людині повноцінно вираженим, засвідчує її природне здоров'я, "стан норми", а відтак і її духовну продуктивність. Здоровими і сильними в природі є ті організми, які виявляють повноцінно свої видові ознаки [1, С.19].

Г. Ващенко виділяє стихійний, несвідомий і свідомий патріотизм. Стихійний на його думку є основою для свідомого патріотизму, який закладається з пер-

ших років життя дитини. Основним засобом є сімейне виховання (читання художньої літератури, спогади про минуле родини, країни, держави). Таким чином, дитина прив'язується до рідного дому і зі стихійного патріотизму, що виховується близьким її оточенням. Формується свідомий патріотизм, що проявляється у ставленні до нації та держави.

У вихованні патріотизму В. Вишневецький виокремлює три етапи:

- етап раннього етнічного самоусвідомлення, що відбувається у родині;
- етап національно-політичного самоусвідомлення – це перехід від сімейного виховання у суспільне життя;
- етап державно-патріотичного самоусвідомлення, коли поняття "національне" сягає рівня державності.

Патріотичні почуття ми розглядаємо як особистісну якість, яка характеризується любов'ю до батьків і близького оточення дитини, прив'язаністю до рідних місць, рідної природи, шаную до народних традицій, звичаїв та обрядів, повагою до рідної мови, символіки держави, на території якої проживає дитина, незалежно від національної приналежності. Показниками патріотичних почуттів є емоційно-ціннісне ставлення до найближчого оточення, наявність знань про соціальне, природне оточення, традиції, звичаї тощо та діяльнісні прояви, які спрямовані на їх збереження та примноження.

Ставлення дітей до близького їм оточення сповнене почуттями, які спонукають їх до пізнання, мотивованої діяльності. Дошкільники ще не здатні приховувати своїх почуттів і проявляють їх як реакцію на ситуацію, що склалася. Дитина одразу відповідно реагує на похвалу, зацікавлення – проявляє гаму почуттів задоволення, радості і т. д. У старшому дошкільному віці почуття стають більш стійкими. Якщо раніше окрім батьків і близьких дитина нікого не сприймала, то в цьому віці вже з'являються улюблені друзі, улюблені місця де дитина любить проводити час. Важливою умовою розвитку емоцій у дитини є те, наскільки у неї організована здатність до емпатії, тобто вміння поставити себе на місце іншого (найкраще організувати цей досвід на практиці, в ідеальній уяві дитини). Головною умовою є досвід взаємодії дорослого і дитини, позитивна емоційна валентність та емоційна привабливість, яка походить від дорослого. Якщо з якихось причин порушується контакт дитини та дорослого, дитини стає безпомічною у засвоєнні предметного змісту (емоційне реагування знижується). [5, С.27]

Виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку висвітлено у низці досліджень (Н.Базилевич, Л.Никонова та

ін.). Зокрема, у 50–60-х рр. вирішення проблематики патріотичного виховання у молодших школярів та дітей 6-ти річного віку присвячено ряд дисертаційних робіт Б.Гільзентраха, А.Мкртчян (засобами дитячої літератури), А.Давлетшина (засобами мистецтва), П.Новіков (засобами Сталінградської битви), І.Руссу (на уроках читання), І.Тукаєв (в умовах національної школи), Р.Халікова (засобами народної творчості) тощо.

У 60–80-ті рр. проблемі патріотичного виховання молодших школярів у позакласній діяльності та на уроках читання про Радянську Армію присвячено роботи дослідників Р.Гусейнова, Т.Охапкіної, В.Пермінової та ін.. П.Павленко досліджувала патріотичне виховання молодших школярів на матеріалі творчості П.Тичини. Радянські педагоги-дослідники Л.Біляєва, Х.Годай-Карбонелль, Р.Жуковська, С.Козлова та ін. досліджували роль історичних відомостей з метою патріотичного виховання дошкільників. Зокрема, Л.Біляєва розробила методiku ознайомлення дошкільників з Радянською Армією, Р.Жуковська – методiku ознайомлення дітей з окремими аспектами суспільного життя.

У 80–90-ті рр. ХХ та поч. ХХІ ст. проблему патріотизму дітей дошкільного та молодшого шкільного віку досліджували Н.Самсонюк (засобами народних прислів'їв), М.Оганесян (у сім'ї та дитячому садку), Н.Сулимова (засобами музики), Л.Касумова (засобами вивчення рідного краю), Р.Кадирова (засобами узбекської мови), Ю.Шахметов (засобами трудової діяльності), О.Коркішко (у позаурочній виховній роботі) та ін.

Дослідники Л.Артемова, А.Богущ, О.Кириченко, Т.Поніманська, Н.Рогальська, вивчаючи проблеми народознавчого змісту, виділяли важливість формування у дітей знань про Україну, історичних відомостей, що сприятиме становленню патріотичних почуттів дошкільників.

Дисертаційне дослідження початку ХХІ ст. О.Денисюк на тему “Формування уявлення дітей старшого дошкільного віку про історію України” присвячене формуванню уявлень про історію України у дошкільників. Автор подає рекомендації по ознайомленню старших дошкільників із історичним минулим нашої держави, відзначаючи, що ознайомлення дітей з історією держави впливає на виховання у них патріотичних почуттів.

Разом з тим, зважаючи на зміни, які відбулися у політичному та соціально-економічному житті України, та здобуттю її незалежності, нагальною проблемою постає віднаходження методів виховання патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку в сучасних умовах. Оскільки дошкільний вік характеризується інтенсивним емоційним життям, тому цей період є сензитивним для форму-

вання емоційно-почуттєвої сфери. Враження від оточуючого в першу чергу проходять через емоції дітей. У старшому дошкільному віці почуття стають більш стійкими. Завдяки накопиченню емоційного досвіду діти цього віку виокремлюють певні явища і об'єкти, з'являються улюблені друзі, улюблені місця, де вони люблять проводити час. Важливою умовою морального розвитку дитини є її здатність до емпатії, тобто вміння поставити себе на місце іншого, співпереживання, що формується у взаємодії з дорослим. Щоб зацікавити дитину, необхідно вплинути на її емоції, зачіпити струни дитячої душі і одним із таких засобів становлення патріотичних почуттів у дошкільників є художня література, мова якої відрізняється естетичним багатством, чуттєвою образністю, що є ключем до свідомого сприймання дитиною навколишньої дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вашенко Г. Твори. Том 4. Праці з педагогіки та психології. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2000. – 416 с.
2. Виховання громадянина, патріота, гуманіста. Навч. – метод. посібник. /К.І.Чорна - К.: ТОВ “ХІК”, 2004. – 96 с.
3. Державна національна програма “Освіта” / Україна ХХІ століття/. – Київ: Райдуга, 1994. – с. 19.
4. Краткий словарь по этике. Под общ. ред. О.Г.Дробницкого, И.С.Кона. М.: Политиздат, 1965. – 543 с.
5. Кошелева А.Д. и др. Эмоциональное развитие дошкольников: Учеб. Пособие для студ. Высш. Пед. учеб. Заведений / А.Д.Кошелева, В.И.Перегида, О.А.Шараева; Под ред. О.А.Шаграевой, С.А.Козловой. – М.: Издательский центр “Академия”, 2003. – 179 с.
6. Мала енциклопедія державознавства / НАН України Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К.: Довіра: Генеза, 1996 – 942 с.
7. Малятко програма виховання дітей дошкільного віку / Науковий керівник авторського колективу З.П.Плохий. – К., 1999. – 286 с.
8. Національна доктрина / Затвердження Указом Президента України від 17 квітня 2002 року, № 347/2002.
9. Нерсесянц В.С. Политические учения Древней Греции. – М.: Наука, 1979. – 263 с.
10. Рогачев П.М., Свердлин М.А. Патриотизм и общественный прогресс. – М.: Политиздат, 1974. – 280 с.
11. Сім'я і діти: програма родинно-національного виховання та навчально-тематичний план педагогічної освіти батьків / Кол. авт.; За заг. ред. В.Г.Постового. - К.:ІЗМН, 1997. – 56 с.
12. Современный словарь по педагогике / Сост. Рапоцевич Е.С. – Мн.: “Современное слово”, 2001. – С.571. – 928 с.
13. Філософський енциклопедичний словник: гол. ред. В.І.Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 742с.
14. Філософія: Навчальний посібник / І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко, В.П.Розумний та ін.; За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 1997. – 584 с.
15. Франко І.Я. Собрание сочинений: В 50-ти т. - К.: Наук. Думка, 1981. - Т.31. -С.31. – 595С.
16. Цицерон М.Т. Избранные сочинения. – Х.: Фоліо: М.: АСТ, 2000. – 461с.
17. Якобсон П.М. Эмоциональная жизнь школьника (психологический очерк). – М.: Просвещение, 1966. – 291с.

УДК 159.9+316.6

ЩЕРБАК І.

Наук. керівник ОЗЕРСЬКИЙ І. – к.юр.н.

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї ЯК ГОЛОВНА ПРОБЛЕМА ЛЮДСТВА

Протягом останніх років в Україні все більше уваги приділяється питанню насильства в сім'ї – це багаторівнева проблема. Насильство в сім'ї може бути моральним, психічним (психологічним), сексуальним та фізичним. Наслідки злочинів насильства є тяжкими і суттєво впливають на подальший розвиток людини, її здоров'я та життя, спричиняючи страждання, біль, а також неадекватне ставлення особи-жертви насилля до себе, як до особистості. У сучасному кримінальному законодавстві, злочини, що порушують статеву недоторканість особи вважаються тяжкими, а відтак залишаються у свідомості потерпілого. Об'єктами цих злочинів є статевая свобода та статевая недоторканість жертви, відповідно її гідність, честь та воля.

Спостерігається протиріччя між потребами суспільства у високогуманних проявах та реальністю нашого повсякденного життя. Насамперед, явний дефіцит людяності, милосердя, співчуття, доброти, призводить до посилення, прискорення темпів життя, стрімкий розвиток засобів масових комунікацій, в результаті чого людина впродовж дня вступає в безліч різних відносин.

Сьогоднішні реалії демонструють наростання у суспільстві агресивності, жорстокості, брутальності, неврівноваженості щодо сприймання слабкої статі, що свідчить про психопатичні тенденції розвитку тендерних взаємодій. Аналіз випадків насильства демонструє домінацію демонстративності гвалтівником власної сили над жертвою, контролю над її тілом та прагнення у будь-який спосіб задовільнити власні сексуальні потреби. Гвалтування є найбільш прийнятний спосіб для насильника, адже дозволяє компенсувати у власних очах ймовірну власну неповноцінність. При цьому не контрольована агресія є свого роду сублимованою сексуальною пристрастю.

Подолання насильства в сім'ї є актуальним завданням для всього українського суспільства. Для поліпшення ситуації в контексті заявленої проблеми

15 листопада 2001 року був прийнятий Закон України "Про попередження насильства в сім'ї". Цей нормативно-правовий документ чітко визначає правові та організаційні засади попередження насильства в сім'ї органами та установами, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї.

До прийняття цього Закону, проблема насильства в сім'ї, тривалий час залишалася поза правовим регулюванням стосунків, адже будь-яке втручання в сімейне життя вважалося неприпустимим і таким, що порушує таємницю приватного життя.

Статистика свідчить, що більшість злочинів над жінками та дітьми скоюються у стані алкогольного сп'яніння. Існує досить багато різних матеріалів, літератури, засобів інформації, інтернет, які пропагують насильство та жорстокість. При цьому подібна інформація є легко доступна для всіх вікових категорій та верств населення.

Особа, яка потерпіла від насилля в сім'ї, має право вимагати від насильника в цивільно-правовому порядку відшкодування моральної та матеріальної компенсації. Вона може ініціювати розірвання шлюбу та поділу спільного майна. Кримінальний кодекс передбачає порушення кримінальної справи про вчинення насильства (ст.ст. 152, 154 "Згвалтування", "Примушування до вступу в статевий зв'язок" тощо).

У підсумку зазначимо, що подолання проблеми насилля слід вирішувати не в обмеженому колі вузько професійних фахівців, а у тісній співпраці працівників органів внутрішніх служб, соціальних служб, управлінь у справах сім'ї та молоді, консультативних центрів та релігійних громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України "Про попередження насильства в сім'ї" від 15.11. 2001 р.
2. Кримінальний кодекс України: Офіційне видання. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре" від 5.04.2001 р.

УДК 159.963.3+159.98

ЯРОШЕНКО В.

Наук. керівник ГРИДКОВЕЦЬ Л.М. – к.психол.н.

"КОНТРОЛЬ СВІДОМОСТІ" ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ТЕХНОЛОГІЯ МАНІПУЛЮВАННЯ ОСОБИСТІЮ В ДИСТРУКТИВНИХ КУЛЬТАХ

У сучасному світі використовується безліч технологій, які ефективно програмують нашу свідомість і впроваджують в нього безліч ідей, у тому числі і тих, що потенційно небезпечні для нас. Зазвичай, вони

впроваджуються поза нашою волею. Проте ми і самі маємо природну схильність до цього програмування. Є і ще одна особливість, яка звичайно не афішується, – засоби протидії різним варіантам програмування

свідомості розробляються менш інтенсивно, ніж способи встановлення контролю над ним.

Проте, скажімо, при виробництві зброї все по іншому, і якщо хтось створює танк, то обов'язково знайдеться інший, хто зробить бронейний снаряд або гранатомет; якщо хтось розробить супер літак, то хтось інший неодмінно зробить зенітну ракету. В нашому випадку все інакше. Ефективна психологічна техніка встановлення контролю над нашою свідомістю, способи "промивання мізків", зомбування і тому подібне активно розробляються і щедро фінансуються політичними партіями, релігійними общинами, етнічними об'єднаннями і навіть державами, а ось протистояння цьому тиску виявляється особистою справою кожного з нас.

Чому тисячі освічених, розумних і на вигляд благопопучливих людей дозволяють втягувати себе в міради культів? Чим пояснити тотальний контроль над життям своїх послідовників, яким володіють псевдорелігійні організації? Яким чином вони добиваються повної покірності і відданості своїх членів? Чому їх адепти деколи готові віддати життя в ім'я торжества "істинного" вчення?

Під контролем свідомості слід розуміти набір методів і методик, що впливають на те, як людина думає, відчуває, діє. Як і велика частина знань, доступних людині, факт наявності можливості контролювати свідомість не може бути оцінений в категоріях "добре-погано". Контроль свідомості стає небезпечний, коли людина позбавляється свободи вибору, можливості самостійно розпоряджатися власним життям, діяти незалежно. [1]

Контроль свідомості (або "незаконний вплив", як його іноді називають зарубіжні фахівці) – це маніпуляція з використанням насильного обігу у віру (упровадження переконання) або техніку модифікації поведінки без інформованої (усвідомленої) згоди тієї людини, до якої цю техніку застосовують. [2]

Про те, що свідомість людини можна контролювати, добре відомо всім, але як працює механізм цього контролю? Відповідь на дане питання не може бути простою, проте вона існує. Індоктринація – один з інструментів встановлення контролю свідомості. Цей термін практично не використовується в психології, про нього зрідка згадують, лише коли мова заходить про культури.

Що ж таке індоктринація? Корінь слова "індоктринація" – "доктрина" (від лат. *doctrina* – навчання, наукова або філософська теорія, система, керівний принцип). Приставка "ін", ймовірно, відноситься до числа більш пізніх англословних нашарувань – "in" в даному випадку можна перевести як "в". Образно кажучи, йдеться про якесь перебування "усередині" яких-небудь доктрин.

Термін "індоктринація" у вітчизняній психології практично не використовується. Зрідка зустрічається він в іноземних книгах, присвячених боротьбі із залученням людей в тоталітарні секти. При цьому саме поняття "індоктринація" охоплює значно більш широкий спектр явищ, що характеризують мислення і поведінку людини в різних життєвих ситуаціях.

Йому можна дати наступне визначення: "індоктринація" – некритичне ухвалення особою чужих ідей (док-

трин). Підкреслюю, що йдеться про психічне явище, що характеризує особливий стан психіки, специфічний механізм і одночасно процес ідентифікації особи з групою через ухвалення групових цінностей, ідей або доктрин.

Явище індоктринації вперше було помічено етологами, що спеціалізуються на проблемах людської поведінки. Уявлення про механізми індоктринації розвинені в працях багатьох учених (Дж. Палмер, Л. Палмер, Ф. Солтер, І. Ейбл-Ейбесфельдт і ін.). На нашу думку, для більшості фахівців характерний дещо звужене уявлення про індоктринацію – як негативне явище, тісно пов'язане зі встановленням деструктивного контролю над свідомістю особи, здійснюваного етично осуджуваними методами (обман, загроза, примуслення і ін.). З таким уявленням про індоктринацію ми стикаємося в більшості робіт, присвячених проблемам: "тоталітарного мислення" (Р. Ліфтон); "реформування мислення" (М. Сінгер); "деструктивного контролю свідомості" (Л. Фестінгер, С. Хассен і ін.); "примусового переконання" (Е. Шайн) і ін.

Індоктринація є масивним психологічним засобом впливу на індивідуума або групу з метою упровадження думки, ідеї, системи поглядів, ставлення до подій і ін., що відбуваються. Найбільше значення має упровадження стереотипу мислення в рамках певної парадигми, що з'являється під впливом масивного психологічного тиску. В результаті індоктринації члени секти потрапляють в багатобічну залежність від групи. Небезпека динаміки полягає в тому, що психологічна маніпуляція відбувається непомітно і членами секти не розпізнається. Тому члени групи позбавлені можливості розвинути стратегії психологічного захисту. У новоприбулих в секту складається враження про спонтанність своїх емоцій, добровільності поведінки. Вони переконані в тому, що пропоновані їм переконання відповідає їх власним ідеалам, неоформленим і нереалізованим до моменту приходу в секту. Решта членів секти сприймається новоприбулими як приємні, завжди готові прийти на допомогу люди. Відбувається "бомбардування" новачків любов'ю членів секти із стажем. Цікаво відзначити, що батьки не є серйозною перешкодою, що заважає вступу до секти, внаслідок того, що їх вплив менш сильний, ніж вплив членів секти. [3]

Культури послідовно маніпулюють елементами, що формують особу людини, включаючи найважливіші вірування і переконання, цінності і відносини. Культурний контроль свідомості відділяє людину від його справжньої особи і створює нову особу, залежну від групи. З погляду психічного здоров'я, культурний контроль свідомості розщеплює елементи психіки, які згодом збираються в іншу, відмінну від початкової, конфігурацію. Послідовник культури фактично починає демонструвати ознаки "дисоціативного розладу" в тому вигляді, як воно визначено в діагностичному довіднику американської психіатричної асоціації DSM-IV (300.15). (American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual Mental Disorders. 4th edition. Washington, D. C., 1994.). Його поведінка може бути також схожою на поведінку патологічно залежної особи.

Одна з широко поширених турбот сімей і друзів полягає саме в радикальній зміні особи близької людини. Щоб він був хорошим членом культу, його вчать маніпулювати колишнім "я" і пригнічувати його. Переробка часто припускає зміну імені, одягу, зачіски, манери мови і поведінки, а також "сім'ї", "друзів", думок, емоцій, релігійних відчуттів.

Залучена в культ очевидним чином ослабляє взаєморозуміння між адептом і членами його сім'ї, друзями і близькими. З людиною, що знаходиться під впливом культового контролю свідомості, особливо важко говорити на раціональному рівні. Він діє відповідно до зовсім іншого набору критеріїв, ніж той, який має сенс у вашій моделі реальності. Використовування деструктивних методів контролю свідомості ставить під питання саму природу реальності. [4]

Спробуємо визначити основні риси поняття "контроль свідомості". Контроль свідомості можна зрозуміти в чотирьох основних сферах:

- контроль поведінки
- інформації
- мислення (думок)
- емоцій (відчуттів).

Контроль поведінки

1. Регулювання індивідуальної фізичної реальності: де і з ким проживає послідовник культу; який одяг, зачіски він носить, яким кольорам віддає перевагу; яку їжу він їсть; скільки йому дозволяється спати; фінансова залежність.

2. Велика частина часу присвячується індоктринації і груповим ритуалам.

3. Нагороди і покарання.
4. Переважає групова думка.
5. Жорсткі правила і розпорядження.
6. Необхідність покірності і залежності.

Контроль інформації

1. Використовування обману: умисне утаєння інформації; спотворюючи інформацію.

2. Доступ до не культових джерел інформації зводиться до мінімуму: газети, журнали, ТБ, радіо; критична інформація; колишні учасники; завантажувати учасників культовою діяльністю настільки, щоб вони не мали часу думати.

3. Ізолювання стороннього носія інформації на користь внутрішніх доктрин: немає вільного доступу до інформації; інформація варіюється на різних рівнях і підрозділах усередині піраміди; лідер вирішує, хто що "повинен знати".

4. Заохочується стеження за іншими учасниками: об'єднання по парах за системою "приятелювання" для нагляду і контролю; донос лідеру про те, що відхиляється від (культових доктрин) думках, відчуттях і діях (вчинках).

5. Широке використання створеної в рамках культу інформації і пропаганди: бюлетені, журнали, газети, аудіо записи, відеозаписи і т.п.;

6. Використовування сповіді: інформація про "гріхи" використовується, щоб знищити межі особи; минулі

гріхи використовуються, щоб маніпулювати і контролювати – немає прощення або відпущення гріхів.

Контроль мислення

1. Необхідність інтерналізації (примус до сприйняття) групової доктрини як "Істини": чорне і біле; добро проти зла; Ми проти Них (групове проти зовнішнього світу).

2. Ухвалення "навантаженої" мови (що характеризується розумовими кліше).

3. Заохочуються тільки "хороші" і "правильні" думки.

4. Техніка припинення мислення: заперечення, раціоналізація, виправдання, ухвалення бажаного за дійсність (мислення бажаннями); монотонний говір (скандування); медитація; вимовляння молитов; спілкування на "мовах"; спів або гудіння.

5. Ні – критичним питанням про лідера, доктрину або політику, що визнається єдино правильною.

6. Ні – альтернативним системам вірування і визнання їх правильними або хорошими.

Контроль емоцій

1. Маніпулювання і звуження спектру відчуттів особи.

2. Надмірне використання вини:

а) Вина ідентичності (особової totoжності): хто ти (не живеш відповідно до свого потенціалу); звідки ти; твоя сім'я; твоє минуле; твої прихильності; твої думки, відчуття, вчинки.

б) Соціальна вина.

в) Історична вина.

4. Надмірне використання страху: боязнь мислити незалежно; боязнь "зовнішнього" світу; боязнь ворогів; боязнь втратити свій "порядок"; боязнь природних бід.

5. Крайнощі емоційних піків і спадів.

6. Ритуальне і часто публічне визнання "гріхів".

7. Индоктринація фобії (упровадження в свідомість страху): немає щастя або повноцінності "зовні" [6].

Технології маніпулювання особистістю все активніше використовуються політичними, релігійними, економічними чи психотерапевтичними технологіями. То ж кожна сучасна людина мусить знати методи та форми деструктивного впливу, щоб уникати ситуацій деструктивного впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко В. Релігійна ситуація в Україні і її перспективи розвитку // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін / Матеріали міжнародної конференції 15–16 травня 1998 року. – К., 1998.
2. Волков Е.Н. Методи вербовки и контроля сознания в деструктивных культах // Журнал практического психолога. – М., 1996. – №3 – С. 26.
3. Волков Е.Я. Основные модели контроля сознания (реформирования мышления) // Журнал практического психолога. М., 1996 – С. 86–95.
4. Бондаренко Д. Феномен "New Age" // Людина і світ. – 2000. – №9 – С. 54.
5. Дворкин А. 10 вопросов навязчивому незнакомцу, или Пособие для тех, кто не хочет быть завербованным. – Сергиев Посад: Издательство Московской Патриархии, 1998 – 260с.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКИЙ СВИТОГЛЯД НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ

<i>Атаманчук Ю.М.</i> Правова держава і громадянське суспільство	3
<i>Атаманчук Ю.н.к</i> * <i>Зуєв А.В.</i> Філософське розуміння особи	7
<i>Альохіна Т.н.к.</i> * <i>Календрузь Л. А.</i> Іноземні мови і формування сучасного фахівця	9
<i>Бровко Н.І.</i> Феномен торгівлі людьми як фактор посягання на особисту свободу	11
<i>Гриценко К.н.к.</i> * <i>Хоменко Т.В.</i> Childhood depression and suicide – Дитяча депресія та суїцид	13
<i>Доморослий В.І.</i> “Культурологія”, як засіб формування фахівця нової генерації	15
<i>Календрузь Л. А.</i> Використання основних принципів Болонської декларації у процесі викладання англійської мови економічного спрямування	16
<i>Мартинюк П. І.</i> Військовий імідж України: теоретико-концептуальні та парксеологічні засади дослідження	17
<i>Поливаний В.П., Войцицька Т.Б.</i> Західно-Європейське мистецтво в контексті Української художньої культури (на матеріалах Вінницького обласного художнього музею)	20
<i>Помігуєв Р.н.к.</i> * <i>Бойченко І.В.</i> Добро і зло, як нарізні поняття етики	22
<i>Саган Ю.н.к.</i> * <i>Хоменко Т.В.</i> Business and accounting ethics (experience of the USA) – Бухгалтерська та бізнесова етика (досвід США)	24
<i>Цимбал С.В.</i> Філософський світогляд на межі тисячоліть. Буття за межею усвідомлення	26

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

<i>Ена А.В.</i> Гармонизація зкономической деятельности и экологии (экологическая этика)	28
<i>Свердан М.М.</i> Експериментальні форми соціально-економічного розвитку України	30
<i>Антончук Д.І.</i> До питання аналізу економічного зростання та розвитку перехідних економік кейнсіанськими моделями	41
<i>Безкровний М.С.</i> Розвиток операційних систем для ПК	43
<i>Гіріна І. н.к</i> * <i>Патарідзе М.В.</i> Можливі шляхи інтеграції України у світовий простір	45
<i>Гончарук А.М.</i> Інвестиційна стратегія розвитку підприємств переробної галузі	46
<i>Городецька М.О., Туголуков С.І.</i> Складові підприємницької діяльності: економічні аспекти системоутворення	48
<i>Гудзинський О.Д., Пахомова Т.М.</i> Концептуальні підходи до підготовки фахівців економічного профілю в контексті інституційно-структурної перебудови	49
<i>Дячук П.В., Перфільєва М.В., Перфільєва Л.П.</i> Щодо впровадження екологічного аудиту в Україні	51
<i>Забродська Н.н.к</i> * <i>Бортняк В.А.</i> Соціально-економічні проблеми розвитку міста Житомира	52
<i>Льченко Л.Б.</i> Види обліку та їх роль в управлінні підприємством	55
<i>Клименко В.І.</i> Особливості інноваційної активності персоналу під час зростання конкурентних переваг підприємств	57
<i>Кулик І.н.к.</i> * <i>Єна О.В.</i> Мотивація праці в Україні та за кордоном	62
<i>Медончак М.М.</i> Установчі документи юридичних осіб – суб’єктів підприємництва	66
<i>Острова О.П., Панченко М.П.</i> Перспективи розвитку малого підприємництва у Вінницькій області	70
<i>Панченко М.П., Береговенко О.А., Корогодова О.О.</i> Відновлювані джерела енергії	72
<i>Половинський Л.</i> К вопросу о борьбе с коррупцией	76
<i>Пузовиков О.н.к.</i> * <i>Нікітчина О.В.</i> Економічна конкурентоспроможність та інвестиційна привабливість України	79
<i>Саган Ю.н.к.</i> * <i>Єна О.В.</i> Перспективи та можливі негативні наслідки вступу України до СОТ	80
<i>Слатвінський М.А.</i> Захист інтелектуальної власності в перехідній економіці України	85
<i>Юрченко В.н.к.</i> * <i>Хоменко Т. В.</i> Reconciliation of Financial and Tax Accounting – Управління фінансовим та податковим обліком	87
<i>Чадюк В.М.</i> Агентський підхід та його вплив на організацію електронного бізнесу	88

РАКУРСИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО ПСИХОЛОГА

<i>Гридковець Л.М.</i> Особливості викладання навчальної дисципліни “основи психотерапії” за кредитно-модульною системою	92
--	----

* н. к. – науковий керівник

** н. р. – научный руководитель

<i>Гридковець Л.М.</i> Особистісні якості психологічного консультанта як засіб успішної взаємодії з клієнтом	95
<i>Андрєєв М.В.</i> Аналіз рішень у складному виборі вступних випробувань в умовах стохастичної невизначеності якості знань. P_{ϵ}^f – модель оптимізації процесу тестування знань	97
<i>Арушанян К.</i> Методика підготовки прокурора до участі у судовому розгляді кримінальної справи	108
<i>Вербичька Л.Ф.</i> Особистісна криза людини: пускові механізми та переживання	111
<i>Володкевич Г. н.к.</i> * <i>Кульбіда Н.М.</i> Проблема самореалізації особистості у глобалізованому світі	112
<i>Выхватень А. н.р.</i> ** <i>Гридковець Л.М.</i> Консультирование при алкогольной зависимости	114
<i>Гриценко К. н.р.</i> ** <i>Гридковець Л.М.</i> Психологические особенности невербальных коммуникаций в японской культуре	118
<i>Денисевич О. н.к.</i> * <i>Гридковець Л.М.</i> Психологічні особливості шлюбу з позиції гуманістичного підходу	121
<i>Іванова К. н.р.</i> ** <i>Гридковець Л.М.</i> Роль семейного фактора в развитии психологических зависимостей личности	124
<i>Конончук А.н.к.</i> * <i>Гридковець Л.М.</i> Залежність якості шлюбу від сексуальних взаємин подружжя	126
<i>Новосьолова Я. н.к.</i> * <i>Кульбіда Н.М.</i> Здоров'я в системі ціннісних орієнтацій молоді сім'ї	128
<i>Озерський І.</i> Кадрове забезпечення та психологічне удосконалення роботи з добору та розстановки кадрів в органах прокуратури України	129
<i>Петухов В.Е.</i> Профілактика психологічного маніпулювання та контролю над свідомістю молоді підлітково-юнацького віку	132
<i>Пионтовская Н. н.р.</i> ** <i>Гридковець Л.М.</i> Психология семейных отношений	134
<i>Польовий П. Ю.</i> Принципи виконання покарання у виді позбавлення волі	136
<i>Семенова Ю.С.</i> Результати дослідження проявів емоційної сфери психотравмованого підлітка	139
<i>Сидоренко О.</i> Психолог сьогодні: штрихи до соціально-психологічного портрету	141
<i>Трофименко С.н. р.</i> ** <i>Гридковець Л.М.</i> Семейные конфликты	142
<i>Федорова Т.н.к.</i> * <i>Гридковець Л.М.</i> Психологічні особливості мовленевого розвитку дитини раннього віку	143
<i>Шевченко В.Л.</i> Роль семьи в контексте демографической политики	145
<i>Шии Р.В.</i> Изучение индивидуальных особенностей студентов в адаптационном периоде	147
<i>Шкрєбтієнко Л.</i> Проблема виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку (теоретичний аспект)	149
<i>Щербак І.О.н.к.</i> * <i>Озерський І.</i> Насильство в сім'ї як головна проблема людства	154
<i>Ярошенко В., н.к.</i> * <i>Гридковець Л.М.</i> "Контроль свідомості" як психологічна технологія маніпулювання особистістю в деструктивних культурах	154

ПАМ'ЯТІ ІВАНА БОЙЧЕНКА

Україна втратила одного із найкращих своїх філософів. Раптова неблаганна смерть забрала доктора філософських наук, професора Івана Васильовича Бойченка.

Народився Іван Бойченко 2 серпня 1948 року в селі Острів на Львівщині неподалік від старовинного містечка Щирець. Шевченківську середню школу на Одещині юнак закінчив із золотою медаллю.

Одразу став студентом омріяного філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Відмінно вчився, тому 1971 року отримав право продовжувати вчитися в аспірантурі Інституту філософії НАН України ім. Григорія Сковороди. Там захистив кандидатську й докторську дисертації в галузі соціальної філософії. В цьому інституті Іван Бойченко відпрацював 30 років, пройшовши гідний і нелегкий шлях від аспіранта, молодшого і старшого наукового співробітника до керівника науково-дослідної групи. Останні сім років (з 1999 р.) він був професором кафедри філософії гуманітарних дисциплін у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка.

Основні шаблі наукового, педагогічного і громадського життя Івана Васильовича Бойченка такі.

Науці Іван Васильович віддав кращі роки свого життя, залишивши в ній власний значний і неповторний внесок. 1979 року він захистив кандидатську дисертацію “Основні форми соціального знання, їх взаємозв’язок і розвиток”, 1990 року – докторську дисертацію “Категоріальний апарат історичного ма-

теріалізму: методологічна функція”. У 1983–1990 рр. Іван Бойченко – член Наукової ради “Філософські і соціальні проблеми науки і техніки” при Президії НАН України. Звання професора йому присвоєно 1994 року Центром гуманітарної освіти НАН України. У 1995 році доктора наук Івана Бойченка обрано академіком Української Академії політичних наук.

Професор Іван Бойченко успішно працював і за сумісництвом. Так, у КНУ ім. Т. Шевченка він викладав курс соціальної філософії та спецкурси з логіки і методології соціального пізнання, методологічні засади сучасної зарубіжної соціології, філософії історії. У 1992–1996 рр. у Центрі гуманітарної освіти НАН України ім. Г. Сковороди аспіранти вивчали під його керівництвом філософію та філософію історії. Тривалий час – з 1995 року – він працював у Київському інституті бізнесу і технологій спочатку на посаді професора, з 1998 року – завідувача кафедри гуманітарних дисциплін, де він викладав курси філософії, етики, естетики, релігієзнавства. З 2001 року Іван Бойченко був проректором з наукової роботи цього інституту.

Іван Васильович Бойченко відзначався чітким і прозорим стилем викладу наукової інформації. Він сам віртуозно володів пером і відчував тексти інших. Це допомагало йому працювати науковим редактором і завідувачем відділу редакції (за сумісництвом, 1978–1989 рр.), членом редколегії часопису “Філософська і соціологічна думка” (1991–1998 рр.). З 2004 р. він був заступником головного редактора часопису “Філо-

софські проблеми гуманітарних наук” КНУ. Професор Іван Бойченко очолював також (з 2004 р.) редакційну колегію часопису “Вісник Київського інституту бізнесу та технологій”. Останні десятиліття Івана Васильовича як визнаного авторитета у філософських науках, а також неупередженого і водночас проникливого критика неодноразово запрошували до складу спеціалізованих рад по захисту докторських дисертацій, а також – відповідної експертної ради ВАК України.

Іван Васильович мав енциклопедичні знання в галузі філософії. Коло його наукових інтересів – надзвичайно широке. Він проводив різнопланові наукові розвідки. Його цікавила філософія як світогляд і методологія, філософія історії, соціальна філософія, філософія політики, теорія, методологія та логіка соціально-гуманітарного пізнання, історія філософії, філософія релігії, філософія міфології. Професор Бойченко є одним із засновників напрямку філософсько-історичних досліджень в сучасній Україні. Він розробив оригінальну концепцію монадологічного розуміння історії.

Іван Бойченко – автор монографій, підручників, енциклопедичних словників, посібників, статей, програм тощо. Загальна кількість його публікацій перевищує 400 позицій. Він був автором та співавтором 26 монографій і словників та понад 20 підручників і навчальних посібників. Серед основних його праць монографії “Методологическая роль исторического материализма в анализе форм социального знания” (1982); “Категории исторического материализма и их роль в познании и преобразовании социальной действительности” (1985), “Категориальный аппарат исторического материализма: методологическая функция” (1987); “Категории исторического материализма и их методологическая функция” (1986), підручник “Філософія історії” (2000). Він також виступив основним автором та упорядником монографій “Суспільні закони та їх дія” (1995); “Людина в сфері гуманітарного пізнання” (1998), “Цивілізація та історія” (1999), “Цивілізація: структура та динаміка” (2003);.. Системоутворюючими були розділи його авторства у підручниках “Філософія” (за ред. І.Ф. Надольного, 1997, 2000, 2003), “Філософія” (за ред. І.В. Бичка, 2001, 2002),

“Філософія політики” (за ред. Л.В. Губерського, 2003) “Філософія історії” (2006); навчальних посібників для дистанційного навчання “Філософія. Частина 1.”, 2004 та “Філософія. Частина 2.”, 2007).

Професор Іван Бойченко був прекрасним педагогом. Це добре відчували студенти, аспіранти, колеги. Лекційні і семінарські заняття, які проводив професор Бойченко, відзначалися оригінальністю побудови, глибоким науковим змістом, майстерно використаними й відшліфованими сучасними інтерактивними методами навчання. Під його керівництвом молоді науковці захистили й підготували до захисту 7 кандидатських дисертацій. Він був незамінним порадником і консультантом також у здійсненні багатьох докторських досліджень, десятки разів виступав офіційним опонентом на захисті докторських та кандидатських дисертацій.

Іван Бойченко як ніхто знав простий секрет професійного зростання. Він був винятковим цінителем книжки – до якої ставився не просто як до джерела інформації, а й можливості пити з першоджерел філософської істини. Книги для Івана Васильовича були живими, за ними для нього стояли особистості їх авторів, які завжди були цікавими співрозмовниками, друзями, порадниками. Із студентських років він збирав бібліотеку, яка налічує сьогодні понад 13 тисяч книжок. Любов до книжки Іван Васильович прищеплював усім своїм учням, насамперед – своїм дітям, які торують нелегку дорогу сучасного українського філософа.

Плідну й багатогранну працю професора Бойченка відзначено лише двома офіційними нагородами: почесним знаком “Відмінник освіти України” (1996) та премією Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2001) за основну працю його життя – підручник “Філософія історії”.

Але не за це Іван Васильович Бойченко залишиться в наших серцях. Його скромність, делікатність, відкритість і душевна щедрість у стосунках з колегами й учнями й водночас чесність, наполегливість, прямота в наукових дослідженнях, його відданість обраному життєвому шляху є взірцем для наслідування.